

*Изданието се спонсорира
от Националния инициативен комитет
за честване на 95 години
от Балканската война*

**ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ
СЪЮЗ НА ОФИЦЕРИТЕ И СЕРЖАНТИТЕ
ОТ ЗАПАСА И РЕЗЕРВА**

**ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ**

КНИГА ДЕВЕТА

**СОФИЯ•2009
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Иван Филчев – главен редактор

Доц. д-р Сево Явашчев – зам. гл. редактор

Н.с. д-р Ваня Стоянова – секретар

Проф. д-р Георги Хаджиев, н.с. Стефан Шивачев, доц. д-р Христо Ганев, доц. д-р Цонка Каснакова-Иванова

© Съюз на тракийските дружества в България, Тракийски научен институт, 2009

© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2009

© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2009

ISSN 1312-6741

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ НА ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

Книга девета е посветена на две значими исторически събития:

а) Балканската война от 1912–1913 г.

б) трагедията на Тракия през 1913 г.

По тази тематика бяха проведени две научни конференции: в гр. София на тема: участието на Македоно-одринското опълчение в Балканската война 1912–1913 г., и в гр. Кърджали – трагедията на Тракия през 1913 г.

Материалите от тези конференции поместваме в два самостоятелни раздела.

От редколегията

СТУДИИ И СТАТИИ

І. Балканската война 1912–1913 г.

УРОЦИТЕ НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Слово на президента Георги Първанов
при честването на 95-годишнината от Одринската епопея

Преди всичко искам да си позволя едно сантиментално отклонение, благодарейки за великолепно изпълнение, за великолепно начало на днешното тържество на фолклорните групи от Кърджали и Припек, и, смея да кажа, чувствам се горд, че в едно трудно време успяхме да защитим училището в Припек. Виждаме плодовете на възпитанието, на образованието в едно такова малко училище, но училище, което е символ на българския дух, на българщината. Днес сме тук за един празник, който ще ознаменува финала и на многобройните тържества, събори и други събития, чрез които ние отбелязахме 95-годишнината от Балканската война.

В историята има събития, които по един неповторим, блестящ начин съчетават, събират в себе си подема, събират ентусиазма на победата и трагизма на провала. Тези събития от историята концентрират най-добре уроците от миналото за всички нас, сегашните и бъдещите поколения.

Но да се върнем към атмосферата на онези години. Действително това е време, в което се отбелязва непознато, неопишимо, дори за поетите, въодушевление, невероятен възторг на българския народ, на всеки един българин. Няма друг начин, уважаеми сънародници, да си обясним това, как един народ от четири милиона и половина успява да мобилизира армия от 600–700 хиляди щика, давайки уроци по професионализъм, показвайки образци на военно майсторство на цяла тогавашна модерна Европа. Доказвайки, или по-скоро опровергавайки ци-

тирания европейски военен експерт, че няма за българина невъзможни неща, няма непревземаеми крепости.

Струва си да си припомним, да върнем лентата 95 години назад към 26 март, когато във времето около 10 часа сутринта българските военни части с развети бойни знамена, под звуците на военни маршове преминават тържествено по улиците на Одрин. Един знаменателен момент. Още повече, че само час преди това тогавашният военен комендант на Одринската крепост Шукри паша, който впрочем е бил военачалник не за подценяване, се е предал заедно със своите офицери и с 60-хилядния си гарнизон.

Написано е много. И през тази година всички ние направихме много коментари във връзка с причините за този невиджан, незапомнен успех. Нека да кажа, да припомня няколко думи сега, на финала на тържествата.

Първо, този успех става възможен, защото Балканската война, събитията от октомври до края на март бяха част от вековните борби на българския народ, възрожденските революционни борби за освобождение. Бяха своеобразен връх в тези борби. Защото това беше същата мотивация, която движеше Левски и Ботев, Раковски и Каравелов.

На второ място, разбира се, успехът става възможен, защото ние имаме силна, боеспособна, добре въоръжена, но, което е особено важно, силно мотивирана, с ясна кауза българска армия.

На трето място, успехът стана възможен, защото около тази кауза се обедини огромната част от българското население. Тук, на този паметник, аз виждам изписани имената на хора от различни краища на страната. На всички над 3000 паметника, и аз самият трудно мога да кажа колко са те, можем да срещнем изписани имената на много българи, на много мюсюлмани, евреи, арменци, роми, на хора с различен етнос, хора с различно вероизповедание, но всички те движени от една голяма сила – любовта към родината. Това е другият голям урок за нас, потомците на героите от Балканската война.

И най-сетне, не трябва да забравяме и другия голям урок. Да, когато балканските войски, народите на Балканите са обединени, те успяват да постигнат много в реализацията на своите национални каузи, своите идеали; и тогава, когато година по-късно те се оказват изправени един срещу друг, това тежко противопоставяне отваря рани, които и досега кървят. Аз съм сигурен, че и другите наши съседни ще разберат поуки от този урок, така както ние, българите, сме го разбрали. Сигурен съм, че всички ще осъзнаят това, което най-добре казват тракийци: най-доброто решение на проблемите с нашите национални въжделения ще стане в единна Европа, тогава, когато ще имаме и Тра-

кия без граници, перифразирайки един от основните лозунги на Съюза на тракийските дружества в България.

Само така, защитавайки европейската перспектива на страните от региона, ние, българите, съвременните българи, ще останем верни на заветите на героите от Балканската война.

Дълбок поклон пред светлата им памет!

Да живее България!

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 1912–1913 г.: ВЕЛИЧАВИ ПОБЕДИ И ТРАГИЧНИ ПОСЛЕДИЦИ

Проф. д-р ИВАН ФИЛЧЕВ

Балканската война от 1912–1913 г. е славна епопея в най-новата българска история. Тя е съпроводена с неописуем възторг и съкровени блянове, героични подвизи и саможертва, неосъществени надежди и покруси. Войната се превърна в синоним на две съдбовни знамения. Едното – символ на непомръкваща бойна слава на българската войска. Другото – свързано с националната памет на тракийските и македонските българи и техните потомци, с дълговечната мечта за свобода и присъединяване на родните огнища към майка България.

1. ОСВОБОДИТЕЛЕН ХАРАКТЕР И ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКА ПОДГОТОВКА

Войните като обществено явление се характеризират и съответно различават в зависимост от целите, които са поставени от политиката на воюващите държави. Класическата формула на германския военен теоретик Клаузевиц, че войната е продължение на политиката с други, а именно насилствени средства, със силата на оръжието, е валидна и в наше време. При оценката на войната определящото е: допринася ли тя за прогреса на човечеството, за премахване на вредните и реакционни порядки в света, или ги утвърждава и задълбочава. От тази позиция обективно-прогресивният характер и ролята на Балканската война са свързани с:

– премахване на феодалистното господство на Османската империя на Балканите и робската зависимост от нея на обширни територии, като Тракия, Македония, Нови пазар, Егея и Албания;

– създаване на условия за свободно развитие на балканските народи в духа на европейската цивилизация и култура, разрешаването на техните национални въпроси.

Балканската война конкретно за България се отличава с няколко характерни особености:

а) тя е продължение на националноосвободителното движение за обединяването на българския народ в единна държава;

б) тя представлява решителен протест срещу решенията на Берлинския конгрес, разпокъсал българската територия и застрашил националната идентичност на българите, останали в рамките на чужди държави;

в) във войната намират широк отзвук неосъществените идеали на героичното и жестоко потушено Илинденско-Преображенско въстание.

Да се обърнем към историческите факти.

Първо. Според статистическите данни, публикувани в официални издания и изследователски трудове, населението на Македония и Одринска Тракия в края на XIX в. е общо към 3 милиона души. От тях българите са 55,21%, турците – 26,03%, гърците – 8,85%, други народности – 9,91%¹. Това се потвърждава и в писанията на видни европейски учени и дипломати, посетили Македония и Одринско. Косвено потвърждение намираме и в по-раншни документи и решения, като на Цариградската посланическа конференция от 1876 г., Санстефанския договор и др.

Второ. В Берлинския договор от 1878 г. съществуват чл. 23 и чл. 62, които задължават султанската власт да извърши административни реформи в европейските си провинции. Тоест да се осигурят свобода на религията, граждански и политически права и представителство на нетурското население в местната власт. Това не е изпълнено от Високата порта въпреки многократните обещания. Великите сили обаче остават неми свидетели на тиранията и безчинствата по отношение на поробените народности – раята, гяурите.

Трето. Автономията на Македония и Тракия можеше да се постигне по мирен път. Но отново глас в пустиня. Тогава се предприема решителната стъпка – въоръженото Илинденско-Преображенско въстание. Но силите са неравностойни. Въстаниците не получават подкрепа нито от западните Велики сили, нито от свободното българско Княжество. Въстанието е разгромено по най-жесток начин от турските редовни войски и от башибозук.

В края на 1911 и началото на 1912 г. в България се активизират политическите и обществените сили и се утвърждава идеята, че решението на македонския и тракийския въпрос може да се постигне само по пътя на война срещу Турция. Бързо се възстановяват структурите на македоно-одринските дружества в свободна България и в поробените земи. Засилват се изявите на младежите, на Съюза на запасните офи-

цери и на други патриотични движения. На 12 август 1912 г. в София се провежда Всенароден събор с участието на 600 делегати от цялата страна. Съборът настоява правителството да мобилизира армията и да предяви искания пред Високата порта и Великите сили за даване автономия на Македония и Одринско. По събрания и митинги основните призови са: никакво делене на поробените земи; пълна автономия на Македония и Одринско в техните географски граници; политическата обстановка и опитът от миналото не предлагат друго решение, освен войната². Следователно България е принудена да води справедлива, националноосвободителна война. Друг избор просто няма.

Към общополитическата характеристика на Балканската война е необходимо да прибавим и още две особености. В чисто военен аспект това е съвременна война в пълен обем, с използване на всички родове и даже видове войски – пехота, артилерия, конница, инженерни части, самолети, бойни кораби. Тя показва образци на военното изкуство и в настъпление, и при отбраната, и при шурмуването на укрепени пунктове.

Същевременно войната има коалиционен характер с участието на четири държави: България, Сърбия, Гърция и Черна гора, които трябва да съгласуват военните си действия на обширния театър на Балканския полуостров. И четирите държави са заинтересовани от националноосвободителната борба срещу Отоманската империя. Но това са малки и общо взето слаби страни по територия, население и въоръжени сили в сравнение с османския колос. Немислимо е за всяка една от тях да разчита на някакъв успех. Единственият правилен изход е тяхното обединение във военна коалиция.

Така след дълги преговори на 29 февруари 1912 г. в София е подписан Договор за приятелство и съюз между Царство България и Кралство Сърбия. В чл. 1 на договора се подчертава, че България и Сърбия си гарантират взаимна политическа независимост и териториална цялост и ще си помагат с всичките си сили, в случай че една от двете държави бъде нападната от една или повече страни. Съгласно чл. 3 двете договарящи се страни се задължават да не сключват мир, освен заедно и след предварително споразумение.

За да се осигури пълното и удобно изпълнение на договора за постигане на преследваната цел, се предвижда в най-скоро време да се сключи военна конвенция. Тя ще бъде неразделна част от настоящия договор и ще урегулира и стимулира всичко, което би имало нещо общо с военната организация, дислокацията и мобилизацията на войсковите части, отношенията на висшите командвания и др. Договорът е в сила до 1920 г.³

Към договора обаче има и „Таен анекс“ (приложение), в което се определят условията за започване на война срещу Турция и за разделяне на завзетите територии. Уговорката за подялбата е следната: „Сърбия

признава правото на България върху териториите на изток от Родопите и от река Струма. България признава правото на Сърбия върху тия, разположени на север и запад от Шар планина.“ Освен това Сърбия признава правото на България да вземе земите до линията от връх Голям (северно от Крива паланка) до манастира „Гърбовци“ на Охридското езеро. Останалите земи (Северозападна Македония) с градовете Куманово, Скопие, Гостивар, Тетово, Дебър остават „спорна зона“ и за тяхната подялба ще се произнесе руският император. Въпросът за автономията на Македония е поставен условно – ако интересите на двете страни допускат това, тогава щяло да се помисли за нея.

На 16 май 1912 г. е подписан Договор за отбранителен съюз между Царство България и Кралство Гърция. В чл. 1 се посочва, че ако една от договарящите се страни бъде нападната от Турция, двете държави са длъжни да си помагат взаимно с целокупните си въоръжени сили и впоследствие да не сключват мир, освен заедно и в съгласие.

Договорът ще важи три години и ще се държи в тайна⁴.

В българо-гръцкия договор въпросите за териториални проблеми, разпределение и граници въобще не се поставят. Но Гърция не е съгласна с разделянето на Македония между България и Сърбия. Освен това Сърбия и Гърция са решително против автономията на Македония, защото подозират бъдещото ѝ обединение с България.

Какви са по-важните моменти от военните конвенции след подписването на съюзните договори?

На 29 април 1912 г. във Варна началник-щабът на българската войска ген. Иван Фичев и началникът на Генщаба на сръбската войска ген. Радомир Путник подписват военна конвенция. Съгласно чл. 1 страните се задължават да си оказват военно съдействие: България – с въоръжена сила не по-малко от 200 000 души, а Сърбия – съответно със 150 000 души. Чл. 2 предвижда, ако Румъния нападне България, че Сърбия е длъжна да ѝ обяви война и да изпрати срещу нея войска от 100 000 души. Същото задължение се поема и ако Турция нападне България.

По силата на чл. 3 обаче, ако Австро-Унгария нападне Сърбия, България е длъжна да ѝ обяви веднага война и да изпрати най-малко 200 000 души на фронта. Същото задължение се поема и ако Турция нападне Сърбия.

Съгласно чл. 7, при необходимост, войските на двете страни се поставят под командването на един общ началник⁵.

Впоследствие се подписват още три споразумения, в които се конкретизират разпределението и взаимодействието на съюзните войски при различни ситуации на фронтовете. Например за България се смята, че главен военен театър ще бъде долината на р. Марица. Сръбският

генерален щаб се задължава да обсъди как може да помогне на българските войски. Съответно за сърбите това може да бъде Вардарско и там се очаква българска помощ⁶.

На 15 септември 1912 г. споразумението между двата щаба придобива още по-конкретен характер и се обвързва с очерталата се настъпателна война срещу Турция. Предвижда се цялата сръбска войска да действа на Македонския оперативен театър, а цялата българска войска – на Тракийския фронт, като основното и второстепенното направление са към Беломорието. На българската армия не се възлагат действия за освобождаването на Македония. Тук се изпраща само 7-а пехотна дивизия, и то включена в състава на 2-ра сръбска армия. При затягане на бойните действия при Одринската крепост е договорено участието на две сръбски дивизии⁷.

На 22 септември 1912 г. в София е подписана военна конвенция между България и Гърция. При война на Турция срещу България или срещу Гърция двете страни ще си взаимодействат с войски. Гърция – най-малко със 120 000 души, а България – съответно с 300 000 души. Ако Турция нападне една от страните, другата ѝ обявява война и настъпва със споменатите сили.

Главната цел на гръцката флота е да стане господарка на Егейско море и да прекъсне съобщенията по море между Мала Азия и Европейска Турция.

Ако Турция нападне Гърция, българските войски ще действат срещу турските сили в областите на Косовски, Битолски и Солунски вилает. Ако Сърбия по силата на своите задължения към България вземе участие във войната, то със своите 120 000 души тя ще действа в горепосоченото направление, а всичките български сили ще се съсредоточат в Тракия.

Началник-щабовете на двете армии трябва да се осведомяват за оперативните планове на съответните войски⁸.

С Черна гора писмен договор не се сключва. Има само устно заявление от България да ѝ дава заем от 750 000 лв. месечно за издръжка на войската.

Така през септември 1912 г. се оформя Балканският съюз за водене на коалиционна война срещу Турция.

В хода на преговорите и при подписването на съответните договори и споразумения българското правителство и военното ръководство допускат сериозни отстъпления и грешки, които са в ущърб на българските национални интереси и които впоследствие изиграват фатална роля за съдбата на българския народ.

1. Преди всичко българското правителство под натиска на Сърбия отстъпва от десетилетната българска национална доктрина за не-

делимост и автономия на Македония и Одринска Тракия. То забравя, че поробеното преобладаващо население там винаги се е смятало за българско и се е борило за своето освобождение и присъединение към майката-отечество.

2. Съгласието за подялбата на освободените земи в Македония и Одринска Тракия, без ясно и категорично определени разграничителни линии и реални гаранции за тяхното спазване, е равносилно на предателство. Нима не бяха силно изявени завоевателните стремежи на съюзниците още преди войната? Сърбия – освен за собствените си земи в Новопазарско (Стара Сърбия), претендира за Македония, Солун, Северна Албания. Гърция – освен Тесалия и Епир, иска Южна Албания, Южна и Югозападна Македония и Западна Тракия.

Договореността между България и Сърбия за „спорна“ зона в Македония, чиято съдба ще се решава след войната под арбитража на руския император, създава сериозни предпоставки за бъдещи спорове. Още повече, че симпатиите на руския император в онзи период не са на страната на България. От друга страна, отсъствието на териториални клаузи в българо-гръцкия договор създава предпоставки за безотговорни действия на Гърция. Вместо разгром на противника – бързана за завземане на територии, а също така създаване на възможност за договаряне между Гърция и Сърбия за сметка на България. Кое то и става още по време на войната, на 19 май 1913 г.

3. Недопустимо и неоправдано е също така разпределението на съюзническите въоръжени сили в различните театри на военните действия. Нима не е ясно предварително, че в границите на сухопътния театър първостепенно значение има югоизточното тракийско стратегическо направление? Тук Турция съсредоточава основните си сили и средства; тук е пръдливната зона; тук е столицата Цариград; тук се решава изходът на войната. Ето защо тук следва да се привлекат и значителни съюзнически войски. От друга страна, с оглед на освободителната мисия в Македония, е необходимо по-съществено участие на българските войски на този театър. Военното ръководство не може да не отчита, че една от основните цели на войната е освобождението на Македония. И в това направление е необходимо да предвиди повече български войски. А също така да насочи подразделенията на македоно-одринското опълчение, особено във връзка с устройството на местната власт в освободените български селища.

2. ПОБЕДНИЯТ ХОД НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОИНИ И ЛОНДОНСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР ОТ 17/30 МАЙ 1913 г.

България обявява мобилизация на 17/30 септември 1912 г. Според наблюденията на военния кореспондент кап. Спас Икономов: „Зовът за мобилизация бе посрещнат не с радост, не с одобрение, а с бурен, неударим, луд ентусиазъм.“⁹ В кореспонденция на френския вестник „Журнал“ се твърди: „Няма здрав човек, който да не е нарамил пушка. Млади и стари, бащи и деца с песни и знамена се явяват в казармите, за да изпълнят дълга си.“¹⁰ Възторжени отзиви помества и руският вестник „Голос“, който пише: „Обявяването на войната прилича на национален празник. Казармите се оказват тесни, не достигат облекло и оръжие.“¹¹

Справедливият националноосвободителен характер на войната разпалва патриотичните чувства сред целия български народ. Призивът „За свободата на поробените братя“ ечи в градове и паланки, увлича не само мъжете в наборна възраст, но и непълнолетни младежи и старци. И тук главното е не задължителността на повиквателната заповед, а вътрешната потребност да се прояви родолюбие и готовност за саможертва. И това е леснообяснимо. Спомените от робските неволи са напълно живи. Дедите са свидетели на Освобождението на България, бащите се раждат в свободната родина, а третото поколение – синовете, горят от желание да бъдат достойни продължители на родолюбивите традиции на своите предци. Ето защо вместо за 7 дни мобилизацията завършва за 4–5 дни, а за частите, които са на турската граница – за два дни. В резултат са развърнати 358 пехотни дружини, 262 артилерийски батареи, 48 конни ескадрона, 22 самолета, 6 военни кораба. Първоначално мобилизираната армия достига 599 879 души¹².

Справедливият и освободителен характер на Балканската война предизвиква масов наплив от доброволци не само от страната, но и от чужбина, желаещи с оръжие в ръка да подпомогнат освобождението на своите братя в поробените земи. Това налага българското военно командване да установи и съответните форми и структури за тяхното обучение и използване. Най-общо това се проявява в организирането на партизански отряди и чети и на Македоно-одринското опълчение. Броят на четите надхвърля 110, с около 3000 души¹³, а на опълчението – над 14 700 души¹⁴.

С допълнителните мобилизации през време на войната общият състав на българската армия достига 639 567 души¹⁵.

Според ген. Радко Димитриев „българският народ беше дал на армията си около 12 на сто от цялото население. Такова напрежение Европа не познаваше, освен на теория“¹⁶.

Под различни форми във войската се включват представители на българската интелигенция – учени, писатели, художници и др. Сред тях са Михаил Арнаудов, Александър Балабанов, Владимир Димитров-Майстора, Йордан Йовков, Антон Страшимиров, Сава Огнянов и много други. Като изблик на високо родолюбие, народният поет Иван Вазов написва стихотворението „Гържествен час“.

... От Охрид до Чаталджа,
от Дунав до Егея
в една душа и мисъл
цял народ е слян.
Една го мъка трови
един го пълни блян...

Първоначално заедно с мобилизацията се сформират три армии, които своевременно се съсредоточават както следва:

Първа армия с командващ ген.-лейт. Васил Кутинчев се съсредоточава в района на Елхово, от двете страни на р. Тунджа и с готовност за настъпление към гр. Хавза и осигуряване десния фланг на 3-та армия.

Втора армия с командващ ген.-лейт. Никола Иванов заема района Харманли, Търново Сеймен (Симеоновград), със задача да настъпи към Одрин, да го блокира и осигури действията на другите армии.

Трета армия с командващ ген.-лейт. Радко Димитриев се съсредоточава в района Ямбол за настъпление към Странджа–Еникьой–Лозенград.

Връзката със 7-а пехотна дивизия, включена във 2-ра сръбска армия, се осъществява чрез Родопския отряд, който действа в направление на Беломорието.

С указ от 22 септември 1912 г. цар Фердинанд се обявява за главнокомандващ на действащата армия, а ген.-лейт. Михаил Савов – за негов помощник. Началник-щаб на армията е ген.-майор Иван Фичев. Главната квартира на армията в началото се помещава в сградата на гимназията в Стара Загора.

По договореност между съюзниците първа Черна гора започва на 26 септември военни действия срещу Турция. На 30 септември България, Сърбия и Гърция отправят колективна нота до Високата порта за незабавно провеждане на реформи в Европейска Турция съгласно чл. 23 на Берлинския договор. Искането е за пълна автономия с генерал-губернатор швейцарец или белгиец, с парламент и милиция, без турски войски. Това е всъщност ултиматум на Турция. На 3 октомври 1912 г. първо турското правителство, без да отговори на колективната нота, обявява война на съюзените балкански държави, но не започва веднага военни действия.

С цел да постигне изненада, българската войска започва бойните действия още на 5 октомври. В Манифеста, прочетен лично от цар Фердинанд в църквата „Св. Богородица“ в Стара Загора, се казва: „Храбрата българска войска да премине границата и да встъпи в борба с вековния тиранин.“

Гръцката армия преминава границата също на 5 октомври, а Сръбската армия – на 7 октомври.

Така Балканската война на съюзените балкански държави: България, Сърбия, Гърция и Черна гора срещу Турция става свършен факт. Започва нов боен летопис в най-новата история на България.

В хода на войната българските воини провеждат няколко блестящи операции, увенчани с голям успех и нанасяйки сериозни поражения на турските сили. В българската военна история са осветлени и обособени няколко от тях. Това са преди всичко:

Лозенградската операция, която заема водеща роля в началото на бойните действия. Целта е с основните сили да се настъпи в пространството около Лозенград и Одрин, да се даде решително сражение на турската Източна армия и след като се завладее Лозенград, да се осигури настъплението по-нататък.

Главната задача се осъществява от 3-та армия, при най-тесно взаимодействие и подпомагане от 1-ва армия. Бойните действия започват на 9 октомври и в продължение на три дни се водят ожесточени насрещни боеве с упорито защитаващия се противник. Българските воини със силен натиск отбелязват значителни победи при Муратчал, Гечкенли, Селиолу, при Ескиполус и Петра, както и при Ереклер. Възторжено се изказва за проведените атаки руският историк В. И. Немирович-Данченко, като сравнява българските воини със суворовските чудо богатири. Така само след три дни Лозенград е освободен, въпреки заявлението на началника на германската военна мисия в Турция Фон дер Голц, че крепостта може да се превземе само от една немска армия, и то след тримесечна обсада¹⁷.

Населението, което е преобладаващо българско, посреща радостно българските воини герои с цветя, хляб и вино. Основните сили на турската Източна армия са разгромени и обърнати в бягство, като оставят значителни военни трофеи.

Победата се дължи преди всичко на правилния план на операцията и личните качества на ген.-лейт. Радко Димитриев, на ентузиазма и издръжливостта на воините, които изминават в кал и дъжд за 6 денонощия 120 км.

В литературата като значителен пропуск се сочи, че не се организира непрекъснато преследване на противника, с което неговият разгром би бил значително по-осезаем.

Лозенградската операция показва забележителни елементи на съвременните насрещни боеве, с което вдъхновява още повече по-нататъшния настъпателен порив на българските воини. При първото пряко противоборство с елитните турски части превъзходството на българите е значително. А това се проявява и при следващите боеве.

Люлебургазката и Бунархисарската операция се отличават с не по-малко упоритост и настъпателност. По-голяма съпротива оказва и противникът. Операцията се изпълнява съвместно от 3-та и 1-ва армия. Ожесточени и кръвопролитни боеве се водят при река Карагач-дере от 16 до 19 октомври. Българските 3-та и 1-ва армия претърпяват големи загуби – 20 162 души, от които 2356 убити¹⁸. Не по-малки са загубите и на турците. Боевете са с променлив успех, но в крайна сметка победители се оказват българските войски. Турците отново са принудени да отстъпят панически, изоставяйки оръжия, боеприпаси и тилови припаси. Справедливите цели на войната отново вдъхновяват българския воин. Това отбелязва и балканският кореспондент на в. „Таймс“, който пише: „Истинският герой на деня е българският пехотински воин. Търпелив, издръжлив, весел и засмян... Но когато щикове-те се тургат на пушката и гръмогласното „ура“ процепва въздуха, тогава той се явява в един нов, удивителен вид. На него преди всичко се дължат сполуката и победата.“¹⁹

В ръководството на бойните действия се проявяват отново инициативата и находчивостта на ген. Р. Димитриев, който в хода на боя е назначен за общ командващ на двете армии.

Операцията разкрива и някои оперативни слабости, свързани с недоброто разузнаване, несъгласуваност между дивизиите, неефективност в действията.

Същевременно ярко се откроява взаимодействието между пехотата и артилерията. Подобряват се много тактическите прийоми и методи за успешно окопаване, групови атаки и т.н. Характерно е творчеството, проявено от артилерията, която под общо обединено командване громи противника, разрушава неизменно неговите позиции и укрепления.

Триумфът завършва с победоносното влизане в освободените значителни селища Люлебургаз и Бунархисар.

Чаталджанската операция на 1-ва и 3-та армия се провежда на 4 и 5 ноември 1912 г. при сложна обстановка. Позицията отстои на около 30 км от Цариград, с фронт 20–25 км и дълбочина около 5–6 км. Местността е пресечена, тук се спускат последните възвишения на Странджа, прорязани от малки, но пълноводни реки. Наред с фортификационните укрепления са разположени около 350 оръдия от различен калибър, а общият брой на турските войски е около 110 000 души. Обединената българска армия (1-ва и 3-та) наброява около 110 000–120 000 души²⁰.

Настъпателният порив на българите продължава да е висок, тъй като от началото на войната са изминали само 30 дни. Но върху шурма на българските воители решаващо влияние оказват и допълнителни фактори: усилената съпротива на противника, умората и лошото снабдяване (значително отдалечаване от тиловите бази), а също така жестокият бич – холерата, която мори масово войската. При това положение вместо реална оценка и сериозна подготовка на атаката, връх вземат амбициите на цар Фердинанд и на неговия помощник ген. Савов за влизане в Цариград. Операцията завършва с неуспех, а е проиграна и възможността за сключване на примирие.

„При тези именно тежки условия – пише ген. Р. Димитриев – аз взех решението да се откажа от продължаването на атаката... и да спася армията от неминуема катастрофа.“²¹ Това дава възможност на турското командване да си припише незаслужен успех, което довежда до протакане на преговорите за примирие и поставяне на много по-тежки условия от турците за него.

Преговорите за примирие между балканските съюзници и Турция се водят в Лондон. На 10/23 декември 1912 г. съюзниците поставят своите условия, предвиждащи отстъпването на всички територии на Османската империя на Балканите на запад от линията Мидия на Черно море и Родосто на Мраморно море. Турция обаче далеч не е съгласна. Няма единна позиция и сред Великите сили. Извършеният обаче преврат през януари 1913 г. от младотурците прекратява преговорите и след 16/29 януари военните действия са възобновени.

За нашата цел не е необходимо да се спираме на действията на войските в района на Галиполския полуостров при Булаир, Шаркьой и отново при Чаталджа, където българските воители извършват отново героични подвизи. Ще се задоволим само с краткото отразяване на **Одринската епопея**.

В полосата на българското настъпление близо 6 месеца остава непревзета Одринската крепост. А докато Одрин се държи, турците се надяват да избегнат пълното поражение. Защото Одрин заема изключително важно геостратегическо положение като ключова опора на турското командване за цялата Източна Тракия. С помощта на германски специалисти градът е превърнат в първостепенна крепост, ограден от няколко укрепени пояса, опорни пунктове, телени заграждения и ровове. В крепостта се намира над 60-хиляден гарнизон с около 500 оръдия, а командващият Шукри паша е един от най-подготвените турски генерали.

След продължителната обсада българското командване решава да се премине към открит шурм. Задачата е поставена на 2-ра армия с командващ ген.-лейт. Никола Иванов. Реките Марица, Тунджа и Арда,

които се сливат в района на града, разделят естествено крепостта на четири сектора – източен, южен, западен и северозападен. Решено е пробивът да се извърши в източния сектор, където командир е ген.-майор Георги Вазов, братът на народния поет. В 13 часа на 24 март артилерията от всички сектори открива ураганен огън и нанася значителни поражения на противника. На другия ден рано сутринта пехотата се вдига и безшумно се устремява в атака. Дружините от 56-и пехотен полк, 23-и пехотен Шипченски полк, 10-и пехотен Родопски полк, 32-ри пехотен Загорски полк и други части с мощни викове „Ура“ и „На нож“ след четиричасови кръвопролитни боеве завладяват цялата предна позиция на източния сектор. По-нататък атаката продължава през нощта на 25 срещу 26 март. Турската отбрана обезумява. Едно след друго падат укрепленията Айджиолу, Айвазбаба, Кастенлик, Ил-дъз и др. Успешни са действията на българските воители и на другите сектори. Шукри паша оценява, че положението е безнадеждно, и обявява капитулация. В 10 часа на 13/26 март 1913 г. българските воители тържествено, под развети бойни знамена и звуците на бойни маршове влизат победоносно в Одрин.

Превземането на Одринската крепост е най-високият връх в българската бойна мощ и военно изкуство. То учудва военните среди, издига името на България и прославя българското войнство по всички части на света. Народният поет Иван Вазов възторжено пише:

Падна Одрин с шурм титански
и светът мълви тревожно:
„За тоз храбър бяс балкански
нищо няма невъзможно!“

Командващият 2-ра българска армия ген.-лейт. Иванов в своите спомени подчертава следните причини и условия за падането на Одрин.

1. Въпреки предварителните информации и оценки, оказва се, че Одрин не е бил подготвен като една съвременна крепост, а българското командване е надценявало неговите възможности за удържане.

2. Сполучливо избраният пункт за атака и разположение на българската артилерия във вид на дъга.

3. Взаимодействието на родовете оръжия – пехота, артилерия и пионери е доведено до съвършенство.

4. Високият дух и моралното състояние на войските, умението на всички началници да осигурят устрем в командваните части.

5. Изненадата за противника относно времето и мястото на атаката²².

С падането на Одрин всъщност завършва Балканската война. Започват трудните и мъчителни преговори за мир в Лондон между балканските съюзници и Турция под председателството на английския външен министър Едуард Грей. Бързото изработване на окончателния текст на договора се спъва както от разногласията между съюзниците, така и от противоречивите позиции на Великите сили, включително от Австро-Унгария и Русия. От българска страна в преговорите участва председателят на Народното събрание Стоян Данев.

В крайна сметка, независимо от редица слабости и пропуснати възможности за по-скорошното завършване на войната, на 17/30 май 1913 г. със съдействието на Великите сили в Лондон е подписан мирният договор.

Кои са най-важните клаузи на договора и какво е неговото значение за бъдещото развитие на балканските страни и запазването на мира на Балканите?

1. В чл. 1 гръмогласно се заявява, че ще настъпи вечен мир и приятелство между Н. В. императора на отоманите и Т. Величества съюзените владетели.

2. Съгласно „чл. 2 Н. В. императорът на отоманите отстъпва на Т. Величества съюзените владетели всички територии на своята империя върху Европейския континент, на запад от линията Енос върху Егейско море до Мидия на Черно море, с изключение на Албания. Точното трасе на границата Енос-Мидия се предвижда да бъде определено от една международна комисия.“²³ Договорът не подлежи на утвърждение или изменение от Великите сили, тъй като е съгласуван с шест от тях (Англия, Франция, Германия, Австро-Унгария, Русия и Италия). Това е звездният миг за България. За първи път в своята история тя получава по международен договор почти цяла Тракия – Източна и Западна (Беломорска) на запад от линията Мидия-Енос, почти целия Егейски бряг с пет пристанища, значителна част от Македония, т.нар. безспорна зона. Освен това България запазва Южна Добруджа и Западните покрайнини, намиращи се тогава в нейните граници. Общата територия на страната става 180 000 кв. км, т.е. по-голяма от Санстефанската (165 000 кв. км), по-голяма от Сърбия и Гърция взети заедно.

Това е звездният миг за България. Тракийските българи високо оценяват историческата дата 26 март 1913 г. и в устава на новооснованото тракийско дружество „Одринска Тракия“ – 14 май 1914 г., е записано: „Дружественият празник е 26 март – денят на превземането на Одринската крепост от българската армия.“ А с постановление на Министерския съвет от 2006 г. 26 март е обявен за официален празник – Ден на Тракия, признавайки тракийската кауза за общонационална.

Какво не достига? Нерешеният въпрос със „спорната“ зона и аспирациите на Сърбия за корекции в двустранния договор. Но там има клауза, че при несъгласие ще се търси арбитражът на руския император. Не се отчита и нещо по-съществено. При стабилизиране на страната в новите граници, разгръщането на икономическите и човешките възможности, при съхранен преобладаващ български етнически състав на територията на „спорната“ зона едно бъдещо благоприятно решение в полза на България е напълно реалистично. Още повече, че нейното решаващо геостратегическо положение на Балканите предполага широки възможности за политическо маневриране на българското правителство. Но злият дух надделява, помрачава ясното съзнание.

Цар Фердинанд и българското правителство до такава степен се главозамайват от победите, че загубват възможността за реална оценка и анализ на вътрешната и международната обстановка. Те не отчитат реалното състояние на страната след изтощителната и непосилна за нашите мащаби война, пренебрегват укрепените позиции на Сърбия и Гърция. Пренебрегва се също така поведението на Великите сили, принадлежащи вече към две противоположни военни групировки: Тройното съглашение и Тройния съюз. Не се взема под внимание, че симпатиите на Русия при царуването на германофила Фердинанд клооят вече към Сърбия, а с доверие се ползва и православна Гърция. Освен това се забравя, че за Англия и Франция естествен съюзник и сигурна преграда срещу домогванията на Австро-Унгария и Германия на Балканите, по Средиземноморието и Проливите са Сърбия и Гърция.

Лондонският договор възстановява мира между Балканския съюз и Турция. Но изостря още повече противоречията между балканските страни.

3. „ПРЕСТЪПНОТО БЕЗУМИЕ“ И РЕАЛНИТЕ МУ ИЗМЕРЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ

В месеца след подписването на Лондонския договор във взаимоотношенията между балканските държави настъпват съществени промени. Засилват се преди всичко противоречията между бившите съюзници.

Сърбия открито заявява, че постановките в българо-сръбския договор относно разпределението на територията на Македония са отминал етап и тя ще претендира за по-голяма част от „спорната“ зона предвид на новите обстоятелства. Проявява резерви и относно арбитража на руския император. Гърция също така вече не се задоволява само със Солун, а иска да получи Южна Македония, Егейските остро-

ви, Южна Албания и Битолско. На тази основа двете страни постигат съгласие и на 19 май 1913 г. сключват гръцко-сръбски договор²⁴, в който се предвижда:

1. При подялбата на териториите на Европейска Турция двете страни се ангажират да не влизат в никакво отделно споразумение с България и взаимно да се поддържат в своите териториални искания.

2. Сърбия и Гърция да имат обща граница на запад от р. Вардар. Сърбия получава всички земи на запад и на изток от р. Вардар до Осоговската планина. Гърция получава земите на юг от Беласица и до залива Елефтери (източно от устието на р. Струма), както и на юг от Дойранското езеро и Гевгели.

3. При отказ на България и опит със сила да наложи своите претенции, двете страни да си окажат взаимна помощ с въоръжени сили, за което в най-скоро време да се подпише военна конвенция.

В конвенцията се подчертава, че крайната цел на военните операции на Сърбия и Гърция е унищожаването на военната сила на България, както и тя да бъде принудена да сключи мир.

На 14/27 юни 1913 г. Румъния предупреждава, че в случай на война против Сърбия, тя ще мобилизира своите войски и ще започне военни действия срещу България. Тя вече не се задоволява с получаването на Силистра (8 май 1913 г.), а иска и цяла Южна Добруджа.

Турция, въпреки че подписва Лондонския договор, изразява явно недоволство от загубата на европейските си владения. Тя мобилизира значителни военни сили в района на новата българо-турска граница.

Още в деня на подписването на Лондонския договор руското правителство подканва балканските съюзници с негова помощ да решат по мирен начин спорните въпроси. То призовава българското правителство да направи някои териториални отстъпки на Сърбия и Гърция и предупреждава, че при евентуална война има опасност страната да бъде нападната от Румъния и Турция. Определена е и среща в Солун. Българското правителство обаче бави срещата. То настоява Русия да поеме ролята на арбитър между Сърбия и България, като спорните въпроси със Сърбия и Гърция се разглеждат поотделно. Сръбското правителство е на противоположното мнение, т.е. да се разглеждат заедно. Освен това България предлага в окупираните от Сърбия земи да бъдат допуснати и български войски.

Във връзка с това е целесъобразно да приведем разсъжденията на бившия премиер Ив. Ев. Гешов. Според него в спорната зона не влизат повече от 137 000 българи. В цяла Македония има повече от 1 000 000 души, а с помаците – около 1 150 000 души. Тоест само 1/8 част от българското население е подложено на арбитража. И можем да се надяваме, че един ден и дадените на Сърбия земи могат да ни бъдат върнати²⁵.

Българското правителство обаче проявява необяснима твърдост и неотстъпчивост. То се осмелява да отправи даже ултиматум до Русия да влезе в ролята на арбитър, като в противен случай предупреждава, че войната е неизбежна, каквито и последици да има. На 9/22 юни на заседание в двореца Врана в присъствието на цар Фердинанд, Данев, ген. Савов и Т. Теодоров се решава, че ако до седемдневен срок не се проведе руският арбитраж, следва да се предприемат военни действия²⁶. Това решение е скрито не само от народа и армията, но и от членовете на Министерския съвет.

Българските управници са напълно под влиянието на Тройния съюз и неговите обещания за присъединяване на цяла Македония. Затова те протакат срещата и поставят високопарни ултиматуми.

Най-голям привърженик на война срещу съюзниците е помощникът на главнокомандващия, ген.-лейт. Михаил Савов. Той е твърдо убеден, че със съюзниците не може да се постигне съгласие относно разделението на освободените македонски земи и че войната срещу тях е неизбежна. Същевременно убеждава царя, че Румъния и Турция няма да нарушат подписания в Лондон мир. По негова инициатива още през март-април започва прехвърлянето на българските войски от Източна Тракия в Македония, а именно: 3-та пехотна дивизия, 8-а пехотна дивизия и сборната конна бригада, Македоно-одринското опълчение и др. Щабът на 2-ра армия с командващ ген.-лейт. Н. Иванов се прехвърля от Чорлу в Сяр, като поема командването на всички български войски в Македония.

След подписването на Лондонския договор започва масово съсредоточаване на българските войски в Македония и по западните граници. При това 2-ра и 4-та армия се съсредоточават непосредствено до гръцките и сръбските войски, а останалите армии – на един-два прехода от сръбската граница.

На 15 юни 1913 г. ген.-лейт. М. Савов нарежда 4-та армия да атакува сърбите, а 2-ра армия – гърците, на 16 юни в три часа сутринта, без обявяване на война.

В допълнителна директива ген. Савов излага следните съображения: 1. Да се повдигне духът на войските и да гледат на бившите съюзници като на врагове; 2. Да накараме руската страна да побърза с разрешаването на спорните въпроси; 3. Със силни удари да принудим съюзниците да бъдат по-сговорчиви и отстъпчиви. 4. Със силата на оръжието да заемем онова, което е наше, преди намесата на европейските сили²⁷.

С други думи, смята се да се поставят съюзниците пред „свършен факт“ и насила да бъдат вразумени. Престъпна стъпка с плачевен резултат.

На 17 юни Министерският съвет взема решение за преустановяване на бойните действия. Но вече е късно. Съюзниците само чакат повод, за да продължат операциите. Междусъюзническата война е вече факт.

В какво по-конкретно се изразява престъпното безумие на Фердинанд и свързаните с него управляващи фактори?

Първо. България понася големи загуби в хора и материални средства по време на Балканската война. Сега, въпреки общата мобилизация, числеността на армията достига едва 500 000 души, т.е. със 100 000 души по-малко, отколкото при първата война. От новоосвободените земи са сформирани три бригади (Одринската, Драмската и Серската) с общо 21 682 души. Офицерите са едва 50% от необходимите (8000 от 15 000 души по щат). Подобно е положението и с подофицерския състав²⁸.

Сръбската армия наброява общо 360 000 души, при това разполага със съвременен оръжие. Към тях се присъединяват 12 000 черногорци. Гръцката армия достига до 200 000 души с добър за времето флот. Румъния мобилизира към 437 000 души, а Турция има готовност да противопостави срещу България около 250 000 души. Или общо обединените балкански държави могат да използват срещу България въоръжени сили около 1 270 000 души²⁹.

Нима може да се допусне, че при такова съотношение на силите е възможно да се води настъпателна война и да се разчита на победа?

Петър Абрашев, министър на правосъдието в тогавашния кабинет, в своя „Дневник“ подчертава, че Междусъюзническата война е започнала без знанието и зад гърба на Министерския съвет. Министрите са били недоволни и са били готови да подадат оставките си. На 26 юни 1913 г. той записва: „Крачим към катастрофа. Воювахме, за да вземем Македония. Сега водим втора война, за да я загубим. Историята ще се чуди на България и на нейния гениален цар Фердинанд. Ужас обзема човека при мисълта, че съдбините на България са държали хора картоиграчи.“³⁰

Второ. Бързото прегрупирание и изнасяне на българските войски на запад не е съобразено с политико-стратегическата обстановка. Не се отчита не само численото превъзходство на войските на бившите съюзници, но и заплахата от реалната намеса на Румъния и Турция във войната срещу България. Почти не се предвиждат войски за противодействие срещу тях. А между другото, такива въобще не достигат. В Източна Тракия остават непълната по щат 10-а пехотна дивизия (преименувана на окупационен корпус в Тракия) и Одринският гарнизон под името Южен отряд. Или общо три пехотни и една конна бригада. За противодействие срещу румънското настъпление не са оставени

почти никакви сериозни сили. Има съвсем малки гарнизони в по-големите селища от предимно възрастни и неподходящи за фронта войници. Въоръжени със старо и негодно оръжие, те не водят бой с врага и се оттеглят на юг.

Нашата задача не е да правим анализ на бойните операции на различните фронтове. Можем само да отбележим, че въпреки числената недостатъчност и слабото въоръжение, българските бойци и командири проявяват висока издръжливост и даже принуждават на редица места сърбите да преминат в отбрана. Същият висок дух се проявява и на гръцкия фронт. Но силите са неравностойни и българските войски са принудени да отстъпят.

Румъния коварно използва критичното положение на България. На 1 срещу 2 юли 1913 г. румънските войски, без обявяване на война, са прехвърлени на българска територия през р. Дунав и без да срещнат никаква съпротива, към средата на месеца достигат до Саранци и Пирдоп. Окупирана е не само Южна Добруджа, но и почти цяла Северна България. Създава се сериозна заплахата за София и от обкръжаване на българските войски, които действат към Ниш. Стратегическото положение на българските войски рязко се влошава.

Създадената обстановка насърчава агресивните действия на турските войски – прекият виновник и причинител на трагедията на тракийските българи. Първоначално Турция заявява, че нейните части ще заемат граничната линия Мидия–Енос. Но като преценява тежкото положение на България и незаинтересуваността на Великите сили от войната на Балканите, турското правителство решава със сила да измени Лондонския договор в своя полза. Още повече, че не очаква сериозна военна съпротива от българска страна.

В края на войната Турция концентрира своите войски зад линията Мидия–Енос. Тя не извършва демобилизация, а мобилизира нови пресни сили и сформира три нови армии. Ясно е, че Турция няма намерение да се съобразява с клаузите на Лондонския договор и заема изчаквателна позиция, с готовност за реванш. За това подготвят населението и турските вестници. На 3 юли великият везир Саид Халим заявява, че е много възможно и турската армия да започне военни действия.

На 2/15 юли главните турски сили достигат линията Мидия–Енос и продължават своя поход на запад в три колони. Дясната колона настъпва по посока Сарай–Виза–Лозенград. Централната колона с част от силите си заема Чаталджанската позиция, а с останалите продължават към Одрин. Лявата колона също напредва в направлении Чорлу–Люлебургас–Бабаески–Одрин.

За противодействие българското главно командване не оставя почти никакви сили. Ядрото на българските войски се състои от непълната по щат 10-а пехотна дивизия и други части, събрани в две бригади от по два полка. Но те са разпръснати като гарнизони по всички по-големи селища.

Затова турските войски без съпротива завладяват Енос, Люлебургаз, Виза, Бунархисар, а на 10 юли влизат в Одрин. Бързо достигат и преминават р. Марица, завладяват Димотика, Софлу, Фере, Свиленград, а отделни части навлизат в Родопите към Кърджали. Никоя от европейските сили не обръща внимание на нарушението на Лондонския договор, а Турция се стреми да разреши проблемите си вече с поглед и към Западна Тракия.

Във връзка с бруталното нарушение на Лондонския договор от страна на Турция проф. Л. Милетич описва следния случай. Кметът на гр. Малко Търново, Райко Петров, отправя въпрос към турския майор Наил бей, началник на частта, която завзема града: „Как тъй минахте границата Мидия–Енос?“ Майорът отговаря: „Че Румъния като мина границата ви въпреки договора, ние ахмаци ли сме? Чакахме два дни на границата Мидия–Енос и изведнъж получихме заповед да вървим напред.“³¹

Българското население в Източна Тракия изпада в ужас. Голяма част от него е принудена да напусне родните села и домове и да бяга в свободна България. Навлизането на турските войски е съпроводено с грабежи, разорения, избиване и изнасилване на невинните и беззащитни български жители, описани потресаващо от проф. Л. Милетич в неговата книга „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“, а също и в доклада на Комисията на Карнегиевата анкета.

Така България, притисната от всички страни и изправена пред пълна катастрофа, е принудена да потърси посредничеството на Великите сили. Във връзка с това П. Абрашев на 11 юли записва: „Нападнати от пет държави, ние сме в една отчужденост и усамотеност. Ние загубихме симпатиите и на Русия, и на Тройното съглашение. Хитрувайки и лавирайки между всички групировки (имат се предвид Тройният съюз и Тройното съглашение – б. а., И. Ф.), ние сега нямаме нито един приятел и покровител. Сега хлопаме и молим за помощ там, където оня ден продавахме надменност, гордост, бабаитлък. Но помощ няма, не иде.“³² Не е безинтересно за читателите да се запознаят и с огромните загуби в жива сила, плод на безсмислената политика на управляващите. Общият брой на жертвите през Междусъюзническата война, дадени от участващите страни, е:

България:	убити – 18 000,	ранени – 60 000,	умрели – 15 000 =	93 000
Сърбия:	“ 8000	“ 30 000	“ 9000 =	47 000
Гърция:	“ 4000	“ 12 000	“ 4000 =	20 000
Черна гора:	“ 500	“ 2000	“ 500 =	3000

Румъния и Турция имат само умрели 6000 и 4000 души.

Или България дава повече жертви (90 000 души) от общо всички жертви на съюзниците (80 000 души).

За сравнение ще посочим, че през Балканската война България изгубва 83 000 души, Сърбия – 31 000 души, Гърция – само 5000 души. Или България е дала два пъти повече жертви, отколкото Сърбия и Гърция взети заедно³³.

Общата национална трагедия се оформя:

Първо, с Букурещкия мирен договор от 28 юли/10 август 1913 г. между България, Сърбия, Гърция, Черна гора и Румъния. В резултат на неговите клаузи:

Гърция получава Северен Епир, Южна Македония, част от Западна Тракия, Халкидическия полуостров заедно със Солун и редица острови – общо 58 057 кв. км или увеличава територията си с 91%, а населението си с 1 770 950 души, съответно с 67%.

Сърбия – Косово и по-голямата част от Македония, съответно 38 044 кв. км или с 80% увеличава територията си, а населението – с 1 217 210 души – 41%

Черна гора увеличава територията си с 5876 кв. км (65%) и населението – със 165 000 души (57%).

Румъния, без каквото и да било участие във войната срещу Турция, получава Южна Добруджа с Тутракан, Силистра и Балчик – общо 7696 кв. км с население 353 600 души.

България въпреки главния принос за разгрома на Турция, трябва да се примири с Пиринска Македония, Струмишко, част от Западна Тракия и от Източна Тракия с пристанище Дедеагач, или 15 491 кв. км с население от 723 850 души. Или увеличава територията си със 17%, а населението – с 8%³⁴. Коментарите всеки сам може да си направи.

Ген.-лейт. Иван Фичев, който е член на българската делегация за мир в Букурещ, пише: „Унижението, на което се излагахме, беше ужасно и всеки чувствителен човек не може да не изпита болезнени усещания. От победители, покрити със слава, сега отивахме в Букурещ да спечелим благоволенieto на нашите противници, които по най-непочтен начин се готвят да ограбят родните ни краища...“

Ние, българите, претендирахме за Солун и загубихме Кавала; настоявахме за Кавала и се задоволихме със Струмица; достигнахме до

вратите на Цариград и бяхме пропъдени от Лозенград и от Одрин; окупирахме бреговете на Мраморно море и сега не се чувстваме сигурни в старите си граници; завладяхме обширни земи и бяхме принудени да отстъпим късове от собствената си територия. Всичко това правеше ужасен този печален момент от нашата история. Катастрофата дойде, когато народът вярваше в триумфа.³⁵

Второ. Цариградският договор между България и Турция от 16/29 септември 1913 г. С този договор се уреждат териториални и други спорни въпроси между двете страни, разглеждани по-късно и от Одринското съглашение от 2/15 ноември 1913 г. Прави впечатление, че по тези документи малко се говори в нашата историческа литература, въпреки че Турция тихомълком си урежда заграбването на Източна Тракия, а България понася неизмеримо по-големи териториални и човешки щети. „При сключването на Цариградския договор – пише проф. Л. Милетич – турското правителство по прикрит начин се е старало да узакони масовото изгонване на всичко българско, свързано с безвъзмездното заграбване на недвижимите му имоти... Българското правителство не смее да отвърне със същата мярка – да изгони цялото турско население от новите земи и да му заграби имотите.“³⁶

Турция самоволно нарушава Лондонския договор, като се съгласява да отстъпи на България само малки територии в Свиленградско, Царевско и Малкотърновско, а завладява значителни пространства на запад от р. Марица. Със съгласието на българските делегати, подписали договора – ген. М. Савов, Г. Д. Начович и А. Тошев, – тя придобива правото да не допуска българското население на 15 км от границата, като се извършва размяна със съответното турско население.

Турските делегати се държат дръзко и надменно, като заявяват: „Каквото сме завзели, наше е. Нищо от джоба си не даваме; ще ни оставите Одрин като доказателство за добрата си воля.“³⁷

В чл. 2 на Цариградския договор подробно се описва граничната линия между двете страни. В същия член обаче се фиксира, че десет дни след подписването на договора войските на съответната страна трябва да се оттеглят от земите, които не им се полагат, и в продължение на 15 следващи дни да ги предадат на страната-владетелка. Именно през този срок на безвластие се извършват най-тежките покушения над българското население от Беломорието.

В Цариградския договор се декларира, че българските общини ще се ползват със същите права, признати и за другите християни в Османската империя. Признава се правото на собственост върху недвижимите имоти на всички българи, както и на свободно пребиваване и пътуване в страната. Но на практика на нито едно българско семейство не е разрешено да се завърне в родното си място. За съжаление този

въпрос не е поставен с необходимата острота и по време на заседанията от страна на българските делегати.

В заключение ще подчертаем, че са подписани два грабителски диктата – плод на безумната политика на Фердинанд и българското правителство. Дава се простор на своеволията над българското население в Македония, Тракия и Добруджа. В най-остра форма обезбългаряването и геноцидът се проявяват в Източна Тракия. Под нож, огън и куршум попадат десетки български села, раните на които времето не е в състояние да заличи.

Преките виновници за трагичните последици след Балканската война са известни и те трябва да се знаят и да се сочат. На първо място, това е личната политика на цар Фердинанд, който въпреки националните интереси на страната, провежда неотклонно прогерманска политика. На 25 септември 1918 г. на среща с Ал. Стамболийски той признава: „През целия си живот бях верен на Централните сили.“³⁸ На второ място, това е българското правителство, което даже и когато вижда ясно предстоящата катастрофа, не се противопоставя на личния режим на Фердинанд и става съучастник в покушението над българския народ.

Последиците от „престъпното безумие“ на 16 юни 1913 г. тегнат върху българския народ десетилетия по-късно. Така България, вместо да преоцени своята политика през Първата световна война, отново се нарежда в лагера на Тройния съюз и отново губи територии и понася икономически тежести.

През време на Втората световна война България отново е на страната на губещите и във война с Югославия и Гърция. Временното обединяване на българските земи по времето на цар Борис се оказва една заблуда, която се отразява пагубно на страната. Да се надяваме, че сме поели вече най-правилния път, който ще ни изведе до балканска солидарност и задружен просперитет.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кънчев, В. Македония. Етнография и статистика. С., 1900, 289–296.

² Ден, № 2892, 14 авг. 1912.

³ Д-р Кесяков, Б. Принос към дипломатическата история на България, 1878–1925 г. С., 1925, 38–39.

⁴ Тошев, А. Балканските войни. Т. I. С., 1929, 372–373.

⁵ Гешов, Ив. Ев. Балканският съюз. Спомени и документи. С., 1915, 81–83.

⁶ Пак там, с. 81.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, 91–93.

⁹ Икономов, Сп. Освободителната война на България. С., 1912, с. 18.

- ¹⁰ Тончев, Т. Храбростта на България. С., 1980, с. 31.
¹¹ Пак там, с. 39.
¹² Войната между България и Турция 1912–1913 г. Т. 1. С., 1937, с. 308.
¹³ Дървингов, П. История на Македоно-одринското опълчение. т. 1. С., 1919, с. 29.
¹⁴ Пак там, с. 47.
¹⁵ ЦВА, ф. 40, оп. 2, а. е. 200, л. 78–79.
¹⁶ Дмитриев, Р. Трета армия в Балканската война, 1912 г. С., 1922, с. 34.
¹⁷ Балканската война 1912–1913 г. С., 1961, 225–226.
¹⁸ Войната между България и Турция 1912–1913 г. Т. 3, С., 1930, с. 525.
¹⁹ Мир, № 3698, 30 окт. 1912.
²⁰ Войната между България и Турция, т. 5, 171–172.
²¹ Дмитриев, Р. Цит. съч., с. 341.
²² Иванов, Н. Балканската война 1912 г. (спомени). С., 1924, 312–315.
²³ Д-р Кесяков, Б. Цит. съч., 38–39.
²⁴ Тошев, А. Балканската война 1912–1913 г. Т. 2. С., 1931, 484–487.
²⁵ Гешев, Ив. Ев. „Престъпно безумие“ и анкетата по него. С., 1914, с. 14.
²⁶ Тошев, А. Цит. съч., 341–342.
²⁷ Фичев, Ив. Балканската война 1912–1913 г. С., 1940, 442–443.
²⁸ Войната между България и другите балкански държави. С., 1941, 157–158.
²⁹ Пак там, с. 171.
³⁰ Абрашев, П. Дневник. С., 1995, с. 371.
³¹ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, с. 13.
³² Абрашев, П. Цит. съч., с. 392.
³³ Батаклиев, Ив., Ан. Сп. Разбойников, Ив. Орманджиев. Тракия. Географски и исторически преглед. С., 1946, 230–231.
³⁴ История на българите. Т. 4. С., 2003, с. 218.
³⁵ Фичев, Ив. Цит. съч., 449–450, 474.
³⁶ Милетич, Л. Цит. съч., 12–13.
³⁷ Тошев, А. Цит. съч., т. 2, с. 453.
³⁸ Стамболийски, Ал. Двете ми срещи с цар Фердинанд. С., 1919, с. 29.

ЧЕТИТЕ НА ВМОРО В БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Проф. дин ДИМИТЪР ГОЦЕВ

След разпокъсването на България по силата на Берлинския договор през 1878 г. пред българския народ остава идеята да се бори за пълно освобождение и обединение. До 1911 г. основните български фактори – Княжество България, ВМОРО, Българската екзархия и ВМОК – убедено смятат, че обединението на нацията ще се извърши чрез автономното начало на Македония и Одринска Тракия. Събитията след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. и Младотурския преврат от юли 1908 г., противодействието на някои от Великите сили и особено на съседните страни довеждат до отдалечаване на автономията. Това е главната причина през 1911 г. България и ВМОРО да изоставят идеята за автономия и да възприемат пътя на войната за освобождение на Македония и Тракия и обединение на България.

България обаче не може сама да воюва с Турската империя. Не защото не би се справила, а защото съседните държави не биха го допуснали. Ето защо България трябва да спечели своите съседи, главно Сърбия и Гърция, като съюзници. В това отношение особена помощ оказва и руската дипломатия, под чиято егида през 1912 г. се създава Балканският съюз. Войната се подготвя не само в България, но тя е очаквана преди всичко от поробените българи.

В навечерието на Балканската война десетки хиляди българи от Македония и Одринско изпращат молби до българското Военно министерство да им бъде разрешено да участват във войната срещу Турция. От тях българското командване формира Македоно-одринското опълчение, което тук не е обект на разглеждане. Комплектува 53 въоръжени чети, от които 6 заминават за Одринско, а 47 – за Македония. Тези чети, съставени предимно от кадрите на ВМОРО, са натоварени със специални разузнавателни и диверсионни задачи в съответните райони, в помощ на съюзническите войски. От 47-те чети 25 действат на територията на Вардарска Македония, 15 – в Егейска Македония и 7 – в Източна Македония. Освен тях са известни още 44 революционни

чети, които действат във вътрешността на Македония. Или общо 97 известни чети на ВМОРО участват в Балканската война.

За илюстрация ще споменем някои от тях. В Южна, Средна и Западна Македония воюват четите на Васил Чекаларов, Иван Попов и Христо Силянов – в Костурско, на Павел Христов и Славчо Пирчев – в Битолско, на Петко Пенчев и Кръстьо Гермов – в Прилепско, на Кочо Хаджиманов и Симеон Молеров – в Струмишко, на Алекса Стефанов и Христо Цветков – в Демирхисарско, на Гошо Гочев, Георги Каролов и Миладин Тренчев – в Щипско, на Стамен Темелков и Славчо Абазов – в Радовишко, на Лазар Османов и Гоце Междуречки – в Гевгелийско, на Ефрем Чучков – в Кочанско, на Тома Мартинов и Тодор Ораовчанец – във Велешко, на Методи Стойчев – в Крушевско, на подпоручик Левтеров – в Дойранско, и т.н.

Във Вардарска Македония действат Лазар Велков – в Скопско, Петър Лесев – във Велешко, Иван Янев – в Щипско, Симеон Георгиев – в Кочанско, Дончо Ангелов – в Кратовско, Кръстьо Лазаров – в Кумановско, Яким Беляков – в Кривопаланско, Милан Гюрлуков – в Прилепско, Петър Чаулев – в Охридско, Кръстьо Трайчев – в Ресенско, Тале Андонов – в Преспанско, Силко Цветков – в Дебърско, Димко Гогов – в Кичевско, Иван Джонев – в Крушевско, Арсо Локвички – в Пореченско, Иван Николов – в Струмишко, Христо Симеонов – в Радовишко, капитан Н. Тодоров и Ичко Бойчев – в Гевгелийско, Лазар Тодоров – в Тиквешко, Стефан Чавдаров – в Малашевско, Илия Гогов – в Дойранско, и др.

Общата численост на четите, изпратени от щаба на партизанските отряди, и на тези, които се намират в Македония и Одринско в деня на мобилизацията, според архива на щаба на опълчението е 2174 души. В действителност обаче броят на четниците, които участват в боевете срещу турците, е далеч по-голям и според неуточнени данни възлиза на повече от 30 000 души, тъй като освен четите, войводите мобилизират цялата въоръжена селска и градска милиция на ВМОРО в Македония.

Малко преди започването на войната на 1 октомври, ЦК на ВМОРО отправя апел до революционните комитети и до цялото българско население в Македония да окажат всеотдайно съдействие на освободителните съюзни войски.

Всички революционни чети и въоръжената милиция, чийто район на действие е територията на Вардарска Македония, вземат най-активно участие в боевете срещу турците, като оказват ценна помощ на сръбските войски.

Ето няколко примера: в битката при Куманово войводата Кр. Лазаров с няколко хиляди четници и милиция се сражава на страната на сръбските войски. Той предприема решителна атака, удря в гръб

турските позиции и пленява турската тежка артилерия при с. Орашец, която не позволява на сръбската войска да премине теснината.

Крушовската чета на Методи Стойчев води няколко сражения с турските войски около Кожух планина и на 20 октомври 1912 г. превзема Крушевско, където мобилизира милицията от града и селата. Четата атакува в гръб отстъпващите откъм Кичево турски части. На 25 октомври гр. Крушево е освободен от българските чети, които уреждат временно управление, подобно на онова, което се установява през 1903 г., когато Крушево е обявен за република. Едва на 15 ноември пристига сръбска войска, която заема освободения град, а четите заминават в турските села да прибират оръжието. Събраните пушки от турското население те раздават на българското население. Четите се сражават по-късно заедно с два сръбски взвода и при с. Радово срещу турска пехота и артилерия, която идва откъм Битоля. Освен районната чета на М. Стойчев, в Крушево се бият още две местни чети – на Ставри Димитров и Иван Джонев. Четите на ВМОРО настъпват към Битоля и най-дейно участват в боевете при селата Обеденик, Облаково, Снегово и гр. Битоля. Двете чети реквизират храна и облекло за сръбските войски, продоволствани няколко седмици от местното българско население.

Прилепската чета на М. Гюрлуков мобилизира над 2000 милиционери, които заедно с другите две прилепски чети на Мирче и Аргир водят редица сражения срещу турските войски и до последния ден на войната са в първите редици срещу турците в този район.

При склоновете на Селичка планина и Студеница чети на ВМОРО удрят в тил турските войски и ги принуждават да напуснат позициите си, като оставят големи складове с муниции и храни. Това улеснява минаването на Бабунския проход от сръбските войски. За тази услуга сръбският престолонаследник Александър лично изказва благодарност на войводата М. Гюрлуков и му подарява хубав кон. М. Гюрлуков е извикан в Щаба на сръбската армия с молба да съдейства за продоволствието на войската. По негово нареждане градският комитет на ВМОРО в Прилеп се обръща към населението в града и околната да се притече на помощ с провизии. За два-три дни населението предоставя в изобилие храна за войската и добитък. Сръбските военни власти се изненадват от силата и авторитета на ВМОРО.

Революционните чети на Г. Гочев, Сл. Абазов, Еф. Чучков и други в Щипско също оказват ценна помощ на съюзническите войски. Четите освобождават с. Брежа, Кратовско. Когато турските войски на 7–8 октомври 1912 г. се опитват да се укрепят на Черни връх, четническо отделение от 400 души с войводата Цанко води с тях 15-часов бой и ги прогонва от върха. Другите чети заемат Лесновските височини, от-

където след еднодневен бой турците отстъпват към Велес. При Щип четата на Еф. Чучков от 730 души, подпомогната активно от гражданите, разбива турските военни складове. Взеитите пушки са раздадени на населението. След това четниците се обличат в турски униформи, успяват да заблудят отстъпващите турци и пленяват повече от 1050 низами, разпръскват неприятелските части и превземат височината Султан тепе. На другия ден четата продължава преследването на турците в този район.

Революционните чети в Щипско са в пряка връзка с командването на 7-а Рилска дивизия, която стремително напредва по долината на река Струма към Солун и към Царево село—Кочани—Щип—Средното Повардарие—Солун. След победоносни боеве при Царево село и Кочани предните части на дивизията достигат до селата Чешеновци и Облешево, на средата на пътя между Кочани и Щип. Страхувайки се от бързото напредване на българските войски, командващият Втора сръбска армия заповядва на 12 октомври 1912 г. на командването на 7-а Рилска дивизия да спре придвижването си към Щип, да остави опълченски части в Кочани и да се насочи към Сяр. Сръбското командване не желае да допусне българските войски да влязат в Щип, тъй като Белград има тайни аспирации към този град. Разбрали намеренията на сръбското командване, местните войводи и четници начело с Еф. Чучков обличат няколкостотин души с български войнишки шинели и изпращат делегация, която съобщава на сръбското командване при вр. „Св. Никола“ с писмо, подпечатано с българска петолевна монета, че в града са влезли български войски и че е установена военна комендатура. Така градът е спасен от сръбска окупация. В Кратово и Кратовско революционните чети освобождават редица населени места. На 8 октомври 1912 г. четите и милицията освобождават Кратово. До пропъждането на турците от този край те се бият в първите редици на войската. Четите на Т. Ораовчанец, Д. Мартинов, Тр. Павлов с 500 души четници освобождават гр. Велес още на 5 октомври, като избират временно българско управление с кмет Ал. Манджуков.

В настъплението си към Битоля и по време на боевете за него сръбските войски получават извънредно ценна помощ от четите и милицията на ВМОРО, които и тук се бият в най-трудните участъци на сраженията. Обединените чети на Г. Христов и Кр. Маленков, излагайки на смъртна опасност над 400 четници, прекъсват на няколко места жп линията между Лерин и Канели и предизвикват паника в тила на турските войски при Битоля. В Охридско няколко чети и въоръжената милиция под ръководството на П. Чаулев водят редица сражения с турските войски. На 4 и 5 ноември 1912 г. те се бият при селата Прибилци и Брежани, където пленяват към 600 турски войници, през същия

месец при прохода Бухово, между Ресен и Охрид, водят 15-часов бой, отблъскват войските на Джавит паша и пленяват около 300 души низами. На 10 ноември 1912 г. един четнически отряд от 300 души начело с П. Чаулев освобождава Охрид и издига българското знаме на Самуиловата крепост. Установена е българска революционна власт.

В Костурско в помощ на гръцките войски са четите на ВМОРО с войводите В. Чекаларов, Хр. Силянов и Ив. Попов. Заедно с 1200 души четници и милиция те водят десетки сражения с турските войски, пленяват над 2500 турски войници и освобождават десетки български села. В този район са и четите на Кр. Лъондев и Хр. Цветков заедно с цялата въоръжена милиция на организацията. А четата на Пандил Шишков освобождава гр. Клисурса.

По долината на Места и Струма в авангард на българските войски и заедно с тях се сражават десетки чети на ВМОРО и въоръжената милиция. Четите на Хр. Чернопеев, П. К. Яворов, М. Чаков и други освобождават гр. Банско и редица села по своя път от Горна Джумая и Разложко до гр. Кавала, освободен на 17 октомври 1912 г.

Дейците на Серския революционен окръг също най-активно участват в боевете срещу турците. Още на 4 октомври 1912 г. Яне Сандански с четата си освобождава гр. Мелник. Той разузнава подробно и точно разположението на турските войски и осведомява командването на 7-а Рилска дивизия, осигурява ежедневно по 5000 хляба и друга храна на българските бойци. Обединените чети на войводите Я. Сандански, Ал. Буйнов, Ст. Хаджиев, Д. Арнаудов и Г. Капезов с над 500 души четници се сражават срещу турците в Кресненското дефиле и Рупелския проход. В с. Цървище те нападат и разбиват турския гарнизон, като по този начин оголват тила му и предизвикват паника сред аскера при Рупелския проход. По пътя си до Солун, като авангард на българските войски, четниците освобождават десетки български села, в които се установява и българско управление.

Четите на ВМОРО в Кукушко и Солунско, начело с войводите Т. Александров, Г. Междуречки, Г. Мончев и други, също вървят в авангард на българските войски по долината на Струма и първи влизат в Солун. Те освобождават гр. Кукуш и установяват в него временно българско управление. А четите на К. Джеков и М. Робков завземат гр. Гюмендже и околните му 32 български села, като установяват временно управление с по 20–30 души въоръжена милиция във всяко село. Обединените чети на П. Христов, М. Иванов, Хр. Цветков, Ал. Джорлев и др., подпомогнати от въоръжената милиция, след упорити сражения с турските войски освобождават през октомври 1912 г. гр. Лерин и установяват там временно българско управление.

СЪЗДАВАНЕ НА МАКЕДОНО-ОДРИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ¹

Ст.н.с. д-р ТОДОР ПЕТРОВ

Обявената от България на 17 септември 1912 г. мобилизация за предстоящата война с Османската империя предизвиква всеобщ ентусиазъм сред населението. Няма българин, който да остава настрана от подготовката на отдавна очакваното събитие. На мобилизационните пунктове се стичат хиляди доброволци, в това число и хиляди емигранти от Македония и Одринска Тракия. Значителна част от тях (около 30 000 души) са служили в редовете на българската армия и имат мобилизационно назначение в нея. Не са малко обаче и онези българи, родом от двете поробени области, които въпреки че не са отслужили военната си служба, също търсят своето място във въоръжената борба.

Веднага след обявяването на мобилизацията македоно-одринските дружества и братства от всички по-големи селища в страната, а и от чужбина обсипват Щаба на армията със стотици молби и телеграми за участие във войната. Пристъпва се и към формиране на подразделения от доброволците, като според възможностите се организират и първите занятия по военно обучение. Потокът от желаещите да вземат участие в борбата доброволци не пресеква и през следващите дни. На сборния пункт продължават да се явяват все нови и нови хора – войводи, четници, учители, студенти, селяни, занаятчии, лекари, инженери, дори свещеници и вече възрастни опълченци, участвали в Руско-турската война от 1877–1878 г. Много опълченци също изявяват желание да постъпят като доброволци българската армия и да се бият за освобождението на българите от Македония и Одринска Тракия².

Идеята за евентуалното участие на македоно-одринските емигранти в българската армия в една бъдеща война срещу Османската империя не възниква внезапно. Още през февруари 1912 г. майор Петър Дървингов излага в издавания от армията „Седмичен бюлетин за изучаване състоянието на Турция и нейната армия“ своите възгледи относно участието на емигрантите българи от Македония и Одринска Тракия

в евентуалната война. Според схващанията на майор Дървингов след снабдяването им с планинска артилерия опълченските дружини могат да се използват за завладяването на Разлог и на цялата Пиринска област, които да им послужат като база за снабдяване, преди да бъдат предприети по-сериозни бойни действия по отделни направления към градовете Демирхисар, Струмица, Щип и Кочани. На опълченските дружини се възлага също завладяването на гористите райони в Странджа планина, както и осъществяването на активни бойни действия в Родопите и по десния бряг на река Марица³.

Идеята на майор Дървингов придобива значително по-конкретни измерения едва след 23 септември 1912 г., т.е. след окончателното заминаване на доброволческите чети и отряди от София за Македония и Одринска Тракия. Същия ден той докладва лично на началник-щаба на действащата армия ген.-майор Иван Фичев, че хиляди македоно-одрински емигранти продължават всекидневно да пристигат от цялата страна на сборния пункт в столицата в очакване да вземат участие в предстоящата война и иска разрешение за създаването на опълченски дружини. Със съгласието на военното командване на 23 септември е създаден щаб на опълченските дружини, който пристъпва незабавно към по-целенасочена дейност по създаването на доброволческите формирования. Едновременно с това са създадени 6 отдела (за обучение на доброволците, техническа част, за набор и адютантство, полиция, за разквартируване и административен състав от 16 секции), на които са поставени задачи, свързани със сформирането, настаняването, екипирането и обучението на опълченските дружини.

Подготвен е и специален правилник – „Положение за формиране на доброволческите отряди“, който на 23 септември е обявен със заповед на Действащата армия. Документът се състои от 11 точки и регламентира състава и начина на формирането, както и правата, задълженията и субординацията на доброволческите отряди⁴.

На 25 септември 1912 г. със заповед № 5 на Действащата армия ген.-майор Фичев назначава състава на Щаба на македоно-одринските дружини. Тяхното ръководство е възложено на ген.-майор Никола Генев, за негов помощник е назначен подполковник Александър Протогеров, а за началник-щаб – майор Петър Дървингов. На 28 септември „за носене на службата“ към Щаба на опълчението са зачислени още 8 офицери. Ново офицерско попълнение от 9 подпоручици пристига в опълчението на 7 октомври, а до края на същия месец в Македоно-одринското опълчение са зачислени още трима офицери⁵.

Към 26 септември щабът на дружините разполага вече с около 6500 доброволци. Същия ден е обявено официално създаването на Македоно-одринското опълчение, както и неговите щатове. В състава му

освен щаб е предвидено изграждането на 3 бригади с по 4 дружини всяка, лазарет, интендантска рота, огнестрелен парк, продоволствен транспорт, инженерно-техническа част и музикална рота.

Съгласно разработените щатове най-малката структурна единица на дружините е отделението, което се състои от 8 души. Шест отделения образуват един взвод, а 4 взвода – рота. Взводът е в състав от 49 души, а ротата – от 212–215 души. Четири роти образуват дружина, към която се придава и нестроева рота в умален състав. Дружинният командир разполага и с органи по дисциплината, по разквартируването, свързката, прехраната, санитарното дело, снабдяването с боеприпаси, паричната част и домакинството, или всичко с 1079 души. Решено е също дружините да носят имената на градове, които са се прославили със своето революционно минало и настояще, с участието на населението им в националноосвободителите борби в Македония и Одринска Тракия⁶.

Формирането на Македоно-одринското опълчение започва да се осъществява веднага след получаването на заповедта за създаването му на 26 септември. До 2 октомври неговите организатори успяват да създадат първите 6 дружини, които първоначално получават само имена, а малко по-късно – и номерация: първа Дебърска, втора Скопска, трета Солунска, четвърта Битолска, пета Одринска и шеста Охридска. Успоредно с шестте опълченски дружини през октомври 1912 г. приключва и формирането на инженерно-техническата част. В състава ѝ влизат инженерно-сигнализаторско, хелиографно, телефонно, велосипедно, мортирно, минноподривно, химическо, електрическо-монтажно и обозно отделение и механическа работилница. Съставът на подразделението постепенно се увеличава, за да достигне към момента на разформирането на Македоно-одринското опълчение през 1913 г. 26 000 души.

По същото време се полагат и основите на един санитарен отряд. Първоначално се предвижда доброволците санитарии от отряда да завеждат лазарета на опълчението, като едновременно с това се извършва обучението на нови кадри, които по-късно да бъдат изпратени като санитарии на отделните дружини. Успоредно с това с помощта на новопостъпилите доброволци с медицинско образование се създава и аптека на опълчението. Към 26 октомври 1912 г., когато се изнасят от София към местоназначението си, лазаретът и аптеката имат общо 72 души персонал, 7 товарни коли и 17 впрегатни животни. По-късно съставът им значително се увеличава и заедно със санитарния персонал, изпратен в отделните опълченски бригади, надхвърля 250 души.

Изградени са и останалите, предвидени по щата опълченски подразделения. Числеността им към момента на изнасянето за театъра на

военните действия на 26 октомври 1912 г. достига 111 души за интендантската рота, 77 за огнестрелния парк, 64 души с 97 товарни животни и 42 каруци в продоволствения транспорт (включително коларски и конен ешелон) и 25 души музикантски хор⁷.

Опълченците се приемат при строг подбор, тъй като броят на кандидатите достига около 25 000 души, което надвишава възможностите за въоръжаването и екипирането им. При подбора критериите за приемане на военна служба са същите, каквито са установени от Закона за въоръжените сили на Царство България.

Формирането на нови опълченски дружини продължава да се осъществява с неотслабващи темпове и в началото на октомври 1912 г. Формирани са седма Кумановска, осма Костурска, девета Велешка, десета Прилепска, единадесета Серска и дванадесета Лозенградска дружина. Със заповед на Действащата армия от 11 октомври 1912 г. дванадесетте дружини на Македоно-одринското опълчение са сведени до 3 бригади. Според документа първите четири дружини образуват първа бригада, следващите 4 – втора бригада, а последните – трета. За командири на бригадите са назначени подполковниците Стефан Николов, Антон Пчеларов и Александър Протогеров⁸.

През декември 1912 г., след като са изпълнили поставените им задачи, доброволческите чети и бригади са официално разпуснати. Отчитайки обаче, че четниците и войводите могат да бъдат изключително полезни със своя богат опит и умение, натрупани по време на тяхната дейност в Македония и Одринско, на 21 януари 1913 г. помощник-главнокомандващият българската армия ген.-лейтенант Михаил Савов отдава заповед, с която разпорежда те да се влеят в македоно-одринските дружини, намиращи се по това време в градчето Малгара в Източна Тракия.

Изграждането на нови дружини започва да се реализира веднага след като първите четници и войводи пристигат в опълченския лагер. Пристигат и нови доброволци. На 3 март 1913 г. е официално обявено, че формирането на трите нови опълченски дружини – тринадесета Кукушка, четиринадесета Воденска и петнадесета Щипска – е приключило. Съгласно заповед на началник-щаба на Действащата армия, издадена на 4 април същата година, тринадесета дружина е включена в състава на първа Македоно-одринска бригада⁹.

Както всяка военна част, така и Македоно-одринското опълчение има своите въоръжение, снаряжение, униформи, знамена. Въпреки че членовете на щаба правят многократни опити за скорошното осигуряване на оръжие за опълченците, въпросът е решен благоприятно едва в края на октомври 1912 г. Въоръжението, с което опълченците разполагат първоначално, наброява всичко 666 карабини и пушки (в

това число 162 система „Манлихер“, 433 „Бердана № 2“, 71 турски „Маузер-Ли“) и 108 улански саби. По-късно, вече в последните дни на октомври 1912 г., опълченците са въоръжени с пушки „Бердана № 2“, като всеки от тях получава и по 500 патрона.

Доброволците започват занятия по военно обучение веднага след постъпването си в опълчението. С цел да се избегне разнообразието в начините на обучение, се подготвят едно извлечение от устава за строева служба в българската армия, една кратка инструкция, а също и програма за предстоящите занятия. Заедно с екземпляри от най-важните армейски наставления, правилници, устави и други, документите са раздадени на лицата, водещи подготовката на опълченците. Първоначално обучението се осъществява почти изцяло без оръжие, като преобладават занятията по строева, тактическа и физическа подготовка. По думите на началник-щаба на опълчението майор Дървингов обучението на доброволците през този период се заключава в „учение по разсипването във верига и движение в тоя строй на дълги линии, маршировка, единичен бой, гимнастика, отдаване чест, песни и движение в походна колона“. Към занятия по огнева подготовка фактически се пристъпва едва след 10 октомври, когато е доставено необходимото количество учебни помагала – станози, огледала, мишени и други, като се използва и наличното оръжие¹⁰.

Въпреки огромните трудности, щабът на Македоно-одринското опълчение успява да осигури на доброволците и известно количество разнообразно снаряжение, като особено сериозно внимание се обръща на екипирането им с облекло. Поради затрудненията, свързани с набавянето му, около половината от доброволците напускат столицата, все още носейки своето лично облекло, като едва около 25% от тях са сравнително добре облечени. Независимо от това доброволците се включват с огромно желание в борбата, понасят всички трудности и несгоди със себеотрицание, което е доказателство за техния висок дух и вяра в успешния край на започнатото дело.

Всички дружини от Македоно-одринското опълчение имат и свои знамена. Повечето от тях са ушити в навечерието на войната и са им връчени от името на македоно-одринските братства или от населението на градовете, чиито представители са доброволците – София, Варна, Лом, Лозенград, Плевен, Гери (САЩ) и др.

В продължение на малко повече от една година (от 26 септември 1912 до 1 октомври 1913 г.), т.е. за времето, през което функционира Македоно-одринското опълчение, според запазените в архивите сведения през него преминават 14 670 души, от които 14 139 са българи. Преобладаващата част от тях – 11 470 души, са родом от Македония, 1215 са от Одринска Тракия, а 2512 – от свободните предели на Оте-

чеството. В опълчението вземат участие и 531 чужденци – 275 арменци, 82-ма руснаци, 68 румънци, 40 сърби, 12 черногорци и др.¹¹

Важна роля за привличането на чужденци като доброволци изиграва освободителният характер на войната, което е причина в Македоно-одринското опълчение да вземат участие с оръжие в ръка представители на повече от 15 националности. По този начин заедно с българите от Македония, Одринска Тракия и свободните предели на Отечеството, воювайки в редовете на най-голямото доброволческо формирование от българската армия, те дават своя принос за освобождението на двете все още намиращи се под чуждия гнет области, населени с българи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Статията е разработена и публикувана по повод 90-годишнината от Балканската война 1912–1913 г.

² НБКМ–БИА, ф. 641, а. е. 30, л. 90 и сл.; ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а. е. 1, л. 2.

³ Дървингов, П. Животът на Македоно-одринското опълчение. Т. 1. Животът и дейността на опълчението във войната с Турция. С., 1919, с. 27.

⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а. е. 1; оп. 2, а. е. 194, л. 7; а. е. 244, л. 33; Дървингов, П. Чит. съч., 28–30; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 2. С., 1984, 476–477.

⁵ ДВИА, ф. 40, оп. 1 а. е. 3, л. 1, 53; а. е. 10, л. 55; а. е. 34; л. 4; оп. 2, а. е. 194, л. 9, 14.

⁶ Пак там, ф. 40, оп. 1, а. е. 1, л. 46; НБКМ–БИА, ф. 641, а. е. 30, л. 94; Дървингов, П. Чит. съч., 30–31, 34.

⁷ ЦДА, ф. 1К, оп. 1, а. е. 1, л. 21; ДВИА, ф. 422, оп. 2, а. е. 34, л. 34, л. 3; Дървингов, П. Чит. съч., 29–30, 36, 76–77, 88.

⁸ ДВИА, ф. 40К, оп. 1, а. е. 3, л. 12; Минчев, Д. Участието на Македоно-Одринското опълчение в Балканската война. – Известия на Института за военна история, т. 37, 1984, с. 68.

⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 1, а. е. 25, л. 137; оп. 2, а. е. 194, л. 280; а. е. 244, л. 215, 216; ф. 1657, оп. 2, а. е. 42, л. 2; ЦДА, ф. 10К, оп. 3, а. е. 290, л. 1; Дървингов, П. Чит. съч., 535–537.

¹⁰ ДВИА, ф. 4, оп. 1, а. е. 78, л. 1, 26; Дървингов, П. Чит. съч., 72–73, 79–80.

¹¹ ДВИА, ф. 422, оп. 2, а. е. 26, л. 266; Дървингов, П. Чит. съч., с. 655.

ГЕНЕРАЛ НИКОЛА ГЕНЕВ – ЖИВОТ И ДЕЛО

Ст.н.с. д-р РУМЕН НИКОЛОВ

Никола Генев Колчев е роден на 18 януари 1856 г. в Севлиево като първо дете в семейството на шивач. Учи в родното си място, като се отличава със своята старателност и любознателност.

След завършване на основното училище се надява да продължи образованието си в габровската „Априловска“ гимназия, но лошото материално състояние на семейството го принуждава да се захване с физически труд – чиракува в шивачница, продава в магазин, но си остава ниско платен. За да му осигури по-висок социален статус, семейството му се опитва да го насочи по пътя на свещеничеството, за което особено настоява дядо му по майчина линия – севлиевският епархийски наместник поп Цвятко, който вижда в негово лице своя наследник. Малкият Никола обаче категорично отказва подобна кариера, като по този повод по-късно ще напише в спомените си (съхранявани в ЦВА): „Моите родители и роднини ме готвеха да стана свещеник и заместник на дядя попа; обаче срещите ми тогава с някои наши апостоли на бунта против турското владичество, които минаваха през Севлиево (Левски, Ангел Кънчев, Стефан Стамболов и др.), а също и прочитането на някои от съчиненията на Хр. Ботев и Л. Каравелов ме накараха да ритна папалъка и стана вместо поп бунтовник.“

Междувременно, след като мечтата му да учи в Априловската гимназия не се реализира, Никола Генев се захваща с усилено самообразование. Успехите в тази насока дават основание на Севлиевската община през 1871 г. да му предложи учителско място в местното училище. Преподавайки по взаимноучителния метод, продължава да се грижи за самоусъвършенстването си. Сред четената от него литература все по-голям дял заема революционната книжнина. Така се запознава и с устава на БРЦК. След усиленото четене на бунтовна литература логично следват и опитите за писането ѝ.

Заедно с приятеля си от детинство Стефан Пешев, председател на местния революционен комитет, започват да издават нелегалните

ръкописни вестници „Гайда“ и „Тъпан“, като ги разлепват по стобори и подхвърлят в кръчми и кафенета. В тези издания – пише Н. Генев – „ние критикувахме и осмивахме турското правителство и делата на българските чорбаджии, които се миряха с робството и бяха достове с турците“.

Приет в Севлиевския революционен комитет, Н. Генев е натоварен с изготвянето на знамето за подготвяното въстание, което е поверено на две от учителките в основното училище. „Задължението ми – уточнява Н. Генев – бе да следя и контролирам, за да бъде знамето ушито и приготвено навреме и според дадения образец и наставления.“

Революционният кипеж не остава незабелязан от местните власти, които извършват масови арести. Сред първите задържани е Н. Генев, който в Севлиевския затвор е подложен на жестоки изтезания заедно с водещи фигури на Априлското въстание: Тодор Каблешков, Панайот Волов, Захари Стоянов, Найдено Попстоянов, Тодор Кирков и мн. др. Пред очите му отвещат на бесилото неговия приятел Стефан Пешев и колегата му от училището Йонко Карагъзов. За съкилийниците си ще напише: „Това бяха полуживи хора: побледнели, изпити, изморени до крайност, едва се държаха на краката си – настоящи мощи на светци, – но в очите им още блестеше пламък.“

В края на юли 1876 г., поради недоказаност на обвиненията (самият Н. Генев не признава нищо за членуването си в Революционния комитет, а и никой от съратниците му не го издава) той е освободен от затвора.

В обстановката на развихрили се беззаконие и терор след потушаването на Априлското въстание, решава да напусне страната и да се посвети изцяло на борбата за нейното освобождение. Прекарва няколко месеца в Букурещ в средата на българските хъшове, кроящи планове за ново въстание, но има собствени планове за начина на реализиране на националноосвободителната кауза, отчитайки изключителната роля на военните професионалисти за нея. Затова възнамерява да постъпи в Одеското военно училище, чиито възпитаници са героите от въстанието Петър Пармаков и Георги Измирлиев-Македончето.

През есента на 1876 г. пристига в Одеса и на 9 декември постъпва като доброволец в 60-и Заморски стрелкови полк, за да си осигури стаж, необходим за кандидатстване във Военното училище. В спомените си отбелязва: „Приеха ме в казармата като благородник – бъдещ офицер. Настаниха ме на спане във фелдфебелската стая, облякоха ме в нови войнишки дрехи. Отношенията към мене на простите войници и на началстващите долни чинове бяха почтителни и услужливи, а на офицерите – благоволителни.“ Следват месеци на усилено изучаване на основите на военното дело и през март 1877 г. той подава рапорт за допускане до приеман изпит.

Събитията обаче възпрепятстват плановете му. Русия все по-усилено се готви за война с Османската империя, като в хода на приготовленията се предприемат стъпки за създаване на българско доброволческо съединение, смятано от руското военно ведомство като абсолютно необходимо за успешния ход и завършек на предстоящата война. Започва формирането на Българско опълчение, първоначално наречено „Пеши конвой на командващия“. Веднага след като научил за това, пише Н. Генов, „ритнах учебниците и екзамена и пожелах да бъда изпратен в Кишинев, където заминах с голяма радост и охота, с мечти и надежди за предстоящата война и с гадание и вяра за освобождението и щастливото бъдеще на българския народ“.

Зачислен е във 2-ра рота на 3-та опълченска дружина, чийто командир е подполковник Калитин и на която е поверено Самарското знаме.

След краткотрайна, но изнурителна военна подготовка, която е толкова ефикасна, че опълченските дружини са удостоени да участват в императорския преглед и церемониален марш в Кишинев в деня на обявяването на войната, Българското опълчение поема към отечеството.

За съжаление Н. Генов има лошия късмет да се разболеет от тиф точно в момента, в който неговата част излиза на Дунавския бряг при Зимнич. В много тежко състояние е настанен в Свищовската болница, където едва успяват да го спасят.

След като оздравява първоначално участва в обучението на новите доброволци, постъпващи в Опълчението, а след това заминава заедно с тях на фронта, където открива своята 3-та дружина на позиция в района на Шипченския проход. За да отбележи в спомените си, че „за голяма скръб мнозина от другарите липсваха – бяха паднали заедно с ротния и дружинния командир в сражението при Стара Загора“.

В навечерието на решителните боеве на Шипка Никола Генов е произведен в унтерофицер, като нашивките му са връчени на тържествена церемония в присъствието на ген. Столетов, а след края на епопеята за проявената от него изключителна самоотверженост е удостоен с руския Георгиевски орден „За храброст“ – III степен, втори клас. Малко по-късно е назначен за командир на взвод, в което си качество се отличава и в боевете при Шейново.

Младият командир все по-често привлича вниманието на вишестоящо командване и има удоволствието да чуе думите на ген. Столетов, адресирани към личния състав на 3-та дружина: „България скоро ще бъде свободна. Ще се изгради българска национална армия. За тази цел са нужни млади офицери, строители на бъдещата българска армия.“

Съвсем естествено подпоручик Никола Генов е сред първите випускници на Софийското военно училище, завършили го през май 1879 г. По негово желание е разпределен в любимата му 3-та дружина, която е на гарнизон в Радомир. За високите му постижения в работата по обучението на личния състав през 1881 г. е изпратен на курс за повишаване на квалификацията, а през 1883 г. постъпва като слушател в Стрелковата школа за преквалификация на действащи офицери в Санкт Петербург.

След дипломирането си с отличие и почетна грамота е произведен в поручик. Отхвърля предложението да продължи службата си вече в столичния гарнизон и се завръща първоначално като ротен, а след това и като дружинен командир в своята 3-та дружина в Радомир, между-временно развърната във 2-ри пехотен Струмски полк.

След съединението между Княжество България и Източна Румелия българската войска очаква враждебна реакция от турска страна. Полкът на Никола Генов също се готви за поход на юг в защита на съединителния акт, докато в действителност заплахата идва от запад. Сръбският крал Милан снизходително споделя със свои приближени, че след отзоваването на руските офицери „българската армия се командва от разни капитанчета и майорчета. Моите генерали ще ги поставят натясно и за няколко дни аз ще вляза в София, за да пия кафето си. Това не ще е война, а разходка до българската столица.“

В хода на приготовленията за отблъскване на сръбската инвазия 3-та дружина на капитан Генов е подсилена с доброволци и опълченци и преименувана в Трънски отряд, получава задачата да спре настъплението на Моравската дивизия. Указанията на началника на щаба на Западния корпус капитан Паприков са категорични: „Ще се биете за всяка педя земя. Отстъпление се позволява само при заплахата от обкръжаване!“

Под ръководството на кап. Генов с ускорени темпове е изградена Трънската отбранителна позиция, която в продължение на две денонощия удържа натиска на многократно превъзхождащите я сили на противника, с което е сковано настъплението на Моравската дивизия и източният фланг на Нишавската армия остава неосигурен. Едва след сръбския пробив на отбраната при с. Врабча и получената заповед на командира на Западния корпус майор Гуджев („Проведете отстъплението тъй юнашки, както и се защитавахте!“) Трънската позиция е напусната през нощта на 4 ноември и капитан Генов повежда войските си с ускорен ход към Сливница.

Там се съсредоточават както отстъпващите части на Западния корпус, така и прииждащите войски от южната граница, като замисълът на българското командване е да се водят боеве за задържане на

противника, а след пълното съсредоточаване на собствените сили да се премине в контранастъпление.

На 5 ноември по обяд отрядът на капитан Генев достига с. Алдомировци, където научава, че началникът на Щаба на армията капитан Рачо Петров го е посочил като пример за достойно поведение пред превъзхождащ неприятел и получава указания да влезе в подчинение на капитан Михаил Савов – командир на лявото крило на Сливнишката позиция. Трета дружина бива разположена на крайния ѝ ляв фланг при с. Братушково, а капитан Генев държи кратка реч пред личния състав, като припомня славния ѝ исторически път и призовава бойците да изпълнят своя дълг в предстоящите боеве за спасение на отечеството.

Още на същия ден – 5 ноември – дружината на капитан Генев проваля опита на противника да обхване левия фланг на Сливнишката позиция, с което не само осигурява предпоставките за успешни отбранителни действия на всички български части по лявото крило, но и предоставя възможности за провеждане на ред контраатаки.

Командирът на лявото крило изказва специална благодарност на кап. Генев с думите: „Вашата дружина написа нова славна страница от бойната история на българския народ!“

На 6 ноември започва решителният сблъсък при Сливница. Шумадийската дивизия отново предприема опит за обхват на левия фланг на позиция, осуетен от активната българска отбрана. В хода на боя Никола Генев непрекъснато е на огневата линия, което кара войниците му да възкликнат: „Нашият капитан куршум не го лови!“ Вечерта, на разбора на бойните действия, той е категоричен, че „увереността на противника в победата е разколебана. Сега е моментът да му нанесем удари в предпозиционното пространство, които да прераснат в контранастъпление.“

Вечерта, по време на военния съвет в Сливница възниква остър спор относно начина на продължаване на бойните действия, като капитан Генев отново застъпва тезата си за предприемане на контранастъпление, която намира множество привърженици. Въпреки това главнокомандващият княз Батенберг заповядва на 7 ноември на Сливница да се водят отбранителни боеве.

Полевите командири обаче са на мнение, че не трябва да се позволява на противника да започне пръв боя и дясното крило се хвърля в атака. Сръбското командване прави опит да вклини свои войски между центъра и лявото крило, провален от активната българска отбрана, която в участъка на 3-та дружина често прераства в контраатаки. Поради липса на височайша заповед обаче, контранастъпление не се провежда. То е предприето след няколкодневна безсмислена пауза, но дружината на кап. Генев е оставена на позициите си при с. Братушково – в резерв на настъпващите войски.

Едва на 13 ноември вечерта е получена заповед да се придвижи към Цариброд, където да се включи отново в състава на 2-ри Струмски полк и да настъпи към Пирот. На дружината е възложено да атакува и завладее връх Келташ. Под звуците на „Шуми Марица“ капитан Генев повежда бойците си във вихрена атака, принудила противника да побегне в безпорядък. Щурмът е апотеоз и завършващ щрих от участието на каптан Н. Генев във войната за защита на Съединението на България.

След края на Сръбско-българската война съдбата му поднася ред изпитания. Макар да не участва в офицерските действия по детронацията на княз Батенберг, той е арестуван, а след освобождаването му два пъти е пренебрегван при назначаването на по-висока длъжност, като до 1892 г. си остава командир на дружина. От 1893 до 1900 г. командва последователно 19-и Шуменски и 7-ми Преславски полк, а до 1904 г. е командир на бригада в 6-а Бдинска дивизия. Въпреки впечатляващите си военновременни прояви, е повишен в по-горно звание доста след нейния край – на 13 август 1887 г. Подполковник е от 1 януари 1892 г., а полковник – от 1 януари 1896 г. На 4 март 1904 г. е произведен в звание генерал-майор, малко след което подава оставката си и напуска армията едва 48-годишен.

Докато е в запаса, пише трудове и спомени за Априлското въстание, Българското опълчение, Руско-турската и Сръбско-българската война, изучава специализирана литература на български, руски и френски език. Така поддържа и обогатява познанията си по военно дело, сякаш предчувства, че отново ще се окаже необходим на българската армия и отечеството.

Това се случва при избухването на Балканската война. Научил за обявяването на мобилизация, първата му работа е да отиде в Министерството на войната и да поиска мобилизационно назначение. На 24 септември 1912 г. е уведомен, че ще бъде назначен за командир на Македоно-одринското опълчение.

От този момент ген. Генев се посвещава изцяло на неговото формиране, подготовка и превръщането му в боеспособно съединение; денонощна работа, която е съпроводена с разрешаването в максимално кратък срок на огромно множество от най-разнообразни проблеми. Оптимизмът му в тази насока е безграничен и той често споделя със своя началник-щаб майор Дървингов: „Пушки, патрони и дрехи няма, но борчески дух има в излишък! Нищо че са голи и необучени, в боевете ще ги обучим.“

След преодоляването на неимоверни организационни трудности на 17 октомври Македоно-одринското опълчение подема своя боен поход. Самият генерал Генев на 2 ноември поема командването на

ЛИТЕРАТУРА

- Бележити българи. Очерци в седем тома. 1878–1923. Т. 4. С., 1971.
Генев, Сп. Генерал Никола Генев. – Военноисторически сборник, 1978, № 2.
Генов, Г. Какви е деца раждала. С., 1986.
Дървингов, П. История на Македоно-одринското опълчение. Т. 1. С., 1919.
Митев, Й. Генерал Никола Генев. С., 1966.
Узунов, Хр., Ас. Караиванов. Бележити командири – участници в Балканската война. – Военноисторически сборник, 1962, № 2.
Храбри идват твоите капитани. С., 1965.

БОЙНИ ЗНАМЕНА НА МАКЕДОНО-ОДРИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ (1912–1913)

ИВАН ИВАНОВ

Обявяването на Балканската война през октомври 1912 г. българският народ възприема с ентузиазъм, като война за освобождение на поробените братя от османско иго. Тази война се приема със същия ентузиазъм и от българите в съседните балкански страни и в Европа и света. Притокът на желаещи лично да участват в освободителната война е огромен. Появява се доброволческа военна формация, наречена по опита на Освободителната руско-турска война (1877–1878) опълчение. Ражда се Македоно-Одринското опълчение, в което се записват оцелелите от Илинденско-Преображенското въстание борци, млади и стари необучени военно българи от Македония и Тракия, мъже и жени. Присъединяват се и българи, живеещи в европейските страни, Америка и Русия. Записват се и граждани с небългарска националност. За много кратко време се сформират 12 опълченски дружини, за командир на които е назначен генерал-майор Никола Генев.

И при това опълчение е запазена отдавнашната българска традиция всяка от дружините да е снабдена със свой символ – знаме, под чийто стяг да се бие за освобождението на поробените братя. Родолюбиви българи и българки ушиват знамената¹.

За главно знаме на Македоно-Одринското опълчение е определено знамето на 11-а Серска дружина. В редица публикации за знамената на опълчението в продължение на много десетилетия авторството за проектирането и изработването му е приписвано на царица Елеонора – втората съпруга на цар Фердинанд I. А дали тя би имала качества за това, малцина са се замисляли. За пръв път в монографията „Български бойни знамена и флагове“ (С., 1998) посочихме каква е истината. За съжаление преди няколко години Министерството на отбраната на Република България публикува интересна брошура, предназначена за съюзниците ни от НАТО и за собствени нужди на български и англий-

ски език „Символи на бойната слава“, в която отново тази функция се приписва на царската особа.

Истината може да се открие в Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, където се пази Фонд на д-р Полихрон Нейчев, председател на Изпълнителния комитет на Македоно-Одринските братства в България². Знамето е работено по проект на забележителния български художник от чешки произход Иван Мърквичка, под ръководството на проф. Михайлова. По предложение на д-р Полихрон Нейчев царица Елеонора слага своя вензел върху горния ляв ъгъл на знамето с царска корона. Тя лично го връчва на опълчението след освещаването му и полага неговата клетва пред него от личния състав на площада на Пловдивската жп гара на 28 октомври 1912 г. Ритуалът е както се прави с бойните знамена на българската армия.

Това бойно знаме води Македоно-Одринското опълчение във всички походи и битки в двете войни за национално обединение на българите през 1912 и 1913 г.³

Знамето представлява двоен копринен плат с квадратни размери (139 см) с две лица. Лицевата му страна е композирана от няколко части, отделени една от друга със сърмен галун. В средата вместо герб е поставена иконата на светите братя Кирил и Методий в геометрична кръгла форма, обградена от лаврови клонки. От нея към ъглите на знамето тръгват четири трапеца, образуващи изображението на кръста на военния орден „За храброст“. В четирите ъгъла са пришити червени и бели парчета плат, върху които са поставени вензели, както следва: горе вляво – вензелът на царица Елеонора с лаврови клонки под калиграфията и царска корона към средата на знамето; в десния горен ъгъл – шестоконачен кръст; долу вляво – монограм с инициалите на Македоно-Одринското опълчение и вдясно – изправен коронован лъв. Всички вензели са кръгли, като в основанията им отвътре са поставени лаврови клонки. Успоредно на дръжката е отразена датата на публикуването на Манифеста за обявяване на Балканската война (1912–1913) „5.X.1912“.

На обратната страна на знамето е изобразено националното знаме на България.

Дръжката на знамето е дървена, като в горния си край завършва с метален осмоконачен (патриаршески) кръст, върху основата на който е поставен вензелът на царицата – „Е“ с корона, и е гравирани годината – 1912. Под плата върху дръжката е надяната метална гривна с названието на опълчението. Към върха му са прикрепени бяла, зелена и червена лента и малка икона в метален обков.

Бойно знаме на 1-ва Дебърска дружина⁴. Изработено е в дните на формирането на дружината от двоен копринен плат с размери 105 × 84 см. Лицевата му част е с цветовете на националното знаме на България. В сре-

дата на зелената ивица е изобразен шестоконачен кръст с бронзова боя, поставен върху полумесец. Над него в полукръг е надписът: „1-ва Дебърска опълченска“, а под него „Дружина“.

Обратната страна е зелена. В средата ѝ, извезан със сърма, е изобразен изправен коронован лъв, стъпил върху маслинови клонки. Над него с бронзова боя е изписан девизът: „Съ нами богъ“, а под лъва – „1912 г.“.

Платът на знамето е обшит с жълти сърмени ресни, а двата външни края (развяващите се) – с пискюли.

На върха на дървената дръжка е поставено метално лъвче с корона. Под плата на дръжката е прикована метална гривна с името на „1-ва Дебърска дружина“.

Бойно знаме на 2-ра Скопска дружина⁵. Изработено е в гр. Лом през 1905 г. за местното македонско дружество. След обявяването на войната доброволците от Лом полагат клетва пред знамето в района на местните казарми. За знаменосец е определен Ангел Генев. В столицата тези ломски доброволци са зачислени към 7-а Кумановска дружина, а знамето по-късно е станало знаме на Скопската дружина.

Направено е от двоен копринен плат с размери 65 × 58 см. Бродирано е с жълта сърма. В средата на лицевата му страна е извезан осмоконачен кръст, а над него в полукръг надпис: „Боже, пази“, а под него – „Македония“.

В средата на обратната страна на знамето е изобразен релефен изправен коронован лъв, обърнат на дясна хералдическа страна – към дръжката. Над лъва е поставен девизът от борбите против турското робство „Свобода или смърт“, а под него – „1-ви мартъ 1905 г. (От ломските граждани)“.

Трите външни страни на знамето са окантувани с жълт сърмен галун, а на двата развяващи се края е пришит по един сърмен пискюл.

Дръжката е дървена и в горния си край завършва с осмоконачен кръст, поставен върху метална сфера. Към металната част са прикрепени две трицветни ленти с цветовете на националното ни знаме, поставени хоризонтално. Под плата на дръжката е прикрепена метална гривна с гравирани името на Скопската дружина.

Бойно знаме на 3-та Солунска дружина⁶. Направено е от двоен червен копринен плат с почти квадратни размери (87 × 88 см). Бродирано е със сърма и разноцветни копринени конци. Знамето е поръчано от командира на дружината ротмистър Димитър Атанасов Думбалаков на сестра му Злата Думбалакова-Додова.

„Една вечер дойдох брат ми, майор Дървингов и подполковник Протогеров – пише в спомените си Додова. – Донесоха ми плат и конци, за да ушие знамето на Солунската дружина. Не ми определиха

каква да бъде украсата му, пък и не беше нужно да говорим за това. Щом става дума за солунчани, то се знае, че трябва да избродирам образите на Кирил и Методий. Още не беше определена номерацията на дружините и аз избродирах надписа: „1-ва Солунска дружина“. После научих, че първа станала Дебърската, а не Солунската дружина. Дружините се формираха на „Лагера“. Аз ходех да гледам как маршируват. Знаменосец на моето знаме стана Божко.⁷

В средата на лицевата страна на знамето са бродирани образите на светите братя Кирил и Методий под формата на рамкирана икона. Над тях с жълта сърма е извезан надпис: „Св. Кир. Св. Мет.“ Рамката на иконата е от жълт сърмен галун. В горния край на платата във вид на дъга е извезан Ботевият стих: „Този, който падне в бой“, а в долния край – „Той не умира“.

В средата на платата на обратната страна на знамето е извезан надписът: „ПЪРВА // СОЛУНСКА // ОПЪЛЧЕНСКА // ДРУЖИНА // 1912 г.“. Трите външни страни са окантовани с жълт сърмен галун.

Дръжката е дървена и на върха завършва с метален накрайник под формата на двойна сфера. Под плата е прикована метална гривна с названието на Солунската дружина.

Бойно знаме на 4-та Битолска дружина⁸. Изработено е по време на формирането на дружината от неизвестен автор. Изработката показва професионализъм.

Представлява двоен копринен плат с почти квадратна форма (102 × 100 см). Лицевата част е с цветовете и разположението им като националното българско знаме. В средата с жълти конци машинно е бродиран надпис: „БИТОЛСКА ОПЪЛЧЕНСКА // 1912 // ДРУЖИНА“, като буквите са със старинна калиграфия. Текстът е поставен най-отгоре върху червената ивица. (По време на войните за национално обединение на българския народ националното знаме е поставяно с червения цвят отгоре – традиция, заимствана вероятно от Франция, когато в Париж по време на Френско-пруската война (1871 г.), при приближаването на пруските войски към столицата, кметът на града издига над кметството червено знаме – знак за приближаваща опасност.) Обръщането на националните цветове показва състояние на война, в което се намира държавата.

В средата на обратната страна с разноцветни конци е извезан изправен коронован въоръжен лъв, обърнат към дръжката (дясна хералдическа страна) и стъпил върху разкъсан полумесец. От трите страни платът на знамето е заобиколен с ресни от жълта сърма. На двата външни развяващи се ъгъла са пришити сърмени пискюли.

В горния си край дървената дръжка на знамето завършва с шестоконечен кръст с надпис: „5 октомври 1912 г.“. Кръстът е заварен за

метално кълбо. Под плата е прикована метална гривна, на която е поставен текст с името и номера на дружината.

Бойно знаме на 5-а Одринска дружина⁹. Изработено е по време на сформиранието на дружината.

Представлява двоен копринен плат с червен цвят и размери 98 × 77 см. В средата на лицевата му страна е извезан със сърмени конци надписът: „ОДРИНСКА // ОПЪЛЧЕНСКА // ДРУЖИНА“, като вторият ред е полукръгъл. В горните ъгли на платата са поставени растителни орнаменти, а долу в средата – „1912 г.“.

На другата страна на платата в средата с блажни бои е изобразен изправен коронован лъв, обърнат на дясна хералдическа страна и стъпил върху полумесеца със звездата – символ, поставен върху турския държавен флаг. Около лъва с жълта сърма са извезани имената на градовете: „Разлогъ“ – горе, „Сяръ“ – долу, „Джумая“ – „Неврокопъ“ – вдясно, като думите са една над друга по диагонала, вляво – „Одринъ“, „Мелникъ“, разположени по същия начин. Трите външни страни на знамето са окантовани със сърмени ресни.

В горния си край дървената дръжка на знамето завършва с метално короновано лъвче, поставено върху метална сфера. Както и при останалите знамена, под плата е прикована метална гривна с надпис с името и номера на Одринската дружина.

Бойно знаме на 6-а Охридска дружина¹⁰. Различава се от всички знамена на Македоно-Одринското опълчение по произход, символика и начин на изработка.

Направено е от копринен плат с цветовете на българското национално знаме. В горния му ляв ъгъл до дръжката върху бялото поле и част от зеленото е пришито парче плат, върху който с разноцветни конци е извезана фигурата на жена; в едната си ръка тя държи знаме, развяващо се над главата ѝ, върху което с черни конци е извезано името „МАКЕДОНИЯ“. До нея седи лъв с червено знаме, върху което е извезан девизът на националноосвободителните борби против османското робство „СВОБОДА ИЛИ СМЪРТЪ“. Под лъва също с черни букви е написана годината „1902 г. // 1903 г.“. Под фигурата на жената е поместен девизът: „СЪЕДИНЕНИЕТО ПРАВИ СИЛАТА“. Пришитото парче е с размери 56 × 77 см.

В дясната половина на знамето върху бялата ивица на трикоълора с жълти конци, контурирани със сини, е извезано: „M. O. B. N. O. GARY, IND.USA.“ Предполагаме, че съкращенията означават: „МАКЕДОНО-ОДРИНСКА БЪЛГАРСКА НАРОДНА ОРГАНИЗАЦИЯ. ГЕРИ, ИНДИАНА, САЩ.“

Наистина, знамето е направено в гр. Гери, щат Индиана в САЩ от организация на българи емигранти, участници в Илинденско-Преобра-

женското въстание в Македония и Одринско през 1903 г., потърсили убежище и препитание отвъд океана. Макар и твърде далеч от родината, след като научават, че е обявена война на Турция за освобождение на поробените им братя, мнозина от тях решават със собственото си участие да помогнат за освобождаване на бащините огнища. По призива на организацията от гр. Гери те се събират в Ню Йорк. С параход за 7 дни прекосяват Атлантическия океан до Хавър (Англия). С друг кораб пристигат в Хамбург (Германия), а оттам с влак – в София. След кратък престой в столицата тръгват на юг, за да настигнат дружините на опълчението. В Хасково получават оръжие, а в Кърджали се присъединяват към Охридската дружина. За знаменосец е определен Алекси Бъчваров¹¹.

*Бойно знаме на 7-а Кумановска дружина*¹². Изработено в гр. Лом от Мариета Миланези, съпруга на Итало Миланези, участник в Илинденското въстание (1903 г.). Той е син на професионалния италиански революционер, гарибалдиеца Лудовико Миланези, заселил се в дунавския град след освобождението от турско робство. Знамето е било предназначено за четите в Македония, тъй като самият Итало Миланези е участник в някои от тях.

Знамето е направено от единичен копринен плат с размери 134 × 128 см. Рисувано с блажни бои. На лицевата му страна е изобразена жена, окована във вериги, а зад нея – дървета, вероятно гора или част от планина. Рисунката е обградена с червена рамка. В горния край на плата с бяла боя е поставен призив: „СИНОВЕ МАКЕДОНЦИ! // ДОЙДЕТЕ ДА СТРОШИМ ВЕРИГИТЕ“, а в долния край продължението му: „НА РОБСТВОТО“. На обратната страна на плата личат следи от рисуван коронован лъв, стъпил върху турски знамена – нещо много често срещано при знамената, предназначени за Илинденско-Преображенското въстание.

След като научават, че войната е обявена, към Лом започват да се стичат доброволци. След като се записват в местното македонско дружество, те поискват от госпожа Миланези знамето. Тя не им го дава, защото не е получила разрешение от съпруга си, който отсъства от града. Това принуждава доброволците да тръгнат за столицата начело със знамето на местното македонско дружество, а след тях Димитър Енчев – със знамето на Миланези, получено по-късно. В столицата знамето е връчено на формираната в Кюстендил дружина с номер седем – Кумановската.

*Бойно знаме на 8-а Костурска дружина*¹³. Представлява двоен копринен плат с размери 134 × 132 см. Двете му лица са трицветни – с бели, зелени и червени ивици, разположени хоризонтално, както е при българското национално знаме. Бродирано е с разноцветни копринени конци.

На лицевата му страна е извезан изправен коронован и въоръжен лъв, обърнат на дясна хералдическа страна, под него – полукръг от

кръстосани маслинови клонки. В короната на лъва са вградени бели и сини камъчета. Върху бялата ивица под формата на дъга е извезан надписът: „КАСТУРСКА ДР-НА // 1912“. Обратната страна е както лицевата.

На върха на дървената дръжка е поставен метален осмоконечен кръст. Под плата е прикована метална гривна с надпис, който показва името и номера на опълченската дружина.

Не са запазени данни от кого е изработено знамето. Предполага се, че както и другите, то е правено по време на сформиранието на дружината.

*Бойно знаме на 9-а Велешка дружина*¹⁴. Изработено в Лозенград и подарено от Димитър Салабашев. Било е знаме на Македоно-Одринския комитет.

Представлява двоен червен плат с размери 114 × 91 см и е бродирано с машина с разноцветни конци. В средата на лицевата му част е изобразен изправен коронован лъв, обърнат на дясна хералдическа страна и стъпил върху полумесеца със звездата. Над лъва е поставен девиз: „СВОБОДА НА ОДРИНСКО И МАКЕДОНИЯ!“ По краищата знамето е обградено със стилизирани растителни орнаменти, а в четирите ъгъла е изобразен вензел с абривиатурата „С. В. С.“. В долния десен ъгъл е поставен дарственият надпис: „Подарено от Д. Салабашев. Лозенград“.

На обратната страна със стилизирани букви е извезан надпис: „Долнотракийски легионъ // 1453–1912 г. //“. (Известно е, че през 1453 г. Константинопол е превзет от султан Мехмед II. С това Византийската империя престава да съществува. Авторите на знамето са очаквали с Балканската война да бъде победена Турция и тракийци да се върнат в родните си огнища.)

От трите страни платът на знамето е окантуван с жълти сърмени ресни, а на двата му външни развяващи се края са пришити също сърмени пискюли. На прикрепен към върха на дръжката сърмен шнур е прикрепен темляк.

*Бойно знаме на 10-а Прилепска дружина*¹⁵. Изработено е в гр. Плевен за знаме на зидаро-дърводелското сдружение „Единство“. След обявяване на войната плевенските доброволци начело със знамето тръгват за столицата. Тъй като броят на доброволците е малък, заедно с част от доброволците от Лом те са насочени към Кумановската дружина. И понеже знамената в тази дружина стават две, „командирова“ плевенското в Прилепската десета дружина.

Знамето е съшито от двоен копринен плат с едно лице и размери 104 × 73 см. Трицветно е, с хоризонтално разположени ивици. В средата с жълти конци с машина е бродиран текстът: „Плев. окол. зидаро-

дървод. сдружение // единство//“, като първият ред е във формата на дъга. Под надписа са пришити две елипсовидни рисунки с маслени бои. Вляво е иконата на св. Тома (полуфигура), който в едната си ръка държи свитък. Вдясно има композиция от много елементи. В средата ѝ със златиста бронзова боя е изобразен кръст, поставен върху хералдически щит с три хоризонтални ивици – бяла, зелена и червена, и емблема – кръстосани пергел и триъгълник. От двете страни на кръста са изобразени изправени короновани лъвовете, които държат националното българско знаме. Лъвовете и кръстът са изобразени върху две стиснати ръце. И двете рисунки са в елипсовидни рамки от златиста бронзова боя.

На върха на дървената дръжка има дървен кръст, украсен с резба. Пак върху дръжката под плата на знамето е надяната метална гривна с текста: „10-та Плевенска дружина. Знаме № 1“.

*Дружината е имала и второ знаме*¹⁶. Изработено е от Олга Христова Шотова от Варна за нуждите и със средства на Варненското хлебарско дружество. Първоначално е било предназначено и използвано като знаме на четата на Кольо Левтеров, действала в Македония.

Представлява двоен копринен плат с размери 114 × 101 см. Лицевата му страна е направена от 4 еднакви триъгълника – отдолу два червени и ляв и десен зелени отгоре, които образуват кръст. Бродирано е със сърмени конци.

В средата е извезан изправен коронован лъв, обърнат на лява хералдическа страна, а около него – венец от цветя и житни класове. В ъглите са изобразени вместо вензели по два кръстосани ножа, заобиколени от венец от цветя, а над венета – корона. В горния край на плата е поставен девизът: „НАПРЕДЪ, БРАТИЯ // СВОБОДА ИЛИ СМЪРТЪ“, а под него – корона. В долния край на плата е извезан надписът: „НА ВАРНЕНСКАТА МАКЕДОНСКА ДРУЖИНА“. Вляво, успоредно на дръжката: „Завещана от Варненското хлебарско // съсловие“, а вдясно: „1-вий септемврий 1901 г.“ Обратната страна на знамето е като лицевата.

От всички страни платът е обграден от трицветен шнур, като на двата външни ъгъла е пришит по един пискюл, направен от сърма и конци.

Дървената дръжка на върха завършва с пика. Под плата е прикована гривна с надпис: „10-та Прилепска дружина. Знаме № 2“.

Притокът на доброволци в Македоно-Одринското опълчение не намалява и слез започване на бойните действия. Това е причината със заповед по Действащата армия да се утвърдят 13-а Кукушка, 14-а Воденска и 15-а Щипска опълченска дружина в района на Кешан на 3 март 1913 г. Дали те са имали знамена, е трудно да се отговори. Запазени са архивни данни само за *знаме на Щипската дружина*¹⁷.

Представлявало е двоен копринен червен плат с размери 120 × 99 см. В средата на лицевата му страна с машинен шев е бродиран изправен коронован лъв, обърнат на дясна хералдическа страна. Около фигурата е извезан венец от лаврови клонки. В ъглите на знамето е имало вензели, наподобяващи буквата „Ф“ (Фердинанд I). Вляво, успоредно на дръжката, бил бродиран девизът: „СЪ НАМИ БОГЪ“.

Обратната страна била като лицевата, с тази разлика, че около фигурата на лъва били очертани контурите на знака на ордена „За храброст“.

От трите страни знамето било окантувано с галун от жълта сърма и ивица от равнобедрени триъгълници с бял, зелен и червен цвят. На двата външни развяващи се ъгъла били поставени пискюли.

На 14 май 1913 г. в района на Гюмюрджина всички опълченски дружини отдават военни почести на загиналите в боевете. За пръв път знамената на опълчението преминават начело на дружините в тържествен марш. След няколко дни трите нови опълченски дружини полагат военна клетва пред главното знаме на опълчението¹⁸.

Първоначално Македоно-Одринското опълчение имало 12 дружини. Под № 12 в столицата е сформирана *Лозенградската дружина*¹⁹. Личният ѝ състав е многонационален. Освен българи доброволци, в състава ѝ воюват арменци, цигани и други представители на малцинствени групи, дори доброволци от чужбина. Първата рота на дружината била съставена от доброволци от арменски произход. Неин командир става Анраник Узунян, който по-късно е генерал на независимата Арменска република, национален герой на Армения. Тази рота имала свое знаме.

Според Н. Хаджиколев 12-а Лозенградска дружина е имала знаме, което е принадлежало на столичното спортно дружество „Юнак“²⁰. По данни на възрастни хора знамето е унищожено по време на събитията в България непосредствено след Втората световна война. С помощта на преподаватели в Спортната академия се получи ксерокопие от това знаме, което си позволяваме да публикуваме.

Знамето е красиво, с интересна символика. Правоъгълно, както обикновено се правят знамена. На лицевата му страна в оформена рамка от триъгълници, в ъглите завършваща с вензел, в средата на който е буквата „Ю“ (Юнак), е изписано с интересен шрифт предназначението на знамето: „СЪЮЗЪ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГИМНАСТИЧЕСКИ ДРУЖЕСТВА „Ю Н А К Ъ“, като „юнак“ е поставен не само в кавички, но между фигура, наподобяваща цвете. Под наименованието на дружествата е изписана годината на тяхното създаване – „1898“. От двете ѝ страни – по три фигури, наподобяващи отличителни знаци (може би медали).

Другата страна е също много интересна. Тя е със същата рамка, като най-отгоре на оформеното поле е поставен девизът: „ЗДРАВИ И СИЛНИ ДРУЖНО ЗА ОТЕЧЕСТВОТО!“ Под девиза има рамкирана по същия начин картина; на нея на трицветния фон на националното ни знаме е изобразен спортист, който в дясната си ръка държи готов за хвърляне спортен уред. Пред него е изобразен ходещ лъв. От двете страни на картината върху носеща я лента от плетеница са окачени по три спортни отличия. Под тях от двете страни на картината – подобия на лаврови венци, с които от древни времена са награждавани спортистите шампиони. Цялата символика е на фона на растителни орнаменти. Очевидно знамето е било много красиво и е работено от професионален художник.

Знамето е оградено от трите си страни с ресни. Свободната от ресни страна е снабдена със 7 халки за закачване към дървена дръжка. В горния си край тя завършва с изправен, вероятно метален коронован лъв. От него е спусната лента, на която личи военно отличие. Вероятно знамето е награждено с държавно отличие.

Макар и неформени, знамената на Македоно-Одринското опълчение трябва да се квалифицират като военни, бойни знамена. Те водят в боевете доброволците за освобождение на родните им огнища. Повечето са изработени от самодейни майстори, предимно жени, поради което много от тях си приличат. Голяма част носят символика, наподобяваща знамената на националноосвободителните борби и движения против турската робия, както и надписи и девизи от тези революционни изяви и събития. Някои от знамената са участвали в Илинденско-Преображенското въстание и четническото движение за освобождението на българите в Македония и Тракия от турското владичество и сръбската власт.

Запазените повече от 10 от тях се пазят във фондовете на Националния военноисторически музей (НВИМ) в София.

БЕЛЕЖКИ

¹ Стойчев, И. Знамената на Македоно-Одринското опълчение. – Български доброволец, 1936, № 3.

² Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ). Български исторически архив, ф. 641, а.е. 30, л. 113. Спомени на д-р Полихрон Нейчев.

³ Иванов, И. Български бойни знамена и флагове. С., 1998, с. 78; Алманах на българските национални движения след 1878 г. С., 2005, с. 150.

⁴ Фонд НВИМ, инв. № V-A-226.

⁵ Пак там, инв. № V-A-225.

⁶ Пак там, инв. № V-A-223.

⁷ Пак там, инв. № 148. Спомен на Злата Думбалакова-Додова.

⁸ Пак там, инв. № V-A-227.

⁹ Пак там, инв. № V-A-228.

¹⁰ Пак там, инв. № V-A-224.

¹¹ Иванов, И. Цит. съч., с. 80.

¹² Фонд НВИМ, инв. № V-A-229.

¹³ Пак там, инв. № V-A-232.

¹⁴ Пак там, инв. № V-A-222.

¹⁵ Пак там, инв. № V-A-230.

¹⁶ Иванов, И. Цит. съч., с. 82.

¹⁷ Пак там, с. 83.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Хаджиколев, Н. Под юнашкото знаме на свободата на роба. – Български доброволец, 1938, № 6, с. 5.

II. Трагедията на Тракия през 1913 г.

ПОГРОМЪТ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕЗ 1913 г. — РАЗОРЕНИЕ И ИЗТРЕБЛЕНИЕ

Проф. д-р ДЕЛЧО ПОРЯЗОВ

1. ПРЕДИСЛОВИЕ

Чета и препрочитам книгата на акад. Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“. Сегашното разлистване на нейните страници е по повод 95-годишнината от трагичните събития, преживяни през тази година от българите, населяващи земите на древна Тракия. За всички поколения тази книга е и ще си остане библия за тракийския погром, който по думите на самия Милетич няма „себе равен в новата ни мъченическа история“.

Но поводът няма само юбилейно значение. Искаше ми се към изложения от Любомир Милетич материал да прибавя и други факти, извлечени от други литературно-исторически източници и като ги обобща, да погледна на него от върха на изминалото вече почти столетие. И, разбира се, да направя оценка на тези трагични събития през разбиранията на съвременния цивилизован свят за човека, за неговото житие, за правата, свободата и мястото му в обществото. Защото отделният индивид в съвкупност с другите себеподобни образуват народностните групи, отделните нации. И тъкмо такава народностна група – тракийските българи, са героят и мъченикът в трагедията през 1913 г.

Не съм историк нито по образование, нито по научни изследвания, но познавам сравнително добре стопанската история на света и България. А тя, която е част от общата история и е в непосредствена

връзка с икономиката, винаги ми е давала възможност да правя по-верни изводи за развитието на обществото. И сега стопанската история на Тракия отпреди един век ми позволява да надникна дълбоко не само в разорението, което е по-скоро икономически процес, но и в духовния и политическия живот на тракийските българи. При това в контекст с другите две националности и техните държави – Турция и Гърция.

2. ПОЛИТИЧЕСКАТА СИТУАЦИЯ В ТРАКИЯ

Руско-турската война в края на XIX в. приключва окончателно с подписването на Берлинския договор от 1878 г., който обаче оставя извън границите на възобновената българска държава Македония, Тракия, Родопите и Странджа. На тези територии остават около един и половина милиона българи. Възрожденските процеси, започнали далеч преди войната в цяла България, обаче продължават. Македонските и тракийските българи не престават нито за миг да мислят и да действат за обединение с България.

Българите от Македония и Тракия продължават революционните борби за обединение веднага след Руско-турската война. Избухва Кресненско-Разложкото въстание през 1878–1879 г. То е насочено срещу жестоките неправди на Берлинския договор и е пряка последица от общочовешкото признание, че няма дълготраен мир без елементарна справедливост. След краткотрайно затишие се провежда Мелнишката акция (1895 г.). След това избухват Горноджумайското въстание (1902 г.) и Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.).

Няма никакво съмнение, че бунтовните действия на поробените все още българи дават тласък на разложителните процеси в Турската империя. В резултат на тях и на още много други, при това по-важни фактори, се извършва младотурският преврат през лятото на 1908 г. Той дава надежда за свобода и равноправие. Тя обаче е краткотрайна. Младотурците търсят по-скоро решения за излизане от дълбоката криза, обхванала империята, и за запазване на нейната териториална цялост. Скоро забравят за великодушните обещания и икономическият и политически гнет над българите вместо да намалява, расте. Успоредно с това назряват и условията за военен конфликт. Започва Балканската война.

3. СТОПАНСКИЯТ ОБРАЗ НА ТРАКИЯ

Земите на изток от р. Места, по течението на Арда, Марица и Тунджа, чак до бреговете на Мраморно и Бяло море са може би най-плодородните на Балканския полуостров. Природата е орисала тези земи и с най-благоприятния климат, подходящ за лов, животновъдство и земеделие – най-древните поминъци на човечеството. Затова те са били населени още от праисторически времена. Изключително важни отпечатьци от своя начин на живот и култура тук са оставили древните траки. Техните знания, опит и навици те предават на дошлите по тези земи славяни и прабългари.

Богатството на един народ, на една държава се създава от десетки поколения. То се свежда до оставените за следващите поколения материални блага, като обработваема земя, гори, пътища, канали за вода, разкритите полезни изкопаеми, средствата за производство, изградените жилища, обществените постройки и пр., и пр. Това богатство, включително и онази част от него, която е обособена в рамките на отделните индивиди, е общонационално, а те самите образуват нацията като цяло.

Каква е картината на националното богатство, с което разполагат българите в Тракия по време на Балканската война? Отговорът на този въпрос е нужен, за да разберем до какво се свежда самото разорение. Но той е труден, защото, за да бъде точен, следва да разполагаме със съответните статистически данни. Поради размирното време те са оскъдни. И все пак съществуващите, макар и откъслечни, дават приблизителна представа за мащабите на разорението и разграбването.

Общоприето е човекът да се смята за основна производителна сила. В навечерието на Балканската война в Тракия живеят около един милион души¹. Като се абстрахираме от малките различия в цифрите, които дават различните изследователи, може да се приеме, че броят на турците и българите, в който включваме и българомохамеданите, е приблизително равен – 350 000. Броят на гърците възлиза на малко по-малко от 300 000. Това съотношение между трите етноса е различно в различните части на района – Източна и Западна Тракия.

Стопанството, което водят тракийските българи е натурално. Семейството като патриархална единица произвежда с примитивни сечива всичко, което е необходимо. Прибягва до пазара само за промишлени стоки – сол, газ, захар, земеделски инвентар. Основен поминък: скотовъдство, земеделие и по-малко занаятчийство, свързано с бита и земеделието. В най-западните части на Западна Тракия се отглежда преди всичко тютюн. Известно е, че ксантийският тютюн е бил най-

добрият в света. В околностите на селата Доганхисар, Сачанли, Манастир, Голям и Малък Дервент населението се препитавало преди всичко с отглеждането на дребен добитък – овце и кози. Малко по на изток във Фере, Софлу, Димотика, Ивайловград, главен поминък е било лозарството и бубарството. В Източна Тракия, от Мидия до Лозенград са культивирали най-вече зърнени култури – пшеница, ръж, ечемик, царевича. Всеки от нас е изпитвал неповторимото усещание от празничните дни по време на жътва, прекрасно описани от големия майстор на художественото слово, тракиеца от Кавакли – Константин Петканов в неговата трилогия „Жътва“.

Ето какво се е произвеждало в двата основни района на Западна Тракия. Гюмюрджина: пшеница 5 500 000 кг; ечемик 6 000 000 кг; ръж 4 000 000 кг; царевича 7 500 000 кг; памук 50 000 кг; мед 57 000 кг; череши и сливи – по 150 000 кг; орехи, бадеми и маслини – по 50 000 кг; тютюн 8 000 000 кг; грозде 2 500 000 кг. Приблизително такава е била картината и в района на Дедеагач, но там се отглеждали и грозде, което е възлизало на 4 000 000 кг, бадеми – близо 300 000 кг, желяд от паламудовите дървета (вид дъб) – 1 500 000 кг². Дедеагачкият район разполагал с 40 175 дка обработваема земя и почти още толкова годна за обработване земя; 8425 дка пасища; 6560 дка овощни градини, 2100 дка лозя; над 400 000 дка гори. Западна Тракия преди разорението е представлявала цветуща градина, по признанието на западните дипломати – „истински рай“.

Още по-силно е било развито скотовъдството. Южните склонове на Родопите (северният откъм морето) действително са били истински рай за отглеждането на дребен рогат добитък – овце и кози. През летните месеци огромните стада прекарвали в горите и пасищата на планината, а през зимата слизали по-ниско към равнината, където осезателно се чувствала излъчващата се топлина от водите на Бяло море. В Гюмюрджинския район имало над 1 000 000 глави овце и още толкова кози; 100 000 глави едър рогат добитък (воллове, крави, биволи), 50 000 коне, мулета, магарета; 6000 камили. Не оставал назад и Дедеагач. Овцете и козите били приблизително колкото в Гюмюрджина. По-малко били воловете, кравите и конете. Камилите били около 2000.

За стопанството на Източна Тракия преди разорението струва ми се, че можем най-точно да съдим от информацията, дадена от насилствено прогонените 70 000 българи, за изоставените от тях имоти. А тя е недвусмислена: 1 961 440 дка ниви, ливади и лозя; 216 043 дка гори и пасища; 131 231 глави едър добитък; 649 431 глави дребен добитък; 34 062 къщи и други покрити имоти. Както се вижда, животновъдството в Източна Тракия поради релефа на

самия район е било по-слабо развито. Що се отнася обаче до земеделието, едва ли има основание да се твърди, че земята е била победна. Напротив, земите от Булгаркьой – Мраморно море до Странджа са били толкова, ако не и повече пригодни за култивиране на земеделски култури.

Такава в най-обща линия е била стопанската картина на Източна и Западна Тракия до трагичните събития през 1913 г. Нашата „каматна“ (хубава) Тракия, биха казали родните ни майки и бащи, баби и дядовци – нашите предци.

4. ТРАГИЧНИТЕ СЪБИТИЯ ПРЕЗ 1913 г.

Безправие и политическият гнет над тракийските българи контрастират със стопанската картина и по-конкретно с възможностите за една цветуща икономика в Тракия. Зреещият от десетилетия военен конфликт на Балканите избухва. Балканските държави – България, Сърбия, Гърция и Черна гора за по-малко от половин година нанасят смъртоносен удар на грохналата Турска империя и тя е принудена да подпише Лондонския мирен договор на 17 май 1913 г. Християнските народи, живеещи тук, освобождават най-сетне Балканския полуостров и Турция трябва да се установи на линията Мидия–Енос. Но за кратко. Възникналата война между доскорошните съюзници приключва катастрофално за България и тя подписва пораженияния Букурещки договор на 28 юли. В трите летни месеца – юли, август и септември, месеци на безцарствие и липса на държавност в Тракия се разиграват трагичните събития с тракийските българи.

Още със започването на Междусъюзническата война, турските власти, чиито войски заемат линията Мидия–Енос, а командването им се разполага в Енос, съставят план за завземането на земите до р. Марица, т.е. на Източна Тракия, освободени от съюзническите сили по време на Първата балканска война. И не само до Марица. Събитията и фактите показват, че те скоро преминават през реката и отвоюват компактните български селища с нечувани жестокости. С това цялото българско население от Източна и Западна Тракия е оставено в ръцете на турците. Първоначално в ръцете на специално организирания турски башибозук, а след това и на редовната турска войска. Казвам редовна турска войска защото не някакви неустановени източници, а очевидци разказват, че селата Сачанли, Манастир и Голям Дервент са превзети с картечници и артилерийски оръдия, каквито башибозукът не притежавал. Но за това по нататък.

4.1. Разорение и изстребление – общи постановки

Какво всъщност е извършено с тракийските българи по време на трагичните събития през 1913 г.? Само разорение, или то е било съпроводено и с изстребление, т.е. с фактическо унищожение? Изследователите на злощастната за българския народ 1913 г., вместила съдържанието на случилите се трагични събития като че ли само в понятието „разорение“. Не че не показваха самото физическо унищожаване. Напротив. И сега разполагаме с достатъчно фактологични материали за него. Изстреблението се включваше в разорението и се смяташе, че тази дума обхваща всичко, което беше се случило. Както ще видим по-нататък, истинската дума се появи наяве четвърт столетие по-късно.

Академик Любомир Милетич, както е известно, е назвал своята книга, посветена на трагичните събития през 1913 г. „Разорението на тракийските българи“. Но още в предговора на втора страница той нарича тези събития „погром“. Очевидно двете понятия не се покриват по съдържание. Милетич по интуиция е чувствал различието. Думата „разорение“ съдържа преди всичко икономически елементи. Когато се каже разорение, се подразбира загубване на собственост, на богатство. Изречем ли словото „погром“, съдържанието се разширява, изменя се, или най-малкото се допълва и с други съставки. В нашия случай с политическия елемент унищожаване.

Разгръщаме помощната литература в това отношение. В Речника за чуждите думи в българския език думата „разорение“ липсва, т.е. смята се, че тя е българска. В замяна на това думата „погром“ е налице, дадена е като русизъм и е определена много конкретно: „Организирано от управляващи или с тяхно съдействие и знание масово избиване на някоя част от народа, придружено с грабежи и безчинства“³. В Българския синонимен речник са дадени и двете думи. Но най-интересното за нашата тематика е, че като синоним на думата „разорение“ не се посочва „погром“. Що се отнася до синонимните равенства на думата „погром“, то след като тя е приравнена с „катастрофа“, „поражение“ и т.н., едва като последно равнозначна е дадена думата „разорение“⁴. Поне за мен не остава съмнение, че акад. Милетич допълва заглавието на своята книга „Разорение“ с една нова дума като „Погром“, която вече има много по-широко съдържание. Истинската дума, обхващаща съдържанието на трагичните събития през 1913 г., описани от акад. Л. Милетич е намерена едно десетилетие след неговата смърт в решенията на ООН – Престъпления срещу човечеството – геноцид.

4.2. Разорение и изстребление. Жестоки факти от Източна Тракия

Разорението и изстреблението на тракийските българи в Източна Тракия започнало още когато мастилото по Лондонския мирен договор не било изсъхнало. Турската реокупация на Източна Тракия бележи началото си в разгара на Междусъюзническата война. Тя е насочена в три направления: Енос–Дедеагач, Кешан–Одрин и Чорлу, Визенско–Лозенград, Малко Търново. Големи жестокости са извършени в първите две направления. Българските власти, пък и самото население не вярвали до последния ден, че турската войска ще наруши Лондонския мирен договор. В действителност турците още в началото на юли настъпват — „грабят, убиват и опожаряват“ всичко, що е българско. Това което станало от юли до октомври — пише акад. Милетич — „надминава по ужас най-ужасните масови избивания, на които българщината е била подлагана дори и в историческото Баташко клане..., убийствата засягат население от двата пола на около 17 села и продължават дълго време с най-сурова безпощадност“⁵. Любопитният читател, а и самият изследовател ще се запитат: кои са били тези 17 села? Но преди отговора нека видим самата тактика на Турция.

Както вече посочих, планът за реокупация на Тракия е бил съставен още със започването на Междусъюзническата война на 16 юни. В началото на юли турските военни власти вече предприемат съответните действия. Съвсем съзнателно и в съответствие с плана те оставят, или по-точно подтикват българското население по-бързо да ожъне и да овършее зърнените култури. И след като зърното е в хамбарите, започват насилствено да го прогонват от родните селища и масово да го избиват. Паролата е: физическо унищожаване на българите, и то по най-варварски начин. Тактиката е от арсенала на турската империя: напред — организирани и въоръжени отряди башибозук, а след тях — редовна турска войска.

Трагичната история на българското население от Тракия през 1913 г. започва със село Булгаркьой. То е било чисто българско, както показва самото му име, и населено с българи от Родопския край преди 300–400 години. В него живеели около 2000 души. Не е имало нито една турска къща. Поради тази причина населението настоявало при водените предварителни разговори между България и Турция за проектираната граница Мидия–Енос то да остане от българска страна. И действително е имало съгласие границата да мине 5 км на изток от селото. Населението живеело богато, щастливо и посрещнало с радост вестта, че ще бъде в пределите на България. Но така било до 1 юли.

Радостта секнала на 2 юли, когато в селото влезли 120 турски кавалеристи. Една част от селяните усеждали, какво ги очаква и избягали в околните гори. Турците събрали оръжието, което имали хората, и откарали реквизирания дребен и едър рогат добитък, приблизително около 25 000–30 000 глави, в Кешан. Задължили селяните да пекат хляб и да хранят войниците. Това продължило 5 дни. На 7 юли турският началник заповядал да се събере в края на селото цялото мъжко население, за да им държи реч. Явили се около 350 мъже. Но вместо реч, била дадена заповед да се съберат накуп. Със залп от заградилите ги турски войници тълпата била покосена. Само 8 души успели с бягство да се спасят. Жените и децата с писъци бягали от селото. Всички застигнати били съсечени или застреляни. В следващите два дни цялото село било „опустушено, разграбено и опожарено“. Загинали 1100 души. Останалите около 900 души живи, между които само 60 мъже, а другите жени и деца, били откарани в Кешан. Младите жени и девойки били пръснати по турските села и потурчени. Така „българското село“ (Булгаркьой) било обезбългарено и затрито от земята. Разорение и изстребление едновременно.

В същите тези дни турските войски навлизат и в Одрин. Градът е окупиран от тях на 9 юли. Жертвите тук са българи затворници в занданите на Одрин — немалка част от които пленени войници. Смята се, че тук били избити без съд и присъда 521 души българи.

След като разорили българските села в Кешанско, турските войски се прехвърлили на север в Узункюприйско. Тук пострадали почти всички села, в които живеели българи. Опожарени били селата Чопкьой, Търново, Ерменкьой, Османли и Ново село. В с. Търново най-напред запалили току-що построената църква. Но най-голямо нещастие сполетяло село Залъф, прочуто със своите вина в цялата Турска империя. Населението не успяло да се изтегли и тук били избити 687 души. Жестока била участта и на жителите от село Татарлар. Бягащото население било достигнато на 5 км от селото и хората били изклани като животни, по думите на очевидец, успял да се спаси. Загинали няколко десетки селяни.

От района на Узункюпри турските военни части се насочили към Одрин и Свиленград (Мустафа паша)⁶. Те навлизат в Свиленград на 10 юли и подпалват източната му част. Но когато се разбира, че градът ще остане в България, турците го подпалват отново и този път го изгарят до основи. От къщите няма помен, както и от големите и масивни обществени здания — черкви, училища, болници, казарми, джамии, големи магазини. Всички са изравнени със земята. Останалият годен материал — камъни и тухли, турците пренесли оттатък предполагаемата граница, за да строят нов Мустафа паша. Академик

Любомир Милетич, който обикаля през ноември 1913 г. с кон Тракия, не е могъл да пренощува в града, понеже нямало нито една здрава къща. По-голямата част от населението побягнало към старата граница на България, но имало и немалко убити. Турците заловили главно възрастни хора, около 30 човека, и зверски ги заклали в скотобойната. Трупове на две възрастни заклани жени били хвърлени в кладенци.

Турските власти постъпили така и с българските села около линията Ения, Мезек, Куртулен, Чермен, Караагач. Жестоко пострадало най-вече чисто българското село Деведере, дн. Камилски дол. Като населено място то не е било голямо – около 120 къщи. Имали 15 000–20 000 овце и кози и 2000–3000 едър рогат добитък. Опустошението на селото станало на 11 и 12 юли. Неуспялото да избяга население било навързано (предимно мъжете) и затворено в църквата. Избити били няколко десетки. Жените били изнасилвани ден и нощ. Църквата и къщите били опожарени. След българската реокупация в руините на църквата били намерени обгорелите човешки трупове.

Тежки изпитания преживяло и населението от Ортакойска околия, дн. Ивайловградско. Пострадали селата Гьокчебунар (дн. Сив кладенец), Покривен, Хухла, Арнауткьой (дн. Гугутка), Дутли (дн. Черничево), Добришка и още толкова по-малко населени места.

Изстреблението започва в Сив кладенец. В читалищната сграда са хвърлени 42-ма души. Зданието е полято с газ и запалено. Младите се хвърлят през прозорците, но биват застреляни. Общо в селото загиват 60 души. В с. Покривен невинните жертви, 33 на брой, са натикани в училището и по същия начин са избити всички. Застреляни са още 12 или общо са избити 45 човека. След училището запалили църквата, а след нея — и цялото село. В с. Хухла са загинали 42-ма. Събрани били в къщата на един от първенците и заедно с него и сина му всички били убити. Главатарят нагло заявил на жените: „изклахме мъжете ви, вас няма да закачаме, ще ви заведем в Анадола и ще станете къдъни“. Горно Ибриюрен било нападатно от редовна турска войска. Убити били 52-ма мъже и жени. Отделно деца били хвърлени във водите на Арда. В с. Гугутка загинали 75 души. Не бих могъл да подмина, без да отбележа случая с „могилата“ на избити жени. Събрани в една къща и изклани накуп. След българската реокупация труповете им били толкова разложени, че решили да не ги погребват поотделно, а ги затрупали в могила, която съществува и досега. Жертвите в с. Дутли (дн. Черничево) са 90. Почти същата картина се наблюдава и в другите български села в Ивайловградско.

Малко по-благосклонна била съдбата към българското население от най-източния край на полуострова – Лозенградско, Визенско, Мидийско, Бунархисарско, Малкотърновско и Васииковско. Беше вече отбелязано, че военачалниците в това направление на етническо прочистване били сякаш по-цивилизовани и по-човечни. И тук българското население било гонено, съпроводено с отделни убийства, изтезания и обезчестявания на жени, но нямало масови погроми. Разорението на икономиката обаче било повсеместно. Къщите, покъщнината, земеделският инвентар били заграбени, овършаното жито и дребният добитък – реквизирани. Така било в селата Самоков, Урумбегли и град Бунархисар. Изключение направило само градчето Малко Търново. То останало непокътнато. Турците го пощадили и отвърнали с жест на благородство на българите от града, които по заповед на кмета (Иван Дяков) по време на Балканската война, когато турските семейства на военнослужещите и администрацията бягали от настъпващата българска войска, подредили в сандъци тяхната покъщнина, включително и златните накити, заковали ги, и ги номерирали със съответния номер на къщата, откъдето били взети и ги съхранили в джамията. Турските власти, на които били предадени къщите, джамията и опакованата покъщнина на турските семейства, били стъписани и не посегнали на града. Уникален случай за Европа.

И така, към средата на юли, десетина дни преди подписването на Букурещкия мирен договор между бившите съперници, победената Турция си възвръща Източна Тракия. Освободените с пролятата кръв на много български войници вековни земи на българите отново попадат в турски ръце. Но крайната точка на събитията още е далеч. Оттук нататък погледите на турските власти са насочени към Западна Тракия.

4.3. Разорение и изстребление. Жестоки факти от Западна Тракия

По време на трагичните събития през 1913 г. Западна Тракия е още по-голяма мъченица. Тя е подложена на разорение и изстребление от три действащи за момента сили: организираните башибозушки отряди, гюмюрджинските автономисти и редовната турска войска. За съжаление към тези сили трябва да прибавим и мълчаливото съдействие на гръцкото население и гръцката армия. Казвам за съжаление, защото става дума за противопоставяне на християнско население и за подготвяне на условия, изгонвайки българското население от тези земи, за присъединяването им към Гърция. Така и става малко по-късно с Ньойския договор след Първата световна война.

Походът на турските нашественици на запад от Марица се осъществява по цялото течение на реката – от Дедеагач до Свиленград. Първоначалното навлизане е в района на Димотика и Софлу. По-голямата част от населението на двата града е гръцко и турско. Затова турците тук са посрещани от гърците едва ли не като освободители. Българските семейства са малко на брой. В замяна на това по-голямата част от българското население живее по селата. Турците нападат именно тях, и то с дива злоба. Българите отчаяно се отбраняват от доскорошните си поробители. Завземането на селата от двете околии става през втората половина на юли.

В Димотишко големи български села били Башклисе и Караклисе, а в Софлийско – Малък Дервент, Голям Дервент, Каяджик, Пишманкьой, Тахтаджик, Теке, Мерхамли, Янурен, Кутруджа и Кадъкьой. Турците тук грабели и клали. Поради тази причина населението от тези села след 20 юли и през целия август, до идването в Дедеагач, търсейки спасение от западните консули, живеело в горите. Най-много пострадали селата Башклисе, Малък и Голям Дервент, Каяджик, Мерхамли, Янурен и Кутруджа. Там не само била избита голяма част от населението, но и самите села били опожарени цялостно.

Още с навлизането в с. Башклисе, турците го запалват. На селяните внушават, че не могат да живеят повече тук, защото няма да видят добро, и да бягат в България. На един мъж, който нямал повече пари, които да им даде за откуп, му отрязали ушите и носа и наред село го съсекли. Други извели извън селото и ги разстреляли. Загиналите от това село са около 40 души. В с. Каяджик с близо 1000 жители, родното място на дългогодишния председател на Съюза на тракийските дружества в България Никола Спиров, затворили в една от християнските църкви 39 души и всичките ги изклали с брадви. Младите жени до една били изнасилени. Общо загинали 56 човека. Селото било запалено и изгорено. Същата съдба последвала селата Янурен и Кутурджа. В Кутурджа в селското кафене били натъпкани и избити 27 души. Общо загиналите в Кутурджа са 46. Всичко „женско“ над 10-годишна възраст било обезчестено. Със същата жестокост са обезбългарени селата Пишманкьой Мерхамли (родното място на войводата Димитър Маджаров), Теке, Тахтаджик, Окуф и Балъкьой.

От този район по-специално внимание заслужават селищата Малък и Голям Дервент, защото са големи, с компактно българско население, защитавали се седмици наред организирано с голямо себеотрицание и пострадали извънредно много. Двете села оказват голяма съпротива на турския башибозук, особено Голям Дервент, което въпреки строгата заповед на автономните власти не предава

оръжието си. В Малък Дервент са избити над 30 човека и са заграбени 5000 глави дребен и 1000 глави едър добитък. Селото е запалено и изгорено. Населението бяга в планината и към Голям Дервент, Съчанли и Доганхисар. Голям Дервент, подпомогнато от четите на Маджаров и Славов, се защитава дълго, като води няколко сражения и пада чак в средата на август. Превзето е с помощта на 2-хилядна турска войска, послужила си с картечници и оръдия. Избитите са много, а селото е изгорено.

Турците настъпват и в района на Дедеагач и Гюмюрджина. Там живее многобройно българско население. В Дедеагачка околия това са селата Доганхисар, Дервент, Еникьой, Балакьой, Домузdere, Окуф и още няколко по-малки села с общо население от близо 20 000 души. В Гюмюрджинска околия българските села са още повече. Ще изброя най-големите: Сачанли, Манастир, Калайджидере, Чадърли, Кушланли, Ходжилар, Карагач, Чобанкьой и още двајсетина други по-малки и със смесени народности. Общият брой на живеещите тук българи е около 30 000. Самостоятелно разглеждане заслужават селата Сачанли, Доганхисар и Манастир. Заради героичната борба, която водят срещу турския окупатор, и трагедията, която са преживели. С превземането на тези три села турците слагат край на съпротивата на българите в защита на българщината по земите на Западна Тракия.

Най-напред било нападнато с. Манастир. Това станало на 22 август. Турците заградили селото. Манастирци били въоръжени добре и се защитавали геройски. На помощ им идват 60 млади съчанлийски юнаци и заедно отблъскват турците, които дали много жертви. Победата, която бързо се разчула, настроила борчески не само манастирци, но и всички околни български села. Осъзнавайки, че в следващите дни трудно ще се защитават сами, много манастирци, предимно деца, жени и възрастни, се преместили в Сачанли. И действително след няколко дни турците вече с помощта и на гюмюрджинските автономни власти превзели селото и го запалили. Загинали около 250 души. Населението избягало в горите и към Сачанли и Доганхисар.

Сачанли е най-голямото българско село в Западна Тракия. По думите на Милетич то било с 480 къщи и 2200 жители. Илия Славков сочи, че в къщите живеят над 600 семейства и около 4000 души население⁷. Не е имало нито една турска къща. Селището е разположено високо в планината – последните най-южни склонове на Родопите. Главен поминък е скотовъдството. Сачанли притежавало повече от 150 000 кози и овце. Най-богатите сачанлици имали по 2000–3000 глави дребен рогат добитък. Земеделието било по-слабо

развито. Селото си построило огромна църква и двукратно училище. Населението, макар и малко образовано, било много будно, силно привързано към християнската вяра и българския род.

Със започването на Междусъюзническата война много български семейства, знаейки какво ги очаква, без защита, последвали към стара България изтеглящите се български власти – военни и администрация. Сачанлийци на общо събрание, състояло се на 10 юли и продължило цяла нощ, решават да не напускат селото и да се самоотбраняват. Съставен е комитет, който ръководи съпротивата и който създава почти военна организация за отбрана. Селото е опасно на 5 км отвън от 10 отбранителни пункта с по 10–15 бойци. Въоръжени добре, съветвани от войводите Димитър Маджаров и Руси Славов, сачанлийци след разгрома на Манастир, отблъскват десетки опитни турски башибозуци, опитващи се да превземат селото. От Гюмюрджина автономното правителство изпраща делегация с предложение селото да се предаде, на което кметът Димитър Стаматов отговаря: „Ще измрем до един, но не се предаваме.“ Никой не смятал, че Сачанли може да бъде победено и го нарекли „Малка България“. На 4 срещу 5 септември селото е нападнато не само от башибозук, но и от редовна турска войска с картечници и планински оръдия. Отбраната е разкъсана, селото е подпалено, жертвите са повече от 300 души, населението бяга към Доганхисар.

Доганхисар е последната крепост, в която тракийските българи от околните села търсят спасение. Китен градец, заобиколен отвсякъде с вековни гори, а равнините потънали в лозя и овощни градини. Каменните двукатни къщи са окичени с чемшири, зеленика и чинари. Живописните поляни се огласят от чановете на многобройни стада от овце и кози. Селото има 450 къщи, разполага с повече от 100 000 глави дребен рогат добитък, хиляди са воловете, кравите, колете. В градеца се издигат красива църква и двуетажно училище. Родно място е на великия син на България, нареждащ се до Левски и Ботев – Капитан Петко войвода. Жителите му са образовани и природно интелигентни. Да се посегне на такова цветущо село е, ще кажат вярващите, непростим грях пред Бога. Но турците не само посягат, а го и разрушават.

Доганхисар играе ключова роля за съдбата на българите от Западна Тракия по време на трагичните събития през 1913 г. Още на 29 юли в селото пристига войводата Димитър Маджаров, събира общинското ръководство и старейшините и заявява: „В момента ние не сме поданици нито на султана, нито на Фердинанда – оставени сме на произвола на съдбата. Предлагам село Доганхисар заедно със селата, които влизат в състава на общината, да обявим

за самостоятелна държава, която ще наречем „Република Доганхисар“.“ Тя ще се управлява от тричленка начело с кмета на Доганхисар – Ангел Карамитрев. Това е решение № 1, а с решение № 2 се съставят четири комисии и се назначава Димитър Маджаров за началник на гарнизона. Доганхисар подпомага организирането на отбраната на околните български села. Известно е, че по молба на кмета на Сачанли „Републиката“ изпраща пушки и патрони на сачанлийци и манастирци. Доганхисар дава подслон и организира изхранването на бягащото население от разорените вече села. Тук се събират близо 7000 души. Но не задълго. След разгрома на Манастир и Сачанли, съответно на 4 и 5 септември, идва ред и на Доганхисар. Селото е нападнато на 9 септември. Битката трае 6 часа, но силите са неравни. Ангел Карамитрев бие църковната камбана – сигнал хората да напуснат къщите си и да бягат към Дедеагач. Турците съсичат с ятаганите когото срещнат по улиците и подпалват първите къщи. Жертвите са много. Китното село е в пламъци. Доганхисар гори.

В Дедеагач се събира множество народ. Броят му според различните източници възлиза от 18 000 до 25 000 души. Тук са прокудените от родните огнища, вече бежанци от Малък и Голям Дервент, Манастир, Сачанли, Доганхисар и всички околни български села. Нещастните тракийци, оставили къщите си в пепел и мъртвите тела на своите близки непогребани, търсят избавление от турците чрез западните консули. Английският – Бадета, френският – Такела, немският – Шенкер, обещават да ги спасят и добронамерено съдействат за това. Особено френският – Такела. Но когато се убеждават, че турските власти имат намерение да унищожат българите и че не са в състояние да им помогнат, оттеглят своите гаранции за спасение и фактически оставят населението в ръцете на турците. А те още с влизането си в Дедеагач, на военната рампа на гарата съсичат 18 българи, които искали само да се присъединят към останалите устроили се временно в казармите и на открито в покрайнините на града. И след като гърците предават града на турците, от които бяга нещастното българско население, остава едноединствено решение от безизходното положение. Да търсят спасение в пределите на „Стара“ България. И тръгват.

4.4. Разорение и изстребление. Жестоки факти по кървавия път от Дедеагач до Маджарово

Турската войска влиза в Дедеагач на 19 септември и веднага предупреждава кметовете на българските села населението да напусне града и да се отправи за България, иначе ще бъде унищо-

жено. Когато многохилядният народ чува тази вест, надава такъв сърцераздирателен вик, че „целият Дедеагач потреперва. Камък да беше човек не можеше да не проплаче.“ Башибозукът това чака и подкарва с бой и убийства народа към Марица и Фере. Денят е 23 септември. Това съобщение получават веднага и войводите Димитър Маджаров и Руси Славов в планината. При тях са и въоръжените мъже от селата, които не са предали пушките си. Това се отнася най-вече за сачанлийци, които не се подчиняват на заповедта да предадат в Доганхисар оръжието си на четниците и без него да отидат в Дедеагач. Те действително изпращат жените и децата си до Дервент, на 10 километра до Дедеагач, и се връщат обратно в горите. По този случай председателят на Републиката – Ангел Карамитрев, изрича пред Димитър Маджаров думите: „Сачанлийци пушки не дават.“ Пушките действително потривали много скоро.

Четниците на двамата войводи и въоръжените мъже от селата пресичат бежанската колона още същия ден близо до гр. Фере. Завързва се люта битка. Стига се и до ръкопашен бой. В сражението загиват мнозина и от двете страни. Но тъй като българските четници предварително избират позициите и застават от двете страни на движещата се колона, падналите от турците са повече. Истинска трагедия обаче сполетява бежанската колона. Войводите дават указание колоната да се отпрати наляво, към планините над Доганхисар и Сачанли. Една част от нея обаче в голямата паника се отклонява към Марица. В нея преобладава населението от Окуф. Тъкмо тя пострада най-много. Избитите са стотици. Жените се хвърлят в мътните води на Марица. Децата, изоставени, са потъпкани от коравия ботуш на башибозука.

От битката при Фере бежанската колона, дълга и разпръсната нашироко, се отправя към местността Курбалака във високите Родопски хребети над Доганхисар и Сачанли. Ужасени от сражението, изтощени от умората по пътя, гладни и жадни, седнали да почиват в Армаганската долина. Там ги напада турска част от 200 войници, която отивала да подпали неунищоженото все още българско село Пишманкьой. Започва истинска сеч. Насядалото население се разбягва, кой накъдето може. От кървавите ятагани загиват стотици старци, жени и деца. В паметта на спасилите се Армаган е останала като „Долината на смъртта“. А когато акад. Милетич отива на място след два месеца (30 ноември) и вижда разложените човешки трупове и оглозганите от кучетата и дивите зверове детски тела, със сълзи на очи изрича: „Тук наистина е имало човешка касапница.“ Че в дивите азиатски орди не е имало капка човечност, се убеждаваме и от последвалите жестокости на

същото това място. Старият Сарджо Митрев, който имал кошара и колиба в местността, прибира през следващите дни захвърлените, но останали живи 9 деца – всички от 1 до 3-годишни. И започва да се грижи за тях. Турците го намират и го убиват по най-жесток начин. Не е известно какво е станало с малките дечица, но Сарджовата колиба ще остане в паметта на тракийската летопис. Не зная дали днес от рода на Сарджо Митрев има живи потомци, за да се гордеят с постъпката и смъртта на дядо си, разказана през сълзи от сина му Димитър Сарджов.

Събралият се народ на поляните Курбалак след клането в Армаганската долина се разпръсва в няколко посоки. Една група жени и деца от Манастир – 42 на брой, се втурва да бяга наляво, към Крумовград. За тяхната съдба – след малко. Друга пък, съставена също от жени и деца, е заловена от турските войници и разкарвана от село на село през Димотика и е захвърлена в Ивайловград, след като е обрана до последния грош и изнасилвана всяка нощ. Основната група от бежанската колона преминава шапканата и азмаците над село Сачанли и се насочва към Коджаяле. През родопските върхари, долини и поляни между Крумовград и Ивайловград, покрай Илиева нива върволицата слиза на брега на Арда, където сега е град Маджарово, а тогава се е намирала старата граница между България и Турция. Керванът на тракийското население се охранявал от двете страни и отзад от четници на войводата Димитър Маджаров и Руси Славов, но постоянно бил преследван от озверелите турци. Не прекъсвали и сраженията. Тежкия балкански път по барчини и панини от Коджаяле до Ятаджик е непосилен, особено за майките, чиито мъже са избити и носят сами рожбите си на ръце. Заплашени да бъдат настигнати и посечени, те изоставят много деца – плачещи и викащи сърцераздирателно: „Не ме оставяйте.“ Пожъртителна картина. Днес за този ужасяващ вик на невръстните дечица напомня камбанният звън, носещ се от детския паметник на мемориала „Илиева нива“ край Ивайловград, а стичащите се капки от запалените свещи в параклиса приличат на хилядите проляти майчини сълзи.

Кървавият път на тракийските мъченици приключва на 4 октомври, с преминаването на р. Арда при село Ятаджик. Тук, пред прага на майка България, злощастният план на Турция не само да се разорят, но и да се унищожат тракийските българи намира своя последен израз. Турците коварно устройват засада на движещата се колона и ненадейно връхлитат върху народа с ятагани и куршуми. Започнала кървава касапница. Реката се задръстила от трупове на убити мъже и жени, на обезглавени старци и деца. Водите на малката

човешките касапници, които турците устройват на българите по кръвния път от Дедеагач до Ятаджик?

От дистанцията на времето винаги съм си задавал въпроса: защо, след като са запалили къщите им, заграбили цялото им имущество и ги изгонили от земите им, продължили да ги преследват чак до българската граница на Арда? Очевидно, целта била да ги унищожат физически. Избитите тракийски българи не според български източници, а по данни на Международната анкета „Карнеги“ през 1913 г. възлизат на 50 000–60 000 души, т.е. повече от 20% от цялото българско население в Тракия.

Мисля, че посочените факти и аргументи са повече от достатъчни, за да се окачестви изстреблението на българите в Тракия в началото на миналия век като геноцид. Известно е как ще реагират турските власти на тези изводи, след като не искат да признаят дори арменския геноцид, осъществен пак от тях през 1915 г., две години след българския. Но време е турските обществено-политически и научни среди, щом като искат да бъдат европейска държава, да приемат събитията, случили се в началото на XX в. такива, каквито са и така, както ги приема целият цивилизован свят. Иначе не само географски, но и духовно, в най-широкия смисъл на тази дума ще продължават да си стоят в Азия.

В българската обществено-политическа и историческа литература гласовете, че в Тракия през 1913 г. е осъществен геноцид над тракийските българи, стават все по-многобройни. Абстрахирам се от тези, които произлизат от политически среди, и имам предвид преди всичко научно-изследователски кръгове от академични и университетски институции. Ще изброя най-открояващите се: проф. Георги Марков, проф. Божидар Димитров, проф. Стайко Трифонов, проф. Георги Янков, проф. Иван Филчев, проф. Петър Петров и още редица други. Към тях ще прибавя и изследователя Стоян Райчевски. Проф. Георги Марков по повод 90-годишнината от разорението на тракийските българи пише: „Днешното поклонение пред мъчениците на геноцида е общонационално. Онези, които не знаят що значи „геноцид“, нека да отидат на Черни рид и Илиева нива, ако не могат да стигнат до Бяло море, за да извървят страшните пътища, осеяни с костите на жени, деца и старци.“⁹ Стоян Райчевски написа специална книга и я озаглави „Геноцидът на българите през XX век“¹⁰. Макар че тъкмо по повод нейното издаване бе отправено предупреждението, че думата „геноцид“ не бива да служи за всекидневна употреба.

И най-после, в реда на тези мисли, възниква логичният въпрос: защо акад. Любомир Милетич в цялото си съчинение не е употребил

нико един път думата „геноцид“, въпреки че е нарекъл чудовищните жестокости с много точни названия? Отговарям кратко: това понятие тогава просто не е съществувало. То се появява по-късно – едва през третото десетилетие на миналото столетие. Смята се, че понятието геноцид е употребено за първи път от полския еврейн Рафаел Ленкин, за да обозначи трагедията на арменския народ през 1915 г. По-късно това понятие придобива международен правов статут за тежки престъпления срещу човечеството, оформени от ООН като Конвенция за преследване и наказване на престъплението „геноцид“, приета през 1948 г. Оттогава това понятие се използва за обозначаване избиването на арменците, за холокоста над еврейския народ и в най-ново време за изстреблението на мюсюлманите в Босна и Херцеговина. За съжаление, както отбелязва Стоян Райчевски, „Никому не хрумва да спомене, че XX в., когато в целия цивилизован свят вътрешните и международните правни норми гарантират свободите и правата на народите, е белязан и с геноцида над българите.“ Бих само уточнил: „тракийските българи“.

6. ЗА ПОВЕДЕНИЕТО НА ГЪРЦИТЕ И ГРЪЦКИТЕ ВЛАСТИ

Гръцкото население в Тракия през 1913 г. е най-малобройно в сравнение с турското и българското. Независимо от това в смесените райони с българско и гръцко население в рамките на Турската империя господстват гръцките църковни власти и гръцките училища. Едва през XIX в., т.е. през Възраждането, българите поетапно изтласкват гръцките свещеници от църквите и гръцките учители от училищата и те започват да се обслужват от български духовни лица и български просветни дейци.

Този процес на преминаване към българското духовно знание е предаден изключително забавно от големия българин, д-р Г. М. Димитров, в неговите „Спомени“ за родното му село Ени Чифлик в Източна Тракия, където първоначално, до откриване на българско школо, учи в гръцко училище. „Всяка сутрин – разказва сладкодумно той – пред приемания с пръчка в ръка гръцки учител на прага на училището, бяхме задължени да казваме: „Его ими елинос“ (аз съм елин). След като разбрахме, че идва български учител, ние, учениците българи, се договорихме да напуснем гръцкото училище. Направихме го демонстративно. Вместо „его ими елинос“, в договорения ден аз просто изревах, сякаш съм от себе си: „его ими вулгарос“. Учителят, изненадан до мозъка на костите си, скочи като

гръмнат, вдигна дебелия пръчка, но докато още мръдне, сто и шейсет гърла повториха моя възглас и се юрнаха към вратата... Така завърши последният ден на ученичеството ни в гръцкото училище. Ентусиазмът и патриотизмът – продължава авторът на спомените, – с които се започна проявата на истински български дух от страна на скромните на вид, но упорити и здрави като стомана тракийци, се изрази в грандиозни манифестации главно чрез църквата и училището, че дадоха бързо истинския чисто български образ на селото ни.¹¹

Като изключим отношенията на обикновените гърци, които много често са давали подслон на бягащите и търсещи спасение български съседи, поведението на гръцките власти може да се окаже като въздържащо се или мълчаливо съгласие, а нерядко и като подкрепяне действията на турските окупационни войски. Изненадваща, но не и трудна за обяснение е тази позиция. Докато обикновените хора са постъпвали така, както им диктуват човешката съвест и единното християнско вероизповедание, то гръцките власти са преследвали по-близки или по далечни интереси на гръцката държава. И това се потвърди няколко години по-късно. А сега фактите.

Най-напред създаването на т.нар. Гюмюрджинско автономно правителство. Вече не е тайна, че неговата поява е подсказана и провокирана от управляващите гръцки среди. В неговия състав не е включен нито един българин, но между многото турци фигурира и един гърк. В двумесечното си съществуване автономистите провеждат протурска и прогръцка политика. След като българските административни и военни власти по време на Междусъюзническата война напускат цяла Тракия, а в Източна Тракия постепенно се връща турска войска, в Западна Тракия фактически властва Гърция. Така е и в Дедеагач, Гюмюрджина, Ксанти, Софлу, Димотика. Но и по Букурещкия мирен договор от 28 юли Западна Тракия се дава на България. Въпреки това гръцките власти в Дедеагач – армия, администрация и църква – предават на 19 септември града на турските военни власти. Гръцкият владика и военният комендант на Дедеагач посрещат официално извън града турските войски. Нещо повече. Военачалниците заставят гръцките първенци от Софлу да подпишат прошение до турското правителство, че искат да останат под турска власт.

И най-сетне, гръцкият военен комендант обещава защита на българските бежанци, дошли при него да молят помощ за спасение, но ако се съгласят да подпишат декларация, че стават гръцки граждани, и отстъпят половината от стоката (така са наричали дребния и едрия добитък) си на гръцкото правителство. Българите отказват и тогава

поемат кървавия път от Дедеагач до Маджарово. Гръцките военни части при отказа на нещастните, но горди българи, конфискуват около 5000 овце и кози и близо 2000 волове и крави, натоварват ги на кораби и ги откарват в Гърция. Гръцките власти, въпреки че подписали на 28 юли в Букурещ, че Западна Тракия ще бъде в пределите на България, на 19 септември фактически я предали в ръцете на Турция. Всички западни консули – френският, английският, германският, италианският и австрийският – оценили постъпката на гърците като коварство и в този момент на безизходица посъветвали тракийци да бягат в България.

7. ЗА РОЛЯТА НА БЪЛГАРОМОХАМЕДАНИТЕ

С помохамеданчването на една значителна част от българското население, османската империя нанася най-болезнената рана в организма на българската нация. Научните изследвания на историци, етнографи и езиковеди сочат недвусмислено, че смяната на християнската вяра с исляма в Тракия, Родопите и Македония е станала през XVII в. И ето, вече четири столетия тази рана не може да зарасне. По време на трагичните събития в Тракия през 1913 г. тя продължава да кърви обилно.

Всички изследователи на тези събития по онова време са единодушни, че в погрома над мирното българско население през 1913 г., наред с етническите турци, активно са участвали и българомохамеданите. Нещо повече. Най-големите жестокости са се вършили тъкмо от тях. Аз няма да привеждам нови факти, но не мога да не припомня най-известните от литературните източници. Знае се, че извършителите на онова нечовешко престъпление – унищожаването край Аврен на жени и деца от с. Манастир – 42 на брой, са именно българомохамедани. Няма нито едно разбойническо нападение над българите, извършено от турския башибозук, в чиито редове да няма българомохамедани. В преследването на бягащото българско население от Дедеагач до Маджарово една немалка част също са българомохамедани. Начело на автономното правителство в Гюмюрджина стои помакът от Смолянския край Хафъз Сали, чиято главна задача е била да координира асимилаторската политика на Турция в Тракия с властите в Одрин и Цариград.

Особено жестоки са били българомохамеданите от намиращото се сега в Гърция с. Марикос. Те са вилнеели варварски заедно с турския башибозук по горите на Родопите и Западна Тракия. Не подлежи на съмнение участието им в избиването на българското

население в Сачанли, Манастир, Малък и Голям Дервент, Доганхисар. Най-големите жестокости, като изваждане на очи, измъкване на езици, рязане на женски гърди, хвърляне на живи хора в кладенци или горещи пещи, набиване на кол и пр., които човешката съвест днес не допуска дори като мисъл, са вършени не само от потомците на азиатските орди, но и от балканските българомохамедани. Като четете и узнавате тези факти, човек неволно се пита: как е възможно това да се случи? Защо? „Помаците и тук в дивия си фанатизъм – пише Милетич – са прекрачвали крайните граници на човешината, главно от желание да се препоръчат пред тържествуващите турци като добри мохамедани, пък и от страх да не ги подозират в някакво българско чувство.“¹²

За всички тези факти знаехме, споглеждахме се и дума не проронвахме. Мълчахме. Не зная защо. Може би от срам, че са наши сънародници. Или пък от стеснение, защото не сме ги научили да знаят кои са и каква е истината за тяхната орис. А вероятно най-вече за това, че не сме водили решителна борба срещу всички ония, които са им внушавали и продължават да им внушават, че са турци и трябва да следват исляма спрямо „неверниците“. Не знам. Няма и надежда, че ще се разбере скоро. Твърдя обаче, че ми е безкрайно тъжно за това население, което е жив, а не само от камък и бронз паметник за това, какво е било турското робство. Тъжно, защото влезеш ли в джамия, изпълнена с българомохамедани, виждаш как те нищо не разбират от това, което пее ходжата, но покорно се кланят на Аллах.

Изминаха вече тринайсет десетилетия, откакто не сме в рамките на Турската империя. Но българската държава и досега не е разработила единна политика, която независимо кои са управляващите, да я провежда последователно спрямо българомохамеданското население. Задоволихме се само със смяна на имената му, и то не един път. Не можахме дори да внушим на общественото съзнание, че религията не определя националната принадлежност и че народността е биологически и културно-исторически обусловена. Прав е историкът проф. Петър Петров като пише: „Както децата не могат да избират родителите си, също така и родителите им не могат да избират своя родов корен, своя народностен произход и принадлежност.“¹³ За съжаление и днес някои от българските политици упорито втълпяват на българите-мохамедани, че са турци. И това става пред погледа на всички ни и за срам и позор пред очите на управляващите днес България.

8. ЗА ОТНОШЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ АДМИНИСТРАТИВНИ И ВОЕННИ ВЛАСТИ

За българския народ Балканската война е велика, освободителна и обединителна. Българската армия само за няколко месеца донася свободата на Родоп, Тракия и Странджа. Огромна е била благодарността на тракийските българи към българската армия. Огромна била и радостта заради освобождението от петвековното османско робство. Но скоро същите тези български административни и военни власти оставят тракийските българи беззащитни в ръцете на доскорошните им поробители.

Беззащитни, защото и останалите 3000–4000 войници в Тракия, след изпращането на половинмилионната армия да води военни действия срещу Сърбия и Гърция, се изтеглят още през първата половина на юли. Безпричинно. Военните историци и до днес не са отговорили защо. Войсковата част под командването на полковник Кърджиев, състояща се от 7-а погранична дружина и опълчение, напуска Гюмюрджина, минава през Маказа, отива до Кърджали и виждайки, че никой не ги преследва, пак се връща в Гюмюрджина, за да я напусне окончателно на 12 юли. Ако това, макар и малобройно военно присъствие беше на мястото си, трагедията на тракийските българи нямаше да се случи, или най-малкото тя не би имала такива размери.

Безотговорността на административните и военни власти спрямо българското население в Тракия започва още с началото на Междусъюзническата война. Но тя приключва с подписването на Букурещкия договор на 28 юли. Логично е да се мисли, че след неуспеха на Запад, българската войска, макар и небоеспособна вече, ще се опита да брани новоосвободените земи в Тракия. Не в смисъл да се върне и да воюва с Турция. Тя не е в състояние да направи това. Но тя е в правото си и по Лондонския, и по Букурещкия договор да защити своята територия в Западна Тракия. На тази територия обаче нея я няма. Нещо повече. И след подписването на Цариградския договор между България и Турция на 29 септември, според който земите на запад от Марица остават български, България, имам предвид и управляващите, и армията, оставят българското население да бъде избивано по кървавия път от Дедеагач до Маджарово, подчертавам, на българска територия. Най-големите погроми при Фере, Армаганската долина, Илиева нива, в това число и при Маджарово, над тракийските българи са извършени от турците, когато тези земи са дадени не само от международната общност, но вече и от самата Турция на България. Обобщавайки всичко това, трябва определено да кажем, че цели три месеца – юли,

август, септември – българското население в Тракия е оставено на произвола на съдбата. От нигде искрица за спасение. Притичват им се на помощ само смелите чети на Димитър Маджаров и Руси Славов. Известна е оценката за поведението на управляващата върхушка начело с монарха Фердинанд по тези събития. Затова няма да се спирам на него. Трудноразбираемо е обаче отношението на войската по места.

Много доказателства има за това, че българските войници стоят като странични наблюдатели, виждат всичко, в т.ч. и преките убийства на сънародниците си, но бездействат. Известен е случаят със задържаните жени и деца, бягащи от Тракия, в село Бориславци. Отдалече се чуват техните жални писъци. Но българския военен гарнизон, който се намира на 5–6 км в с. Ефрем, не сметнал за необходимо да им се притече на помощ. Поборникът Стою Петков Герджиков – доганхисарец от четата на Димитър Маджаров, спасявайки давещите се жени и деца в р. Арда на 4 октомври, заявява: „На брега имаше двама войници граничари, помолих ги да открият огън срещу турците. Но те ми отговориха, че сражението се води на чужда територия и не могат да стрелят.“ Друг Стою, пак от Доганхисар, но по фамилия Чакалов, потвърждава същото: „Тук беше бродът на р. Арда. От българската войска никой не дойде на помощ. Минахме реката и дойдохме в Горно поле, а после в Харманли.“ Думите на войводата Маджаров към войниците са направо гневни: „Не ви ли е срам, момчета. Пред вас такава стрелба, толкова народ загина, как не се обадохте, поне една пушка да гръмне.“ А те отговарят: „Нямаме заповед“. Сърдити, и то с основание, са и думите на летописеца на Доганхисар, големия тракиец Кирил Бакърджиев¹⁴. „Страхът – пише той – на ръководните войскови командири притъпил всяко чувство на морална и патриотична отговорност у тях.“

За крайната безотговорност на военните власти по отношение съдбата на тракийските българи има немалко и други факти, но ще приведа още само един. Военноисторическите източници сочат, че по време на подготовката за Междусъюзническата война (следователно това е било през юни) в Одрин се организира Одринска бригада от младежи доброволци от новоосвободените земи, които заминават да воюват срещу Сърбия. След края на войната една значителна част от тях са демобилизирани. И всички те желаят да се върнат в родната Тракия, за да участват в спасението на своите родители.

В Хасково се събира едно множество от 3000 младежи, калени в битките на западния фронт бойци, и поставят пред военните власти условие: да бъдат въоръжени и пуснати през границата, за да се бият с турския башибозук, за да бъде предотвратено разорението

на родните огнища и изстреблението на българите. Отказват им. Разказът на Вълчо Армутлиев по този повод, войник от 71-и полк, син на известната в Доганхисар и много заслужила за българската кауза фамилия Армутлиев, е изключително поучителен за безхаберията на българските военни власти за това какво става в Тракия, за тяхната безотговорност към българското население там и в същото време за жертвоготовността на младите българи в името на родината. И за да се знае цялата истина, ще съобщя, че в крайна сметка са дали на тези младежи 30 пушки, а това значи 30 човека, които са подпомагали преминаването на българите през Арда на 4 октомври, но не са ги пуснали отатък реката, за да се бият с турците.

Няколко думи и за т.нар. реокупация на Западна Тракия. Тя започва на 8 октомври, т.е. само четири дни след като бежанският керван на тракийските българи прекосява старата граница при р. Арда. Единодушно е мнението на всички изследователи на трагичните събития през 1913 г., че тя е твърде закъсняла. И действително, Междусъюзническата война приключва с подписването на Букурещкия мирен договор на 28 юли, Цариградският договор между България и Турция е одобрен на 29 септември, а реокупацията на Западна Тракия от българска страна започва едва на 8 октомври. Повече от два месеца Тракия е в безвластие, не се знае на кого и по какъв договор принадлежи – на турския султан, на гръцкия крал, или на българския цар. Вярно е, че Турция окупира Източна Тракия много по-рано, но само със силата на оръжието, без това завземане да е регламентирано с някакъв юридически документ. България пък закъснява с реокупацията на Западна Тракия. И в двата случая това се оказва катастрофално за Тракия. Равносметката е ясна. Ранната турска реокупация доведе до загубата на Източна Тракия, а закъснялата българска реокупация на Западна Тракия – до разорение и изстребление на тракийските българи.

И тъй като историята е крайна съдница, а времето за размисъл и оценка – близо столетие, струва ми се, че анализът на трагичните събития през 1913 г. ни дават основание да направим следните два извода:

1. След като в резултат на великата отечествена Балканска война цяла Тракия бе освободена с широк излаз на Бяло и Мраморно море, управляващите тогава България трябваше да направят всичко възможно, за да запазят тази земя за българите. Но вместо това те изпратиха български войници да се бият със сърби и гърци за западни територии, които, макар и романтични за българската история, не са с толкова голямо обществено-политическо и ико-

номическо значение, колкото Тракия. Освен това линията Мидия-Енос, като граница между Европа и Турската империя, щеше да означава изтласкване на Турция от Балканския полуостров и създаване идеите на големия английски парламентарен деец Гладстон – Турция да си гледа работите от татък Босфора.

2. Управляващите България по време на трагичните събития през 1913 г. предадоха не само родни земи, отвоювани преди 800 години още от цар Калоян. Те предадоха и собствения си народ. Цялото българско население в Тракия бе оставено в ръцете на варварски пълчища от башибозук и редовни войски, без никаква защита. И турците, по заповед на своето правителство, се стремяха физически да унищожат това население. И го сториха. Останалите недоубити изгониха насилствено, а селищата им изгориха до основи.

И така, Източна Тракия бе поробена отново. Западна Тракия – опожарена и обезлюдена. Тракийското население – поднесено като жертвен агнец на безумието на едно безотговорно правителство и на един безразсъден цар. Два греха пред българския народ. И за двата историята трябва да промълви окончателната си присъда.

9. ЗА ДЕЛОТО НА ГОЛЕМИТЕ БЪЛГАРИ

Всяко време, особено когато то е размирно и разделно, ражда своите герои. Трагичните събития в Тракия през 1913 г. също създават героични мъже. Героични не само в смисъл на мъжествени и храбри, но в същото време силни и духом, високо патриотични и готови на саможертва в името на род и родина. Тук могат да бъдат отбелязани много имена, защото самият народ, от чиито редици произлизат, е велик мъченик за християнска вяра и за българска националност. Без да изброяваме всички, ще посоча само такива велики мъже, като войводите Димитър Маджаров, Руси Славов, кмета на Доганхисар Ангел Карамитрев и секретаря на същата община Ангел Армутлиев, кмета на Сачанли Димитър Стаматов, войводата Таню Николов и от малко по-късно време – борците срещу гръцката асимилация, легендарната Мара Михайлова и войводите Рафаил Каракачанов и Илия Момчилов.

Моралният облик на тези хора е високопатриотичен и неповторим. Съдете сами. Когато на 9 юли българската войска получава заповед да напусне Тракия, на предложението на поручик Добрев от състава на българската войска, командвана от полковник Кърджиев, да бяга заедно с тях, войводата Димитър Маджаров отговаря: „Всякога мога

да си пробия път и да избягам опасността, но мисля си, в България и без мен има много българи, ако и аз избягам, какво ще стане с тези българи тук. Вървете си вие, аз ще остана тук и каквато е участта на цялото българско население, такава ще бъде и моята.“ И остава. За да изгражда комитети за защита в основните български села, да организира местни въоръжени сили в същите тези села за борба срещу башибозушките банди и редовната войска на врага и за да създаде система за информация и координация на действията на комитетите и въоръжените сили. Димитър Маджаров съпровожда със своята чета тракийския бежански керван от Дедеагач до р. Арда. Участва лично в битките при Фере, Арманганската долина, Илиева нива и Ятаджик, за да носи то по-късно неговото име – Маджарово.

Участието на Димитър Маджаров е логично, защото той е тракийец, родом от село Мерхамли, и с бойните си действия в защита на тракийското население брани и собствения си род. По-трудно обяснима е активната борба в защита на тракийското население на другия войвода, Руси Славов. Той е от Равно Загоре и бедстващото тракийско население е далеч от неговото родно място. Но той бърза за мъченицата Тракия. Ако лично неговият род не е там, българският народ е там и най-страшното – бива унищожаван. Невероятен патриотизъм.

Войводата Руси Славов е професионален революционер. Още 18-годишен по време на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. той е в четата на Михаил Герджиков. През Балканската война (1912 г.) постъпва в опълченски отряд от състава на бригадата на полковник Ганев. Тревожното състояние на тракийското население през 1913 г. кара Руси Славов да се яви при генерал Вълчев в гр. Харманли с молба да го пусне в Тракия. Отказват му. Но поради упоритото настояване на Руси Славов генералът издава удостоверение, с което разрешава на войводата заедно с неговите 20 четници да отидат в Тракия, за да „изтеглят българското население към Стара България“. Това става в деня на подписването на Букурещкия мирен договор – 28 юли. На следващия ден той е в Тракия и се среща с другия войвода, Димитър Маджаров. Кординират всички действия. През целия август заедно с него подготвят тракийското население за отбрана. Участва в сраженията за Сачанли, Манастир и Голям и Малък Дервент, където е ранен. От 23 септември до 4 октомври четата на Руси Славов отбранява 25-хилядната бежанска колона от Дедеагач до Ятаджик от дясната страна, откъм Марица, докато от лявата страна е четата на Димитър Маджаров. В сражението при Фере Руси Славов отново е ранен много тежко. Самият той смята, че положението му е безнадеждно и решава да сложи край на живота

си, като се нанизва на собствената си кама, лягайки върху нейното острие. Спасява го негов четник в последната секунда. Но съдбата е благосклонна към него и той продължава да води битка след битка срещу турците. Особено кръвопролитна е тази при р. Арда, където заедно с четата си спасява стотици тракийски бежанци. Голям Българин.

В техните редици съвсем заслужено стоят имената и на Ангел Карамитрев, Ангел Армутлиев, Димитър Стаматов. Ангел Карамитрев е кмет на Доганхисар и председател на Доганхисарската република, а Ангел Армутлиев – секретар на общината. Те двамата се бият за Доганхисар, оказват братска помощ в защита на Сачанли, Манастир и Голям Дервент. Бранят с оръжие бежанския керван от Дедеагач до Маджарово. Хвърлят се във водите на Арда и спасяват десетки жени и деца.

Димитър Стаматов е кмет на Сачанли. На него принадлежат гордите думи, казани на гюмюрджинските турски автономисти, дошли да договарят Сачанли доброволно да се предаде: „Ще измрем до един, но няма да се предадем.“ Бие се смело за Сачанли и когато на 5 септември и последната къща е запалена, заедно с другите сачанлийци се отправя към Доганхисар. Там заедно с доганхисарци брани последната крепост на българите, нападната само след четири дни на 9 септември от същите башибозушки орди. След разрухата и на Доганхисар сачанлийци, манастирци и доганхисарци се насочват към Дедеагач, за да търсят помощ от западните консули. Въоръжените сачанлийци били предупредени от Ангел Карамитрев, по съвета на Руси Славов, да не отиват с оръжие в града. В този момент именно Димитър Стаматов изрича станалите пословични слова: „сачанлийци пушки не дават“ – и се отправя на север към планините над Доганхисар и Сачанли.

Неполучило помощ и от западните консули, тракийското население тръгнало по пътя от Дедеагач към Ятаджик да търси спасение в България. Димитър Стаматов слиза от горите и с непредадените пушки охранява колоната на тракийските мъченици до Маджарово. Пишейки за Димитър Стаматов, би било несправедливо поне да не спомена имената на другите горди сачанлийски фамилии – Славкови, Трингови, Порязови, Онтови, Матушеви и още много други. Не е възможно да се изброят всички.

Що се отнася до споменатите по-горе имена на Мара Михайлова, Рафаил Каракачанов и Илия Момчилов, то те стават герои десетина години по-късно, в една също мъченическа история на тракийските българи.

10. ПОСЛЕСЛОВ

Написах тези редове верен на тракийския призив: „Не забравяйте, но не отмъщавайте.“ Обобщих фактологичния материал за разоряването и избиването на тракийските българи, оставени в писмените източници, не за да провокирам чувство за вражда, а за да припомя на сегашното и идващите поколения историческата истина за погрома над Тракия през 1913 г.

Повече от шест века живеещите три големи националности – българи, гърци и турци по четириречието Места, Арда, Марица и Тунджа, чак до Резовската котловина в Странджа край Черно море са водили непрекъснати борби за тези земи с тежки последици и за трите народности. В историята на България е записан и възходът по време на Балканската война през 1912 г., но и падението, включващо разоряването и геноцида на тракийските българи през 1913 г. Мнозинството от нашия народ е чувало за превземането на Одрин, но не знае за последвалата го трагедия. Тя е известна само на потомците на тракийските българи и на тесен кръг историци. Защо остава неизвестна, не знам. В близкото минало може би не е разказана както трябва заради толерантността към съседите, а сега – поради динамиката на политическите процеси, свързани с участието на страната ни в Европейския съюз. Превръщайки се в европейци, започваме да забравяме, че сме преди всичко българи и как сме се съхранили вече близо 14 столетия.

Но поколенията, следвайки природните закони, си отиват едно подир друго. От родените в Тракия и преживели трагичните събития през 1913 г. вече няма живи. А за историята на Тракия, която трябва да се помни, 1913 г. е величие и погром. Величие, защото тракийските българи са проявили истински героизъм, за да отстоят себе си като българи. Трагедия, тъй като са преживели не само икономическо разорение, но и ужасно етническо изстребление – геноцид.

Вече сме в 21-ото столетие. Време е да осъзнаем уроците на историята. Не да ги забравим. Не и да търсим възмездие. А да търсим пътища за единодействие, за да превърнем земите на древните траки в цветуща Тракия, място за достоен труд и за достоен живот.

Както е известно, идеята на тракийските българи е – Тракия без граници. Тя е доразвита по-късно чрез предложението за създаването на Европейски регион Тракия в рамките на обединена Европа и вече е възприета от управляващите органи на Европейския съюз. Но за това най-напред е необходимо Турция да компенсира разорението на тракийските българи и да намери морални сили да признае тяхното етническо изстребление през 1913 г., което науката и цивилизованите

народи наричат геноцид. Тогава и ние, потомците на тракийските българи, ще запалим за утеха свежица в памет на всички загинали и смилено ще промълвим „Амин“!

Септември, 2008 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Трифонов, Ст. Тракия. С., 1992, с. 17.

² Тези и следващите данни са взети от управлението на Dette Pubigue, цитирани от Стайко Трифонов.

³ Вж: Милев, А., Й. Брътков, Б. Николов. Речник на чуждите думи в българския език. С., Наука и изкуство, 1958, с. 486.

⁴ Нанов, Л. Български синонимен речник. С., Наука изкуство, с. 363, 462.

⁵ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1991, с. 239.

⁶ Всички села и градове, преминали в пределите на България се назовават с новите български имена. Селата и градовете, останали в Турция и Гърция, ще се отбелязват с тогавашните им български имена. За българската история и география те ще си останат завинаги така.

⁷ Славков, Ил. Сачанли. С., 1989, с. 17.

⁸ Вж.: Конвенция за преследване и наказване на престъплението геноцид, приета на 9.12.1948 г. с резолюция 260 на Общото събрание на ООН.

⁹ Вж.: 90 години от разорението на тракийските българи. Хасково, 2003, с. 9.

¹⁰ Райчевски, Ст. Геноцидът на българите през XX век.

¹¹ Д-р Димитров, Г. М. Спомени. С., 1993, с. 20, 21.

¹² Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1991, с. 136.

¹³ Петров, П. Историческата съдба на помохамеданчените българи. Смолян, 2008, с. 34.

¹⁴ Бакърджиев, К., М. Бакърджиев а. Република Доганхисар – градец, защита и разгром 1913 г. Хасково, 1992, с. 41.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Списък на селата, споменати в студията

Гюмюрджинско

1. Сачанли
2. Манастир
3. Калайджидере
4. Чадърли
5. Кушланли
6. Хаджилар
7. Чобанкьой

- Дедеагачко
8. Доганхисар
9. Дервент
10. Еникьой
11. Балъкьой
12. Домуз дере
13. Окуф

Димотишко и Софлуйско

14. Башклисе
15. Караклисе
16. Малък Дервент
17. Голям Дервент
18. Каяджик
19. Пишманкьой
20. Тахтаджик
21. Теке
22. Мерхамли
23. Янурен
24. Кутруджа
25. Кадъкьой
26. Окуф

Ивайловградско

27. Гьокче бунар (Сив кладенец)
28. Покрован
29. Хухла
30. Горно Ибриюрен
31. Арнауткьой (Гугутка)
32. Попско
33. Нова махала
34. Дутли (Черничево)
35. Добришна
36. Долно Суванли (Луково)
37. Горно Суванли (Луково)
38. Попско

Кешанско

39. Булгаркьой

Лозенградско

40. Самоков
41. Урумбегли
42. Бунархисар

43. Свиленградско

44. Ения
45. Мезек
46. Куртулен
47. Чермен
48. Караагач
49. Камилски дол (Деведере)

Узункюприйско

50. Чопкьой
51. Търново
52. Ерменкьой
53. Османли
54. Ново село
55. Татарлар
56. Залъф

Подпалени и изгорени села

1. Булгаркьой
2. Залъф
3. Търново
4. Османли
5. Чонкьой
6. Свиленград
7. Гьокче бунар (Сив кладенец)
8. Арнауткьой (Гугутка)
9. Деве дере (Камилски дол)
10. Домуз дере
11. Пишман
12. Доганхисар
13. Окуф
14. Малък Дервен
15. Голям Дервен
16. Балакьой
17. Каяджик
18. Кутруджа
19. Янурен
20. Мерхамли
21. Башклисе
22. Пишманкьой
23. Сачанли
24. Тахтажик

ВИНАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПОЛИТИЦИ

Проф. д-р БОЖИДАР ДИМИТРОВ

„Историята е учителка на живота“ – тази римска максима е валидна и днес, оправдавайки правото на съществуване на самата история като дял от науката. Воден именно от това разбиране, ще се опитам в следващите редове да потърся вината на българските политици за голямата българска трагедия, разиграла се през лятото на 1913 г. в равнините на Източна и Беломорска Тракия, както и по хълмовете на Източните Родопи. Трагедия, довела не само до смъртта на десетки хиляди българи, но и до прогонването изцяло (поне досега) на българския етнически елемент от Източна Тракия с конфискация на имотите им, изчислени по тогавашния курс на долара на колосалната сума от 983 млн. долара (10 млрд. по днешния курс).

Ще потърся вината на българските политици, защото съм от не твърде големия брой историци, които, преди да потърсят вината при балканските съседи „съюзници-разбойници“, Русия или „Европа-блудница“, я търсят преди всичко в собствения си политически елит. Това е нормалната логика – държавите и националните им интереси се защитават единствено от собствения политически елит. Чуждите политици – турски, сръбски, гръцки, румънски, руски, западноевропейски – както през 1913 г., така и днес се грижат за своите науки и държави. Ако светът се движеше от шумно рекламираните високи принципи, нямаше и днес да се опитват да ни затворят АЕЦ „Козлодуй“ – този случай не е единственият, който мога да посоча. Не бива да виним и чуждите политици и най-вече турските за геноцида над българите в югоизточните ни земи. Те се грижеха за националните интереси на Османската империя и оформящата се вече турска нация и по един великолепен начин (от турска гледна точка) се възползваха от глупостта и късогледството на българските политици, поднесли им като на тепсия Източна Тракия на 16 юни 1913 г.

В българската историческа книжнина битуват две мнения за загубата на Източна Тракия и за геноцида над българите в тази територия.

който дават голите планини и студените високи полета по Централна, Западна и Северна Македония. Ако обърнем внимание обаче на получилите публичност тенденции сред българския политически елит между 1885–1912 г., с изумление ще установим, че главното внимание е съсредоточено върху Македония, като дори е издигнат принципът на неделимостта ѝ. Българската политическа мисъл е съгласна дори Македония да бъде независима държава, стига да се спази този принцип. Двете Тракии са в периферното зрение на българската политика и дори се предвижда да бъдат жертвани при разигравания на някои варианти, ако получим цяла Македония. Тодор Александров например предлага такива ходове на цар Фердинанд през май 1913 г. Влиятелни публицисти внушават, че Русия, на която в очаквания световен конфликт са обещани Цариград и Проливите, няма да се задоволи с хитерланда до Мидия–Енос и ще премести границата по билата на Странджа и Сакар. Обработката на общественото мнение за отказ от двете Тракии в полза на цяла Македония достига понякога до абсурди. Един много заслужил иначе пред България (Венедиков – б.а., Б.Д.) и затова особено влиятелен в обществото генерал съвсем сериозно пише, че Беломорска Тракия няма стойност за България, тъй като огромните блата унищожили населението ѝ. То нямало естествен прираст и се подхранвало непрекъснато от населението на Родопите. Това не е вярно, а блатата могат да се пресушат, както направиха гърците след 1920 г., когато завладяха тази територия.

Големият изпит по отношение на Тракия за българските политици дойде на 31 май 1913 г. На този ден в Лондон бе подписан мир между Османската империя и съюза на балканските християнски държави – България, Сърбия, Гърция и Черна гора, които седем месеца по-рано започнаха войната за прогонване на ислямската държава от Европа. Съгласно този договор, одобрен от Великите сили, Османската империя отстъпваше на съюзниците всичките си територии на юг от Мидия–Енос. Между съюзниците имаше проблем за разделянето на завладените територии и той избухна с пълна сила след 31 май.

Каква обаче бе точната ситуация?

От всички откъснати от Османската империя земи България владееше чрез 65-хилядната си армия Източна Тракия със Странджа и Сакар, Беломорието от Енос до Солун заедно с Родопите, Пиринска Македония (Серско, Драмско с Кавала, Кукушко, Воденско и Източна Македония) – т.е. всички територии, които имаха голяма политическа и стопанска стойност.

Към тези територии съюзниците нямаха претенции. Единствено Гърция искаше България да напусне своята част от Солун и границата ѝ с България да мине в планините, на 18 км северно от града. Едва ли

тя щеше да се реши на военен конфликт с България въпреки току-що сключения съюз със Сърбия. Армиите на съюзниците, дори взети заедно, бяха по-малобройни от българската войска и по-зле обучени. А и Великите сили бяха обявили, че ще смятат за агресор всяка страна, която първа започне военни действия. Румъния и Турция тогава нямаше да имат „морален“ претекст да се намесят в конфликта. За българския политически елит не бяха тайна нито румънските претенции за Южна Добруджа, нито фактът, че турската армия не бе демобилизирана след Лондонския мирен договор и в случай на военен конфликт между съюзниците щеше да си върне Източна Тракия поне до старата граница.

Какво би направил един разумен и трезво преценяващ ситуацията политически елит?

В най-лошия вариант би преглътнал неотстъпчивостта на съюзниците и би се съгласил да остане само върху завладените от български войски територии. Те бяха ценните земи в геополитически и стопански план и с тях България щеше да има 179 000 кв. км територия, голям излаз на второ море и разширен излаз на Черно море. Геополитическото ѝ разположение и силната ѝ армия щяха да я превърнат в ценен съюзник за противоборстващите съюзи в приближаващата Първа световна война, където при правилен избор щеше да си върне Централна и Западна Македония. Но българският политически елит имаше и по-добра възможност. Договорът със Сърбия за Балканския съюз предвиждаше арбитраж на руския цар при териториални спорове. Русия бе вече дала знак, че не подкрепя предаването на България на спорната и безспорната зона, тъй като в такъв случай Сърбия не получаваше почти нищо от участието си във войната. Там, където Сърбия смяташе да се разшири и да излезе на море, Великите сили конструираха държавата Албания.

Русия държеше обаче да запази Балканския съюз в орбитата си, защото това означаваше милион и половина сръбски и български войници срещу Австро-Унгария и Османската империя, вече очертали се нейни противници в близкия световен конфликт. Вероятно щеше да ни даде гъсто население с българи район Велес–Прилеп–Битоля–Охрид, а останалата част от безспорната зона и спорната – на Сърбия. Те и без това бяха с преобладаващо албанско и турско население. И здравият разум показваше, че трябваше да се съгласим с този арбитраж. България ставаше със 170 000 кв. км и 7 млн. население – безусловен лидер в Югоизточна Европа.

Но не би! На 16 юни цар Фердинанд спря на гара Горна Оряховица влака, който отвеждаше правителствената ни делегация в Петербург за арбитража, и заповяда атака на войските на вече бившите съюзници. Тракия бе жертвана. В нея нямаше нито една българска военна част, а

от населението бе събрано личното оръжие. Боеспособните мъже бяха мобилизирани и с частите се биеха далече на запад, в Македония.

На 28 юни турските войски нахлуха в Тракия.

Започна геноцидът и прогонването на българите, описани в книгата на проф. Любомир Милетич. България бе обявена за агресор, нападана я и Румъния и въпреки победите в Македония, България загуби войната, а заедно с нея и Източна Тракия. Турските правителства не позволиха връщането на оцелелите българи по родните им места. През 1915 г. правителството на Радославов и цар Фердинанд, присъединявайки се към съюза на Германия, Турция и Австро-Унгария, не поиска връщането на Източна Тракия на България като условие за включването ни във войната. Погледите на управляващия ни елит бяха вторачени само в Македония.

Само Фердинанд ли беше виновен за отказа от Тракия? Ако човек разгъне вестниците от 1913 г., ще види с каква страст почти целият ни политически елит призовава за война със Сърбия и Гърция и отказ от арбитраж. Отрезвяването от поражението не е чак толкова голямо и подкрепата за новото „престъпно безумие“ на част от българските политици е все още доста висока.

Престъпното и антинационално поведение на политическия елит по отношение на оцелелите от геноцида от 1913 г. източнотракийски българи продължава и в наши дни. Единственото полезно нещо, което успяха да уредят българските политици, е заплащането на имотите им в Източна Тракия. Това стана с т.нар. Ангорски договор, сключен през 1925 г. между България и Турция. Те бяха оценени на 983 млн. долара. С този договор Турция се съгласи да изплати и пропуснатите ползи от 1913 г., и лихвите за годините, през които няма да плаща.

До ден днешен Турция, без да денонсира договора (т.е. и днес той е в сила), не е платила нито цент на източнотракийските бежанци и потомците им.

ОТ АГРЕСИЯ КЪМ ГЕНОЦИД

Проф. дин ПЕТЪР ПЕТРОВ

Сразена по време на Руско-турската война през 1877–1878 г., Турция загубила огромни територии. Възползвали се от удобния случай, нейните довчерашни съюзници и настоящи покровители откъсвали от нея: Англия – Кипър, а Австрия – Херцеговина. И ако тя все пак преглътнала този неприятен факт, цялата си ненавист насочила против българите.

В зависимост от създалата се обстановка след решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. Турция разработила своята конкретна политика на действие: дестабилизиране на властта в Княжество България; нечуван натиск и нескрит стремеж да си възвърне властта над Източна Румелия; смазване на българския елемент в останалите под турска власт български етнически територии. Провеждането на тази политика било възложено на специален комитет в Одрин, който разполагал с най-големи пълномощия. Той трябвало да действа активно за възстановяване на старото положение.

* * *

Враждебната политика на Турция по отношение на Княжество България, най-общо казано, се изразявала в подстрекателство на местното мохамеданско население към непокорство и организиране на диверсионни шайки, изпращане на въоръжени чети от Турция и опити за вдигане на въстание.

Най-яркият израз на тази политика е мюсюлманското въстание през лятото на 1879 г. в източната част на страната. Моментът не бил избран случайно: последните руски части се изтегляли след изтичане на 9-месечния срок на временното управление; новоизбраният български княз Александър I трябвало да пристигне в Русе и да се отправи за старопрестолния град Търново. Съдебните разследвания показали, че въстанието е подбудено отвън, от Турция. Показателно е, че по същото

време турска редовна и нередовна войска окупираше части от българската граница при Кюстендил.

Въстанието било замислено като широкомащабна акция в Търновска и Русенска губерния. Ходжи и други подстрекатели на тълпи обикаляли селищата, за да разпалват мохамеданския фанатизъм и да уверяват населението, че най-късно до Димитровден Турция ще си възвърне властта. Били създадени складове с оръжие, осигурени много пари. Разчитало се да бъдат вдигнати на оръжие около 10 000–12 000 души.

При така създадената обстановка българските власти обявили обсадно положение в цялата Варненска губерния, в Разградски и Ескиджумайски окръг на Русенска губерния, в Османпазарски и Еленски окръг на Търновска губерния. На много места съзаклятиците срещнали отпор и по-голямата част от мохамеданското население не ги подкрепило. Дори двама мюфтии в Русе призовавали мохамеданите да се държат мирно и благоразумно.

На оръжие в Разградско и Османпазарско се вдигнали само 600 души. При появата на една пеша дружина със 120 конници те сложили оръжие и се предали. Бързо бил потушен и бунтът в Силистренско.

* * *

По отношение на Източна Румелия натискът бил тотален: Турция гледала на нея като на свой вилает и не криела стремежите да я присъедини към територията си.

Преди всичко били правени всевъзможни спънки в работата на източнорумелийското правителство. Самият главен губернатор бил обвиняван, че е назначил малко мюсюлмани на служба. Много от неговите предложения не били утвърждавани от султана. Дори бюджетът за 1879–1880 г. не бил одобрен, тъй като в него центърът на областта бил наречен Пловдив, а не Филибе. Били предявявани претенции за контрол над пощите и телеграфите, над съдилищата и особено над митническите пунктове. Същевременно заплахите от страна на Турция да вкара войски в Източна Румелия не преставали. В Одрин се намирала огромна и добре екипирана войска, готова всеки момент да премине границата. През октомври 1879 г. дори първи кавалерийски корпус бил преместен да презимува в Свиленград. А султанът многократно сондирал по този въпрос намерението си с европейските сили.

Особено остър бил проблемът със завръщащите се турски бежанци. По време на Руско-турската война Южна България пострадала извънредно много от пълчищата на разбитата армия на Сюлейман паша, от башибозуци и от бягащото мохамеданско население – турци, черкези, татари и други: разрушени и опожарени селища, изгорени къщи, отвлечен добитък и т.н. Оцелелите и завръщащите се българи били

настанени в изоставените къщи, засели необработените ниви. Скоро обаче пристигащите от Турция бежанци предявили претенции за до-вчерашните си имоти и за изгонване на българите от тях. Положението се усложнило и от незапомнената суша през 1879 г., която обрекла населението на Източна Румелия през зимните месеци на нечуван глад.

Турция използвала трагедията на собствените си бежанци за политически цели. Тя ги изпращала организирано и на големи партии в Източна Румелия, за да усложни и без това тежкото положение на тукашните власти във връзка с настаняването и изхранването им (на всеки завърнал се били давани пари за издръжка в продължение на един месец).

Още през лятото на 1879 г. губернаторът Ал. Богориди помолил одринския валия Реуф паша да не праща бежанци, тъй като твърде много били дошли в Пловдив. Последният не обърнал внимание на това искане, но след повторна забележка обещал да се съобрази. Въпреки обещанието, бежанският поток не секнал през цялата зима – по суша и по море.

Настаняването и изхранването на бежанците били само едната страна на въпроса. Проблемите възниквали от това, че много от тези бежанци идвали с враждебни намерения. При полицейските проверки се оказало, че сред тях имало хора, които никога не са живели по тукашните места. Били внасяни много оръжия, както и големи суми пари. В Бургас например от Цариград пристигнал кораб със 700 души бежанци, в багажа на които били открити различни оръжия, патрони и много пари, а някои от тях били разпознати и като убийци на българи при заминаването си. Поради това през ноември с.г. областният управител (префект) отказал да приеме пристигналите още два кораба с бежанци и ги върнал обратно в Цариград.

Използването на бежанци за политически цели се вижда и от факта, че някои мъже се връщали без семействата си: посещавали за 3–4 дни селата си, след което се присъединявали към разбойнически чети в планините. Били заловени и писма, с които те увещавали и други свои познати да се завърнат колкото се може по-скоро, тъй като не било опасно – „имали достъп до властта“.

При наличието на толкова много оръжия в ръцете на мохамеданското население, самочувствието му нараствало и те вече открито заявявали, че „са готови за всичко“. И наистина, проявите на бабаитлък не закъснели: убийства и ограбвания на българи, неявяване за военна служба, бягства от казармите и т.н. Стигнало се и до открити нападения над полицията и войсково поделение (батарея) в самия Пловдив.

На фона на въоръжаването на мохамеданското население странно звучи ултимативното искане на султана за обезоръжаване на бъл-

гарското население и за разформироване на гимнастическите дружества: на 30 октомври 1879 г. губернаторът Ал. Богориди издал заповед за разпускане на тези дружества, създадени с „приказ на 10 януари 1879 г.“ Но и това не стигало, та на 6 февруари 1880 г. със заповед на Г. Кръстевич било забранено съществуването на каквито и да било гимнастически и благотворителни дружества. А когато все пак някои българи искали разрешителни за притежаване на оръжие за защита от бандитите, отказът се мотивирал с думите, че „ще стане още по-лошо“.

Най-голямата намеса на Турция в живота на Източна Румелия било незначително на нейните граници и подстрекаване на мохамеданското население (турци и помаци) към неподчинение.

При определяне на границите на Източна Румелия Международната комисия допуснала някои аномалии: почти цялата кърджалийска част до р. Арда на юг, обитавана предимно от мохамедани, влязла в Източна Румелия; Свиленградско пък, с преобладаващо християнско население, останало в Турция. Така се получили две Румелии – българска и турска. Имало села, които с една част били в едната, а с другата – в другата област. След това, когато източната част на Кърджалийско и чирменските села изобщо не се подчинили и не признавали никаква власт, се заговорило, че това е нещо като трета Източна Румелия. В Средните и Западните Родопи пък комисията, без да съобразява с исканията на местното население, поставила границата по билото на планината.

Подстрекаването на мохамеданското население в Източна Румелия към непокорство се извършвало както по цялата родопска граница, така и в Източна Тракия – Елховско, Айтоско и по проходите на Източна Стара планина. За целта се разчитало предимно на местните духовенство и първенци, подпомогнати от изпращаните от Одрин диверсионни чети. Целта била да се създадат няколко самостоятелни, т.е. „бабаитски държавици“, които привидно да нямат нищо общо с турското правителство. Всеки опит на румелийското правителство обаче да ги подчини със сила давал основание на султанската власт да вкара войски и да окупира Източна Румелия.

* * *

Турският комитет в Одрин обърнал особено внимание на проходите в Източна Стара планина. Тук още от изтеглянето на войската на Фазлъ паша останали голям брой башибозуци. На помощ им дошла и чета от Турция, за която селяни уведомили местните власти. Така из Айтоския Балкан и Източна Стара планина чак до Провадийско започнали да върлуват чети, които първоначално грабели, а след това

започнали и да убиват. Всички убити били само българи, а някои били изгорени живи. Повечето от мохамеданските села не се подчинявали на властта. Над тях властвал башибозушкият главатар Чобан Хасан (Кара Хасан).

За нормализиране на обстановката по мирен път през август 1879 г. в размирния район бил изпратен с няколко жандарми айтоският пристав А. Вълчанов. Той отишъл в българското село Ченга (Аспарухово), свикал няколко селски мухтари (кметове) и им прочел прокламацията, с която се приканвали да сложат оръжие и да се покорят. Те обаче му отговорили, че не признават никое друго правителство, освен това на султана; че те сами поддържат четите и който иска, да дойде да ги изловят. Дали му дори и писмено този си отговор, за да го занесе на началника си. На връщане А. Вълчанов бил нападен от въоръжени турци, които го убили с още двама жандарми. Не се справил с бунтовниците и новият айтоски пристав с 10–20 жандарми и 50 войници.

За „усмиряване“ на бунтовниците бургаският окръжен управител (префект) изпратил съветника си Кара Хафуз със задача да им каже да не убиват и да се подчинят на властта. Начело на една рота жандарми той поел към Балкана. В Айтос възложил на Ахмед ходжа (който с шайката си преди това убил трима българи от с. Медвен) да обикаля селата и да ги убеждава да стоят мирни. Срещнал се и с Чобан Хасан, който демонстративно му предал цялото си въоръжение. Кара Хафуз му го върнал обратно, като го накарал да напише една записка под клетва, че се отказва от разбойничеството, и бил освободен. Освободил и четата на Чобан Хасан в състав около 20–25 души, като на всички дал удостоверения, че са добри хора. Селата пък били подбуждани да напишат прошения, с които се оплакват от българите и жандарите. Някои от тези „прошения“ написал самият Чобан Хасан. Така неговият авторитет сред мохамеданите нараснал. А Кара Хафуз, снабден с тази записка и прошенията, се завърнал в Бургас като усмиритель на непокорните села.

Само след 20 дни Чобан Хасан събрал шайката си и развял знамето на бунта в Балкана. Тук той нападнал и обкръжил един взвод български войници: командирът Насалевски бил ранен, 6 души войници били убити, а доста – ранени. Чобан Хасан забъркал и една интрига. Той се оплакал на префекта в Бургас, че офицери били изнасилили жена му. Последният се нахвърлил върху офицерите, но турците опровергали тази лъжа.

Бездействието на окръжния управител и двуличието на неговия съветник Кара Хафуз наложили идването на главния губернатор Ал. Богориди в Бургас. След обстойно запознаване със случая той отстранил префекта от длъжност и разобличил интригите на неговия съветник.

А докато ставали всички тези събития, турски войски навлезли в района на Елхово, готови всеки момент да използват обстановката за намеса.

Събитията от лятото на 1879 г. не довели до окончателно умиро-творяване на балканския район. Бунтовнически шайки продължавали да кръстосват из селата, да грабят и убиват. Така например на 24 април 1880 г. около 1000–1200 мохамедани били събрани в едно село на празник за дъжд. Там присъствал и Чобан Хасан с въоръжена чета. На това религиозно-битово събиране били издигнати политически искания: не искат да бъдат в пределите на Княжество България.

Причината за това била, че границата между Княжество България и Източна Румелия (околните Айтоска и Анхиало-Месемврийска) не била маркирана добре: 13 села, принадлежащи на Княжеството, се управлявали от анхиало-месемврийския началник, грък. След предварително уведомление и споразумения с него българска войска отишла да ги присъедини. Тя обаче срещнала упорита съпротива – била нападната от 200 турци, макар да знаели, че селата ще бъдат присъединени на законно основание. Станала 4-часова престрелка, по време на която били запалени две села. В тях се чувало гърмене на патрони и две последователни силни експлозии – явно било, че това са бойни складове.

Несъмнено бунтовниците не действали на своя глава, без съгласуване с турския комитет в Одрин, особено като се има предвид, че преди това на два пъти тук дохождал Сенклер, известният ръководител на метежа в Родопите, за да се съвещава с английския консул.

* * *

Още по-сложно било положението на южната граница на Източна Румелия – от Одринско чак до Бабешките колиби.

В долината на р. Арда, от дясната ѝ страна, след разгрома на Сенклеристкия метеж имало около 3000–4000 души бунтовници, които действали под общото ръководство на Кара Юсуф паша. Те признавали единствено властта на султана и фактически били главната въоръжена сила в целия район. През август 1879 г. например, когато Международната комисия маркирала тукашната граница, тя минала през района едва когато турският член на тази комисия измолил разрешение за това от главатарите на бунтовниците.

До септември 1879 г. Кърджалийска околия все още не била присъединена към Източна Румелия. По всичко изглежда обаче, че събитията в Айтоския балкан намерили отзвук и тук. В Кърджали на събрание на всички кметове и старейшини от околията било прочетено едно емирнаме, с което се заявявало, че околията им влиза в състава на

Източнорумелийската област, че занаяпред всички села от лявата страна на р. Арда ще зависят от Хасковския департамент и че населението единогласно приема това присъединяване. На 17 септември 1879 г. лично кърджалийският началник Халил бей, придружен от няколко първенци и жандарми, дошъл в Хасково и съобщил за взетото решение. Скоро обаче те започнали да предявяват искания: да си назначават финансови, акцизни и други чиновници; само избраните от тях да бъдат приемани за жандарми; в техните села да не влизат жандарми с калпаци, а с фесове.

Скоро избухнал нов бунт, предводителстван от Молла Дурхан паша. Били прогонени изпратените от Хасково жандарми и назначените от правителството чиновници. Бил уволнен и Халил бей. Главатарите на бунта се самоназначили на ръководните длъжности в околията.

Бунтът бил потушен с арестуването на Молла Дурхан и няколко други заговорници. Правителството заявило, че ако се съпротивяват на наредбите на Органическия устав, ще бъде изпратена военна сила да им ги наложи и ще бъдат наказани строго.

При поредната проява на неподчинение в края на 1879 г. губернаторът Ал. Богориди заповядал на хасковския префект Райнов „да употреби строгост против недоволните и в случай на нужда да прибегне и до въоръжена сила“. Последният обаче, виждайки колко е опасна подобна мярка, предпочел да води преговори. Начело на 60 души жандарми той се срещнал с водача на недоволните Али бей. Казал му, че те „играят опасна игра, че е лесно главният управител да прати срещу тях 10 000 души войска и че тогава ония, които се опират, ще бъдат наказани много строго. Но правителството предпочита да се откаже от една победа въз местното население и обещава пълна прошка на заблудените.“ При тия думи главатарите на бунта заявили, че са готови да приемат мира при следните условия: „1) в тяхната околия службите да се дават само на мохамедани; 2) да им позволят да задържат оръжието; 3) да им простят всичките стари остатъци от данъци“. Префектът сметнал тези условия за приемливи, но не бил упълномощен да ги приеме и им казал да пратят депутация в Пловдив. След известно двоумение те се съгласили и пратили депутация до главния управител, който я приел благосклонно и за да избегне печални последствия и кръвопролитие, се съгласил да удовлетвори исканията им.

При все че Кърджалийска околия признала властта на Източна Румелия, някои села от нея и от съседни околии не се подчинили и създали независима (бабайтска) държавица. Хасковският префект Райнов поискал да приложи сила. Тогава главатарите на бунта заявили, че се подчиняват. Те поставили само едно условие – да образуват отделна околия, неподчинена на Кърджалийска, с която се мразели. Докато

преговаряли, тяхна чета от 500 души нападнала Кърджали, задигнала 22 000 гроша от правителствената каса и отвела със себе си всички жандарми.

През февруари 1880 г. – пак бунт в Кърджалийска околия. При предишния бунт 12 села от Харманлийска околия, влизащи преди в Чирменска околия, останали непокорни, пък и нямало заповед да бъдат покорени със сила. Главатарите им изявили желание да признаят румелийските власти, но да получат съответните служби. Местната власт се съгласила и ги изпратила в Харманли да дадат формалните според закона клетви, че вярно и точно ще изпълняват службите си. Те обаче отбягвали под разни предлози да дадат клетва, избягали в селата си и оттам отишли в Одрин. Там очевидно били инструктирани какво да правят, тъй като скоро се завърнали, започнали да събират башибозуци и да бунтуват населението.

Поредният бунт започнал с прогонване на чиновници и жандарми, с нападение и стрелба по тях, с нощни нападения над българските села. Бил нападат и обезоръжен един жандармерийски пост. През р. Арда от Турция на помощ на бунтовниците дошли доброволци, които вдигали жителите на оръжие – над 3000 души.

Този път румелийската власт трябвало да прибегне към сила. На харманлийската и хасковската дружина било наредено да се отправят против размирниците. Когато двете дружини настъпили, бунтовниците разбрали, че имат срещу себе си сериозна сила и избягали на юг от р. Арда. За пет дни разбунтувалите се села били окупирани от войската.

В акцията за усмиряване на непокорните кърджалийски села се включил и губернаторът Ал. Богориди. На 24 февруари той се срещнал в Харманли с одринския валия Реуф паша за ликвидиране на бунта, след което заминал за Хасково. Още на другия ден било наредено войската да се оттегли и да се завърне в казармите. С това Кърджалийско било усмирено. Явно такива са били инструкциите на одринския комитет и идването на Реуф паша не било никак случайно.

* * *

Политиката на Турция за дестабилизиране на Източна Румелия чрез създаване на „бабаитски републики“ проличава особено ясно по въпроса за т.нар. „непокорни“ села. Става дума за Рупчоско и Доспатския край, където и преди Освобождението, и след него властвали Ахмед ага Тъмръшлията и Ахмед ага Барутинлията – „касапите“ на Перушица и Батак. Те въввели помашките села от северните склонове на Родопите в известния Сенклеристки метеж през лятото на 1878 г. Под тяхно ръководство 20 села, въпреки категоричното решение на Берлинския конгрес, отказали да се подчинят на властите на Източна Румелия.

В Рупчоска околия 16 села не признавали властта на румелийското правителство и се обособили в независима „Помашка република“. Това са селата Брезе, Беден, Лясково, Михалково, Чурен, Тъмръш, Черешчево, Петвар, Осиково, Настан, Гьоврен, Грохотно, Балабан (Ягодина), Триград, Мугла и Кестен. В Пещерска околия четирите селата били Селча, Девин, Наипли (Буйново) и Карабулак (Борино). Освен тях в покрайнината Бабяк имало около 150–200 „непокорни“ колиби. Всички те се намирали на юг от временната демаркационна линия.

През лятото на 1879 г., когато руските войски се оттеглили от Източна Румелия, започнало нейното административно уреждане: една международна комисия изготвила Органическия устав на областта, а друга маркирала границата с Турция. По същото време Ахмед ага Барутинлията с няколко първенци заминал за Одрин – несъмнено да търси указания и подкрепа против присъединяването на подвластните му села към Източна Румелия. От Одрин получавал указания за действие и Ахмед ага Тъмръшлията.

В началото на 1880 г. Международната гранична комисия уведомила губернатора Ал. Богориди, че селата Доспат, Барутин, Касъка, Яланджиево (Змеица) и други влизат в състава на Източна Румелия. Той веднага наредил на татарпазарджишкия префект, щото околийският началник на Пещера да ги вземе под ведомството си. Последният писал на местните първенци и ги помолил да признаят източнорумелийското управление. Било му отказано с обяснението, че те „ще телеграфират на Високата порта, от която да искат разяснение за това“.

Повече от ясно било, че разрешаването на проблема зависи от Цариград. Източнорумелийското правителство настоявало за неговото разрешение, но избягвало да приложи военна сила. След събитията в Айтоския балкан и Кърджалийска околия и Европейските сили настоявали пред султана да бъде решен въпросът за южната граница на Източна Румелия. Сега именно проличало цялото двуличие в политиката на османска Турция: от една страна, тя демонстрирала желание за уреждане на въпроса и дори в смесените комисии убеждавала представителите на „непокорните“ села да се присъединят и подчинят на властите в Пловдив; от друга страна, тя назначавала в тях свои доверени лица, поощрявала неподчинението, покровителствала башибозушките и разбойническите изстъпления.

Преговорите между Турция и Източна Румелия били водени на вилаетско ниво, а не на централно: за Кърджалийско – с одринския валия, за рупчоските и пещерските села – съответно с гюмюрджинския и серския мютесариф.

На 22 юли 1880 г. в Пашмакли (Смолян) пристигнал гюмюрджинският мютесариф Маджиб паша. Тук дошли и депутати от „непокор-

ните“ родопски села. На това събиране бил определен статутът на тези села и били назначени местни ръководители. За мюдюр бил определен Хаджи Хасан от с. Триград, който по-късно казвал, че бил назначен от турското правителство. За ръководител (кърагасъ) на жандармерийските поделения бил поставен Исмаил бей, брат на тъмръшкия Ахмед ага. Данъците, които се събирали, били внасяни в правителственото ковчежничество на Ахъчелеби.

Показателен е фактът, че с уреждане статута на тези села се занимавал турски вилаетски управител и че румелийските власти били напълно игнорирани; че събранието на т.нар. делегати ставало на турска територия; че за ръководители се назначавали известни от близкото минало башибозушки главатари; че данъците се внасяли в турското ковчежничество на Ахъчелеби. На практика тези села били присъединени към Турция.

Подобен статут получили и четирите села в Пещерска околия. Техен мюдюр станал същият Хаджи Хасан от с. Триград. Негови помощници станали Хаджи Мехмед от с. Беден и Молла Еюб от с. Мугла. Събраните данъци пък били внасяни в Неврокоп.

На 4 декември 1880 г. в Девин се осъществила официална среща на българска и турска делегация за доброволното присъединяване на тези села към Източна Румелия. Българската делегация била водена от пазарджишкия префект Ив. Найденов и в състава ѝ влизали управителите на Рупчос и Пещера. Турската пък се оглавявала от мютесарифа на Серес, делегиран за тази цел от султанското правителство. За най-голяма изненада, мютесарифът водел със себе си като влиятелни личности за по-доброто подчиняване Ахмед ага Барутинлията (който разруши Батак) и някой си Али ага, познат сред населението под името Али паша. Българската делегация едва успяла да стигне до Девин: в с. Селча въоръжени башибозуци я пропуснали едва след като разбрали, че отива на среща с пашата на Серес.

По време на самата среща мютесарифът заявил, че „преминавайки през Наипли (Буйново) и Карабулак (Борино), всички селяни му били декларирали, че са готови да се подчинят на Провинциалното правителство в случай, че село Девин се съгласи да бъде под румелийската власт“. Пазарджишкият префектът поискал двамата да посетят „едно по едно всички тези села“.

По-нататък префектът пише в рапорта си: „На другия ден мютесарифът ме повика и ми каза в присъствието на няколко първенци от тези села: „Тези хора приемат да се подчинят на румелийското правителство.“ Аз ги попитах дали те са векили на селяните и дали могат да подпишат тяхното подчиняване.

Мютесарифът се съгласи и подобен документ беше подписан от тях и от един друг „сенет“, в който са упоменати подстрекателите, които заслужават наказание и между които фигурират: триградският Хаджи Хасан, беденският Хаджи Мехмед и мугленският Молла Еюб.“

След подписването на документа, когато префектът заявил, че подчиняването на селата е само формално и поискал по-нататъшно съдействие, мютесарифът заявил, че с това е изпълнил мисията си – да съобщи на селяните нареждането на Портата да се подчинят на Областното управление, и че не е оторизиран да предприеме други мерки за сътрудничество. Накрая казал буквално: „Селата вече са ви подчинени и на вас остава да накажете подстрекателите и да поддържате реда и спокойствието в Девин.“ А Девин по това време бил пълен с въоръжени банди, дошли в по-голямата си част от околните размирни села.

Срещата не дала никакъв реален резултат. Тя обаче за сетен път показала, че зад „непокорството“ на тукашните села стои дългата ръка на цариградското правителство. А препоръката „за поддържане на реда и да се накажат подстрекателите“ била явна провокация: да възникнат смущения, които да дадат повод на Турция да вкара войски в Източна Румелия.

* * *

Българомохамеданското население на посочените села, макар и насъсквано против българите християни от местни ходжи и дерибей, в голямото си мнозинство не одобрявало това противопоставяне. Нещо повече, при новите условия то изразявало многократно желанието си да влезе в състава на Източна Румелия: не само защото така изисквали решенията на Берлинския конгрес, а защото там имало ред, законност и справедливост; имало законно управление, правосъдие, полиция и така нататък, а не терор и своеволие на samozабравили се местни тирани.

Обстановката във въпросните 20 селища много точно е обрисувана в пътепис от лятото на 1879 г. Населението било в неведение – какво ще стане с него и към коя област ще бъде присъединено. Мнозина обаче изразявали възмущение от действията на агите и изказвали желание да се присъединят към властите в Източна Румелия. В Девин: „Дано по-скоро се съедини и нашето село с татарпазарджишкия пашалък... Не можем вече да търпим тези барутинлии, изядоха ни.“ В Змеица: „Направете щото и нашето село да остане отвъди... Тук вече няма добро живеене..., ще ни смъкнат и кожата тия.“ В Доспат: „Молим ви се, елате да ни избавите, изядоха ни, какво да правим. От една година насам селото освен дето плаща двойно и тройно на падишаха,

но и Ахмед ага Барутинлията е иззимал повече от 1500 жълтици... Молим ви, ако можете, кажете на комисията да остави и нашето село под Татар Пазарджик... Ние давахме прошение, но тя не го прие.“

Желанието на рупчоските села да преминат под властта на Източна Румелия констатира през 1880 г. по време на работата си и комисията за определяне на южната граница, в която делегат на румелийското правителство бил инж. Михайлович. За същите настроения говорили и много пътници, идващи от Македония през Доспатския проход в Пазарджик и Пловдив.

В следващите години жителите на въпросните села започнали вече да изпращат официални делегации с искане за преминаване към Източна Румелия. Така например на 18 септември 1882 г. в Пещера пристигнала депутация от 5 души българи мохамедани от с. Буйново, които се срещнали с околийския началник и помолили „за зачисляване на селото им“ под властта на румелийското правителство. Те заявили, че същото желание имали и жителите на с. Борино. Депутацията се срещнала и с префекта на Пазарджик, който я уверил, че ще направи всичко възможно за присъединяването на двете села.

Още по-категорични в това отношение са исканията на села от Рупчоско. В началото на септември 1883 г. в продължение на няколко дни депутация от мухтари (кметове) и първенци от тези села се намирала в Пловдив. Тя заявявала, че „населението на споменатите села я натоварило да моли централното правителство на областта да благоволи и ги приеме под своето управление“.

Същото станало и през 1884 г. В Пловдив „непрестанно дохождат тайни пратеници от тия села, които се оплакват на някои тукашни първенци и молят да им се съдейства, за да влязат под ведомството на румелийското управление“. Това те правели устно и дори писмено.

Желанието на въпросните села за присъединяване към Източна Румелия било осуетявано от местни първенци, които тероризирали своите съселяни и властвали над тях. Главните виновници обаче били двамата Ахмедовци – Тъмръшлията и Барутинлията. За Барутинлията сведенията говорят, че обикалял селата с чета и налагал властта си с „джоп“ – желязна тояга с дървена дръжка.

Тъмръшлията също така бил главната пречка за преминаването на рупчоските села към Източна Румелия. Румелийското правителство, което искало да уреди въпроса с „неприсъединените“ села по мирен начин, през февруари 1880 г. възложило на рупчоския околийски началник да се срещне с Ахмед ага и да го покани да дойде в Пловдив за уреждане на този въпрос. Последният отказал не само заради извършеното от него в Перушица през 1876 г., но и поради нарежданията, които получавал от комитета в Одрин.

За поведението на Тъмръшлията особено показателен е следният случай. На 23 май 1881 г. Ахмед ага и синът му Ариф начело на чета от около 25 души помаци, предимно от с. Тъмръш, нападнали 16 души в гората, отстояща на половин час от с. Лилково, и ги отвели в чифлика си. Там им заповядали да легнат на земята и в продължение на 6 часа баща и син ги налагали с „тъмръшка сопа“. Не били пощадени и шестимата помаци от задържаните. По време на боя непрекъснато им повтаряли: „Да не мислите, че сте свободни; пак сте под нас и отсега нататък нас да познавате, защото иначе ще ви стане по-лошо, отколкото на перущенци.“ След като им нанесли „тъмръшкия бой“, ги освободили, като им отнели 3 коня, 16 брадви и 3 рубли – повече не намерили.

В историческата литература въпросните села обикновено са наречени „непокорни“. По силата на Берлинския договор те трябвало да бъдат предадени на Източна Румелия, но Турция направила всичко възможно (пряко и чрез своите местни протезети) това да не стане. Нещо повече. През лятото на 1884 г., в пълно нарушение на Берлинския договор, в зоната на тези села била вкарана турска войска. Става дума за около 150–200 войници с мюдюр, за да ги управляват. Заедно с агите те вършели „насилия и грамадни злоупотреби при събиране на данъците и десятъка, не зачитали имота и честта на простодушните помаци“, поради което „последните пишат кански за избавление“. В с. Брезе например един юзбашия от тази войска се опитал да изнасили една помакия; мъжът ѝ се притекъл на помощ, но той го убил със сабята си. Затова, когато се говори за тези села, те трябва да бъдат наричани „непредадени“ на Източна Румелия и главният виновник за това била Турция с нейната имперска политика.

През периода от 1879 до 1885 г. територията на въпросните села става свърталище на местни и убежище на външни разбойници. Много и много са примерите на грабежи, насилия и убийства, вършени от тукашни разбойнически чети. Някои от тези насилия имали и политическа цел – терор над околното християнско население. Такаъв е и случаят през 1881 г. с отвличането на добитъка на с. Широка лъка и Върбово от помашка чета. За да го върне, главатарят на тези разбойници Хаджи Хасан от с. Триград поискал от селяните десятък за 4 години.

* * *

Събитията от 1885 г. променили съществено политическата ситуация. Княжество България и Източна Румелия станали една държава, независимо че турската дипломация ги третираше като уния под ръководството на българския княз. Турция пък, която в нарушение на

Берлинския договор владеела фактически части от Източна Румелия (Кърджалийска околия и родопските „непредадени“ села), сега вкарала войски в тях и официално ги присъединила към своята територия. Международните договори били едно, фактическото положение – друго.

При новата ситуация Турция променила съществено политиката си към България. Тя вече не можела да търси поводи да вкарва войски в Пловдивска Тракия и по старопланинските проходи. Тук тя действала само с диверсионни чети и шпионаж. Основното внимание сега било насочено към смазване на българския елемент в пределите на империята.

Периодът след Освобождението и особено след Съединението бил най-тежкото време за българите в Македония, Беломорието, Югоизточна Тракия и Родопите.

Първо, тук дошли огромен брой бежанци (черкези, татари, турци, помаци), които отнели част от земите на българите. Второ, властта пристъпила към смазване на българския етнически елемент, за да не допусне случая със Съединението – българите просто били обезправени. Безброй са случаите на разрушаване на църкви и манастири, преследване на свещеници и учители, безнаказано ограбване на имущества, отвличания за откуп, убийства, ислямизиране на жени и деца и т.н., и т.н. В тази политическа разправа, освен официалните власти, било въвлечено и мохамеданското население – турци, албанци и помаци. Сведенията от всички райони на Турция описват потресаващи случаи на насилия и жестокости над българското християнско население.

В тази антибългарска политика били въвлечени и българите мохамедани, взели участие по различни причини: едни от верски фанатизъм, други от дадената им възможност да се обогатят чрез грабежи, трети – организирани от властите за постигане на политическите им цели. Особено ярки поддръжници на турската политика се оказали някои местни първенци и мохамеданското духовенство. Много точно английският в. „Daily Telegraph“ пише през 1898 г. за такива шайкаджии, че „са най-ревностните или по-точно фанатици – защитници на отоманската власт против ония, които са плът от плътта им и кръв от кръвта им“, при все че „и досега говорят матерния си език и дори извършват тайно някои християнски обреди“.

Разбира се, че не всички българи мохамедани вършели подобни злодеяния. Огромното мнозинство от тях поддържали нормални човешки отношения със своите сънародници християни. А имало и такива, които се явявали като техни закрилници и дори участвали заедно с тях в общата борба против османските поробители.

В светлината на казаното дотук е пределно ясна политиката на турските власти от Освобождението до края на Балканските войни през 1913 г. за физическо унищожаване и за прогонване на огромен брой българи от родните им места. Изселванията непосредствено след Берлинския договор от 1878 г., през размирната 1903 г., по време на обезоръжителната акция през 1910 г. и разорението на тракийските българи през 1913 г. са все израз на тази политика на обезбългаряване, на етническо прочистване, на геноцид.

ЕВРОПЕЙСКИ ЛИ Е ВЪПРОСЪТ С ИМУЩЕСТВОТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ

Доц. д-р МАРУСЯ ЛЮБЧЕВА

Член на Европейския парламент

На 29 април 2008 г. в доклад на Комисията по външна политика на Европейския парламент относно напредъка на Турция за 2007 г. е приет текст, който гласи: „... в духа на добрите междусъседски отношения Европейският парламент приканва турските власти да засилят диалога по всички висящи двустранни въпроси с Гърция (например по въпроса за континенталния шелф на Егейско море) и с България (например по въпроса за правото на собственост на българските тракийски бежанци.“

Плод на многогодишните усилия на много хора – историци, политици, граждани – наследници на онези хиляди тракийци, които незаслужено са били избивани, разстрелвани, клани, изнасилвани, унищожавани по най-жесток начин, гонени, прокудени.

Останалите живи стават завинаги „тракийските бежанци“.

Някои историци наричат тези събития геноцид срещу тракийци. Не се наемам да подкрепям или отхвърлям тази теза. Но смятам, че съвременното ни трябва да даде морална оценка на всичко, което се е случило през онези години. И част от тази морална оценка е свързана с обезщетяването на тракийските бежанци и техните наследници.

Текстът, цитиран по-горе, е извадка от приетия доклад за напредъка на Турция по пътя на присъединяването ѝ към Европейския съюз (ЕС).

И преди, и по време на обсъждането на доклада, и след неговото гласуване в Европейския парламент не спират коментарите дали това е правилната стъпка, има ли смисъл от нея и какво означава тя.

Да се знае истината по този проблем е повече от необходимо. И в неин интерес трябва да кажем, че много историци и политици са обсъждали и поставяли този въпрос на вниманието на гражданството и институциите много пъти и по различен начин. И също в интерес на истината трябва да отбележим, че въпросът съдържа исторически, политически и граждански елементи и те предхождат съответните позиции.

Без да навлизам в историческата конкретика, която оставям на историците, искам да споделя защо смятам, че този въпрос излиза от границите на нашата държава, на турската държава и придобива по-широки измерения – на този етап европейски. Мнението ми се съдържа в спонтанния ми отговор на настояването да оттегля изменението, което внесох към доклада за напредъка на Турция в неговия вариант от март 2008 г.

„До 1 януари 2007 г. този въпрос можеше да се разглежда като двустранен, независимо, разбира се, че той е имал многостранна предистория. Но от тази дата той вече престава да се разглежда като двустранен по силата на членството на България в ЕС и по силата на това, че тук преминава и границата на ЕС. Не звучи добре нито за държава, нито за съюз да поддържа неуредени проблеми, в т.ч. имуществени със свои съседи, защото не е ясно до какво може да доведе това в определена ситуация. Ако сме искали да го решаваме на двустранна основа, сме могли да сторим това преди присъединяването на България към ЕС. Очевидно обаче волята не е стигнала за това. Разбира се, въпросът пак ще търси своите решения между България и Турция, но Брюксел става гарант за неговото протичане.“

Внасянето на въпроса за имуществените проблеми на тракийските бежанци разбуни духовете в няколко посоки. Основно в посока на политическия план. Защото историческите аспекти винаги са били експлоатирани до степен на поддържане на интерес и ангажиране на общественото внимание, основно акцентирайки върху историцизма на трагичните събития, довели до прогонването на хиляди хора от родните им места, както и акцентирание върху размера на средствата, които се явяват еквивалент на имотите на тракийските бежанци, за съжаление на различна база, което пък от своя страна създава доста обърквания между милиони и милиарди. Неяснотата и непознаването му от съвременните европейски политици не позволи неговото по-ранно обсъждане. Далеч съм от мисълта, че това е свързано с недостатъчно познаване на историческите факти. Беше нужно време за неговото политическо прецизиране, което аз наричам осъзнаване на историческите стойности на българското присъединяване към ЕС.

Каква е хронологията на въпроса преди включването му в доклада?

1. Въпросът е поставян неколкратно на високи политически нива при срещи на висши държавни ръководители на двете страни. Което е необходимо, но очевидно не е достатъчно, защото официализиране на въпроса не съществува, освен в дипломатическите доклади, които винаги остават неизвестни за заинтересуваните граждани.

2. Съюзът на тракийските дружества в България многократно изпраща писма и предложения до министър-председатели и външни

министри и провежда срещи за осъществяване на натиск за решаване на проблема.

3. Народни представители се включват в инициативата – водят се разговори с министри на външните работи и премиери.

4. Съюзът на тракийските дружества в България (СТДБ) пише писмо до председателя на ЕК, а по-късно до Комисията по правата на човека в ЕП и получава становище, което не дава конкретен отговор относно решаването на проблема и възможностите на ЕС да влияе върху това, макар че се отнася положително към претенциите за намирането на решение.

5. С приемането на България за пълноправен член на ЕС отново се поставя въпросът, като се внася изменение към междинния доклад за напредъка на Турция. Поради отказ от обсъждане на този въпрос, предложението е оттеглено.

6. Организира се среща на председателя на СТДБ с един от съдокладчиците по доклада за Турция и зам.-председател на групата на ПЕС Ханес Свобода (по мое мнение тази среща беше решаваща в стартирането на подкрепата и търсенето на възможности за решение).

7. Въпросът се поставя на политическо обсъждане в групата на ПЕС.

8. Внасяне на изменения по доклада за Турция през март 2008 г.

Това са само няколко стъпки, от които зависеше идентифицирането на проблема за членовете на Европейския парламент. И в същото време едно натрупване на факти, което доведе до тази подкрепа.

Мненията дали този въпрос има европейско измерение, варират от крайно отрицателно до крайно положително.

Смятам, че съвременните европейски процеси, съвременната европейска политика, построена на няколко основни стълба, между които на много важно място стои добросъседската политика, включва в себе си този процес. Принципът за солидарност между страните на ЕС, който, от друга страна, създава съпричастност на всички страни към проблемите на останалите, формира рамка, в чиито граници този въпрос може да бъде разположен, и то по начин, който няма да връща и насажда негативи към миналите исторически процеси, роли и влияния, а е в контекста на сигурността и стабилността на Съюза днес.

Външната политика на ЕС, от друга страна, е насочена също към участие в разрешаването на проблеми и конфликти, които са свързани с нарушаване на човешките права, към какъвто тип се отнася проблемът на тракийските бежанци. Сериозното обсъждане по какъв начин да бъде включен въпросът за арменския геноцид в доклада за Турция предпостави обсъждането и на този въпрос, независимо че неговото съдържание беше представено в съвсем различен контекст, с оглед

да се възприеме като изпълнение на един подписан и неотменен международен договор, какъвто е Ангорският. Прехвърлянето му в плоскостта на политическо нарушаване на правата на една общност, каквото всъщност се съдържа в този проблем, нямаше да ни позволи да излезем от сложните дискусии на историческите наслагвания има ли геноцид, какво е геноцид, кои са тезите, защитаващи геноцида, и т.н. Изборът на този път на действие, който може и да не е най-точен и съответстващ на нечий разбирания, се оказа по-прагматичен, защото не ни въведе в сложен политизиран и политизиращ настоящото развитие на отношенията с Турция предварителен дебат, към което в ЕС се отнесоха като че ли с по-голямо доверие.

Безспорно трябваше да се преодолее и негативът, който предизвика цитирането на Ангорския договор и годината на неговото подписване у някои членове на ЕП. (ЕС щял да се отнесе с насмешка към това връщане към договор от 1925 г.) Единственият отговор, който можеше да бъде даден по този повод, и той беше даден, бе свързването с годината на арменския геноцид, който макар и по-ранен по период, продължава да се дискутира, и то не само с неотслабваща, но и с нарастваща сила. И това е така, защото никой няма право да спекулира с историческите стойности. Тук става въпрос за защита на права и няма друг, по-ясен начин това да стане, освен неимагинерно, а позовавайки се на международното право.

ЕС подрежда своя дневен ред за бъдещи години и не търси връщането към исторически конфликти и отношения и независимо от това демонстрира съобразяване с тяхното отражение върху съвременното развитие.

Защото тежнението на историята понякога пречат да видим ползите от днешното сътрудничество. В този контекст сериозно влияние оказва документирането пред Европейския парламент на проекта „Еврорегион Тракия“. Предназначението на този проект за осигуряване на съвместно развитие на територии във и извън ЕС, гарантиращи стабилност и сигурност, беше чудесна предпоставка за балансираното възприемане на тракийската проблематика. Това осигури онова чувство на възприемчивост в европейца, което му дава гаранция, че „тракийският проблем“ се свързва с ценностите, върху които е основан ЕС.

Още една предпоставка беше налице, която подпомогна създаването на информационна среда за възприемането на тракийския въпрос в ЕС, и това е информацията, разпространявана по повод 26 март през двете първи години на членството ни в ЕС. Синтезирано и ясно членовете на ЕС бяха запознати с исторически факти и с проблемите, които действията на една държава през тези години са създали за хиляди тракийци, както и с очакванията за справедливо решение по все още

нерешените имуществени проблеми. Бяха очертани бежанските вълни, периодите на събитията, жестокостите и приемането на бежанците от България. Трагедията на бежанците, стремежът към ликвидиране на тази практика, трагедията на преселението под натиск, допълнени с факти, които европейците видяха по времето на военните конфликти в Западните Балкани, се превърнаха в превантивна политика за Съюза за недопускане и за мирно разрешаване на всякакъв тип висящи конфликти.

Един друг аспект на проблема витае във въздуха и провокира непрекъснато въпрос: дали приемането на Турция в ЕС е европейската и в т.ч. и българската политика и трябваше ли българските представители да участват в този процес чрез приемане и подкрепа на доклада за Турция. Двете възможни опции са: да бъдем противници на приемането на Турция в ЕС, или да подкрепим нейното членство. Изборът на втората, но с условие, какъвто е смисълът на изменението, е приемливият за България по няколко причини. България е граница на ЕС в момента към Черноморския регион и към Турция. И двете зони са достатъчно сложни, с наследени, замразени конфликти и днешни проблеми. Принадлежността на една държава с огромна територия към ЕС би дала по-висока сигурност и стабилност за България. Държа да отбележа, че чрез доклада се подкрепят и измененията, формулиращи условия и изисквания към Турция не само от България, но и от Гърция. Тоест процесите на включването играят доминираща роля над процесите на изключването, защото инклузивното влияние е възможност.

Вероятността например да се разреши проблемът на тракийските бежанци извън ЕС е многократно по-малка от обратната опция.

Едва ли някой от присъстващите в залата не си спомня в момента девиза на тракийци: „Не отмъщаваме, но не забравяме.“

Едва ли някой не си припомня и принципите, на които стои проектът „Еврорегион Тракия“.

Обединявайки ги, ние постигаме ефекта на синергизъм, който не само се цени, а реално работи на територията на ЕС. И ние сме част от този процес.

ЗАПАДНОТРАКИЙСКАТА ТУРСКА РЕПУБЛИКА

Ст.н.с. д-р ДЕЛЧО БАЛАБАНОВ

Моето кратко експозе е опит за осветляване на началото и края на западнотракийската авантюра на крайно шовинистичното крило в младотурското движение, олицетворявано от триумвирата Енвер, Талат и Джемал паша.

След закономерното очертаване на линията Енос–Мидия като неизбежна западна граница на току-що победената Османска империя и предстоящото подписване на Лондонския мирен договор, в Генералния щаб (ГЩ) на турската армия и нейните гарнизони се водят разговори и достигащи до саморазправа разговори за причините, довели османлиите до този пореден крах.

Привържениците на шовинистично-расистката тенденция, обхванала преди всичко младите офицери от движението „Иттихат ве Тераки“ (Единение и прогрес), посочват някои по-важни причини, довели до погрома на турската армия по време на Балканската война от 1912–1913 г.

1. Преходните кабинети на Саид паша и Гази Ахмед паша би трябвало да забележат двойната игра на Париж, Лондон и Петербург, водеща към разпадане на империята.

2. Изречени са остри клетви срещу Великите сили, които въпреки обещанията за запазване на балканското статукво, съзнателно допускат неговата промяна.

Жестоко анатемосват френското правителство, което дни преди началото на Балканската война в свой апел заявява: „Независимо кой пръв ще нападне или победи, границите на Тракия остават непроменени.“

3. Подсъдно е при огромната информация Високата порта да си затваря очите и да не вижда как четиристранната антитурска коалиция се готви да стъпи на брега на Босфора.

4. Рухналата имперска ценностна система обрича на погром османското присъствие на Балканите. А линията Енос–Мидия е по-го-

лям позор от току-що загубените десетина острова в Егея и Средиземно море и османските земи в Северна Африка.

В навечерието на Новата 1913 г., на една от последните срещи в ГЩ на турската армия присъстващите (сред които е и началникът на щаба на 10-и пехотен корпус Енвер бей) се самоопределят като съзаклятници, които са в правото си да се опитат да спрат разпада на империята. Те вече не само не крият, но и демонстрират, че движението има претенции на опозиция и като такава иска оставка и съд за Назим паша, Ахмед Мухтар паша и Кемал паша, командващи турските армии в Северна Африка и на Балканите.

Острата реакция на привържениците на „Единение и прогрес“ принуждава правителството да обяви политизацията на аскера като противоконституционна. За седмица—две то арестува повече от 55 нейни цивилни и военни активисти, но това не засяга ръководното ядро, което има солидни позиции във военната йерархия. Пък и с полицейската акция управляващите се стремят не да разкрият конспираторите, а по-скоро да дадат знак, че те са разобличени, за да си мерят и съгласуват приказките и действията с Високата порта.

На 22 януари 1913 г. кабинетът на Кемал паша, не особено притеснен, обсъжда условията на предстоящата Лондонска мирна конференция. В хода на дискусиата той дава сигнали за приемане на тежките договорни условия. Тоест признаване на линията Енос—Мидия.

На следващия ден младотурците взривяват политическата обстановка. Демонстранти запълват уличните пространства на Истанбул. Вестниците са изпъстрени от призови за реванш срещу българите. Същия ден, 23 януари 1913 г., под ръководството на щабния офицер подполковник Енвер бей няколко групи доброволци обграждат резиденцията на правителството, известна под името „Баб-и Али“. След задържането и ликвидирането на най-упоритите бранители правителството на Кемал паша е арестувано и принудено да абдикира.

Енвер бей, най-влиятелният сред младотурците и пръв конспиратор, принуждава вече бившето правителство на Кемал паша да подаде писмено оставката си. В ръка с въпросния къс хартия Енвер бей, който вече само се титулува паша, отива в двореца „Чанкайа“ при султан Решат. Падишахът приема случилото се като свършен факт и удовлетворява претенциите на конспираторите за нов национално отговорен кабинет начело с Махмуд Шевкет паша, който да спре срыва, настъпил в империята. За командващ на въоръжените сили на страната е назначен Ахмед Иззет паша, командир на 10-и корпус.

Младотурците, които вече имат солидни позиции в правителството и армията, на 29 януари 1913 г. създават силна гражданска па-

рамилитаристична структура, известна под името „Mudafaa Milliye-i Cemiyeti“ (*Дружество за национална защита*).

В решенията на нейния първи учредителен форум в Истанбул четем: „Като се загърбят междуличностните интереси, партийните страсти и вдъхновени от патриотични стремления, да започнем възстановяване на господството си над всичките наши земи, паднали в ръцете на врага“ (тоест Тракия и Македония).

Това е първият своеобразен исторически призив за национална консолидация, която дълго време липсва в османското общество. *Дружеството за национална защита* се превръща в независим идеологически център, който на основата на имперските ценности обосновава призова за инвазия в Тракия и Македония. С десетки митинги в Истанбул, Измир, Бурса и Анкара то провокира крайните тенденции в политическия живот на страната.

По това време младотурците смятат, че поляризацията на Балканите и блоковата ориентация в Европа могат да променят положението на империята и загубените земи отново да се присъединят към нея. Ето защо по тактически съображения възниква въпросът за мобилизацията и обучението на доброволци, които, движейки се пред аскера, с огън и меч да проправят предварително пътя към Тракия, Македония, Епир, Егея и Североизточна България.

За тази цел Енвер паша, като началник на щаба на 10-и корпус, охраняващ границата на запад от Чаталджа, събира около себе си надеждни съратници. С тяхно съдействие и в координация с *Дружеството за национална защита* се създават доброволчески легиони от милиционери под командването на подполковник Ешреф Сенджер Кушчубашъ. Без да губят време, те са изпратени за обучение в Истанбул, в известните казарми „Таксим“ и „Метрис“. След завръщането им остават като личен резерв на Енвер паша.

Точно по това време възникват противоречията между съюзниците за разпределение на отвоюваните земи, което хвърля сянка върху историческата мисия на Балканската война. Двумиличието на Гърция и Сърбия срещу България е най-ранната индикация за младотурците, че Балканите са в навечерието на ново противопоставяне, което им дава шанс за реванш.

Вместо баланс в разпределението на отвоюваните земи съобразно с вековните надежди на християнското население в Македония и Тракия, Фердинанд провокира шовинистичните страсти на довчерашните си съюзници, а на турците дава надежди за реванш, за който те вече са готови.

И така, още в началото на пролетта на 1913 г. младотурците изпращат зад линията Енос—Мидия десетки чети от резерва на Енвер паша, сега наричани *Авджъ табурларъ* (Ловни батальони), които успешно се

свързват с местните ходжи, мюфтии, вакъфски лидери и помашката социална върхушка, част от която е трайно свързана с бившата османска администрация.

Ловните батальони преследват следните цели:

- да саботират мерките за изграждане на нова военно-бюрократична и църковна администрация в новоосвободените от поробителя земи;

- да блокират инициативата на местните българомохамедани да се завърнат в лоното на своята автентична духовност;

- в удобен момент да провокират турското население и българите мохамедани към стихийни бунтове, които да завършат с обявяване на местни административно-политически автономии или самостоятелна държава.

В този контекст пример за напипване пулса на времето и схемата за работа е случаят с автономията на Южен Епир и Западноегейска Македония. Младотурците смятат, че Южен Епир, който се явява ничия територия между новосъздадената република Албания и Гърция, може да добие автономността си и впоследствие или в хода на събитията да премине като дар на Албания, която да компенсира дарението със съюзнически задължения спрямо Турция. За ръководител на операцията е назначен подполковник Бекир Фикри, от личния резерв за специални операции на Енвер паша.

В продължение на три месеца този амбициозен офицер заедно със 150 подготвени милиционери обикаля цялата територия на Косово, Южен Епир, Западна Егейска и Вардарска Македония. Навсякъде създава тайни комитети и башибозушки опълчения. Особена активност проявяват селата с преобладаващо турско или турско-албанско население, като: Гребена, Кастария, Козани, Конче, Мечова, Наслич, Сервидже, Алсоня и др.

В началото на юни 1913 г., след провеждане на измислен регионален конгрес, Бекир Фикри обявява независимостта на автономен Южен Епир. Това доказва, че четническата схема за инвазия работи и е приложима за Тракия. Поради това, че т.нар. автономия на Южен Епир е дело на младотурската върхушка, въпреки съблазните, Високата порта отказва да я подкрепи. Новоосвободена Албания също отказва съдействие и се ориентира повече към християнска Европа, отколкото към мюсюлманска Турция.

Бекир Фикри търси съдействието и на Румъния, обещавайки обществени позиции на няколко хиляди власи в района. Но е разочарован от румънското дипломатическо ведомство: „Въпреки добрите отношения между Румъния и Турция, ние все още нямаме военен договор. Турция е провалена и победена държава. При това положение

да чакате съдействие от нас е смешно. Освен това Румъния не е в състояние да спре кръстоносния поход срещу Турция. Нейното състояние е съмнително не само сега, но и за в бъдеще“ – се казва в специално писмо до Бекир Фикри.

На 23 май 1913 г. Бекир Фикри се завръща в Истанбул. Тук той спешно е включен в състава на специалния резерв на Енвер паша и участва в подготовката и реокупацията на Източна Тракия.

На 9 юни 1913 г., седмица след началото на Междусъюзническата война и опожаряването на първите български села в Източна Тракия, Бекир Фикри посреща турската армия начело с Енвер паша в Одрин. Успехът на османлиите се дължи на неоправданото изтегляне на българската армия от този театър на военни действия.

Същия ден чуждестранните консули се срещат с великия везир (премиера) Саид Халим паша. Те му връчват нота, с която обвиняват Високата порта в едностранно нарушение на Лондонското споразумение. С нея настояват турската армия да напусне Одрин и да се завърне на изходна позиция на линията Енос–Мидия, но това е невъзможно, защото горещият мирис на кръв е подлудил османлиите, чийто ятаган вече е издигнат над българските села в Кешанско, Узункюприйско, Малкотърновско, Булгаркьой, Свиленград, Лозенград, Люлебургас и десетки други.

Междувременно, опиянен от успеха, каспинът на Тракия Енвер паша, със знанието на командващия 10-и корпус Хуршит паша, разпорежда на подполковник Ешреф Кушчубашъ да събере чета в състав от 100 войници и 16 офицери, която по примера на Бекир Фикри спешно да премине в Западна Тракия със задачите:

- да елиминира съпротивата на българските чети, които кръстосват тамошните земи и са единствените бранители на българщината;

- да организира контрачети от местни башибозуци, които в навечерието на навлизането на турската армия да провокират турското и помашкото население към всеобщ бунт;

- да определят подходящи хора от средите на турците и българомохамеданите, които след навлизане на аскера да установят местно самоуправление;

- да реорганизират изпратените чети в бойни единици на единно подчинение на въпросния подполковник.

На 16 август 1913 г. четата на Ешреф Кушчубашъ заедно с неговите съратници Черкез Решит, Сапанджалъ Хаккъ и Фехми бей, след като опожаряват и ограбват десетки села, с гръцко съдействие успешно и почти без бой се установява на изходната си позиция – Ортакьой (Ивайловград). Оттук се отправя към Крумовград, превзет след силна съпротива на четите на Димитров и Домусчиев. Тук местният турчин

Камбур бей е назначен за околийски управител. Неговият заместник, който по правило е военен, веднага събира башибозушки батальон от 220 доброволци.

На 18 август 1913 г. четата на Ешреф Кушчубашъ, подкрепена с жива сила, успешно превзема Момчилград. И тук над 200 нови башибозуци се озовават при него.

На 19 август 1913 г. Кърджали е обкръжен и превзет от Ешреф Кушчубашъ. До вечерта е избрано местно самоуправление начело с Мустафа бей. Сред представителите на турските четници се намират Джемал Байяр, бъдещият президент на Турция (1950–1960), и вуйчото на Талат паша, които спешно мобилизират около 600 доброволци. Така с участието на над 1000 башибозуци и четници се създава ядрото на т.нар. *Националноосвободителни сили, наричани Kuvayi Milliye*.

В тези три български околийски града се установява турско управление, което предизвиква протестите на западните дипломатически представителства. Високата порта предупреждава Енвер паша да спре набезите си в Западна Тракия. Вместо да се подчини на височайшата заповед, в която го заплашват и с военен съд, той отива в Ортаккьой и извиква при себе си Ешреф Кушчубашъ и Сюлейман Аскери, издигнат за началник на току-що създадената разузнавателна организация към армията, известна под името Teslilat-Maxsusa. Днес Националната разузнавателна служба (МИТ) е неин приемник. На двамата си съратници Енвер бей лаконично заявява: „Нашата освободителна мисия продължава. Пред вас са Гюмюрджина, Дедеагач и Ксанти.“ След това встъпление Енвер паша запознава и новодошлите на срещата Хаджи Сами бей и Ибрахим Джиханоглу с плана за реокупиране на Родопите, Западна Тракия, Македония и Егейските острови.

В този зловещ план, успоредно с реокупацията, се предвижда установяване на местно национално управление, разорение и прочистване, за да не остане в историята нерешен тракийският въпрос. Тоест, повече българи не трябва да се срещат по тези земи.

Енвер паша подробно запознава съратниците си със сценария за обявяване на всеобщ бунт на „турско-помашкото население“. В края на разговора, от името на движението „Единение и прогрес“, Енвер паша упълномощава Ешреф Кушчубашъ за непосредствен ръководител на реокупацията и обявяването на автономната република със столица Гюмюрджина. За началник-щаб на националноосвободителните въоръжени сили назначава Сюлейман Аскери. Включени са още кадровите офицери: Ихсан бей, Иляз бей, Ариф бей, Екрем бей, Лютви бей, Джемил бей и Хилми бей.

Без да губи време, щабът на националните сили определя направлението на главния удар в посока към Гюмюрджина, Ксанти и Димо-

тика. На 31 август 1913 г. пехотинци и кавалерия под командването на Селим Сами бей и Ибрахим Джихангироглу влизат в изоставената от българската армия Гюмюрджина и продължават към Димотика, която на следващия ден е превзета заедно с Ксанти.

Противно на очакванията на Високата порта и личното обещание на великия везир пред западните консули, че аскерът няма да мине на запад от Марица, на 31 август 1913 г. Ешраф бей и съратниците му на импровизиран бунт в Гюмюрджина обявяват създаването на Западно-тракийска турска република начело с преподавателя в местното медресе, българомохамеданина Салих ходжа от с. Пандежик, Ахъчелебийска околия. Така на бял свят се появява криминалното управление на това формирование под имената: Гарби Тракия Хюкюмет-и Муваккатеси (Временно правителство на Западна Тракия), Гарби Хюкюмет-и-Мустакилеси (Независимо правителство на Западна Тракия), Батъ Тракия Тюрк Джумхуриети (Западнотракийска турска република). В неговия кабинет влизат офицери, духовници и първенци, като: Ешреф Кушчубашъ, Сюлейман Аскери, Хюсеин паша, Шюкрю бей, Мехмет Пашазаде, Хаджи Сафвет бей (Дедеагач), Хафъз Салих ефенди (Гюмюрджина), Хаджъ Иса ефенди и Мехмет паша (Ксанти).

Същия ден, 31 август 1913 г., Енвер паша изпраща поредната телеграма до Ешреф Кушчубашъ, в която се казва „...правителството не застава зад нас, още повече зад идеята за създаване на независима турска република. Това няма да попречи на тракийското правителство спешно да пренасочи въоръжените национални сили в две направления: първо, към Източните Родопи – Егридере (Ардино), Даръдере (Златоград) и Палас (Рудозем); второ, към Дедеагач, който все още е окупиран от гръцката армия.“

До края на деня два батальона и конни части се отправят към въпросните центрове.

На 2 септември 1913 г. е първото заседание на т.нар. Национален парламент, който приема Меморандум до посланиците и консулите на Великите сили. С него се обявява т.нар. национална независимост на Западна Тракия и Родопите, олицетворявана от криминалната държава. Подобно съдържание има и Обръщението към местното население.

Националният парламент утвърждава и задължителните атрибути на държавата: знаме, герб, граници, площ, часова зона, въоръжени сили, бюджет, валута, национален химн, столица, официален език, законодателство, форма на управление, обявяване на независимостта и т.н. Веднага след обявяване на републиката няколко хиляди донатори и доброволци се включват в националната армия (национална милиция) за охрана на границите. Печална слава добиват т.нар. кърджалийски, местанлийски и кушукавакски батальон, в които преоблада-

дават българомохамедани. Жестокостта им спрямо българите в Западна Тракия е сравнима единствено с тази на варварите, опустошаващи земите ни през Ранното средновековие. За тях погубването на живота на един християнин е забавление, наслада и богоугодно деяние.

Бързо стъкмените няколко хиляди войници спешно се въоръжават от гръцките гарнизони, които изпращат не само оръжия и храни, но и формирани чети на разположение на турския аскер. Възползват се и от предназначенията за тази цел оръжие, скрито в Родопите по време на Балканската война.

Твърде противоречиви са данните за признаването на тази криминална република. В литературата се споменава за намерение, но не и за реално признаване на т.нар. държава Тампон, която би могла да наруши хегемонията на славянските държави на Балканите.

Известен е фактът, че през септември 1913 г. Гърция изпраща правителствена делегация начело с известния политик Фоти Стефанопулос, който връчва меморандум за признаване на новата държава и за желанието за установяване на двустранни дипломатически отношения между двете съседни страни.

Високата порта, виждайки нетърпимостта на международната общност и близката перспектива от водещите се под контрола на Великите сили преговори за Тракия, настоява пред Гюмюрджина да спре прочистването, за да не стане причина за блокиране на преговорите и на нови териториални загуби.

Радикалните среди в движението на младотурците, регистрирало се вече като **политическа партия**, реагират своевременно, отхвърляйки призива на Високата порта. Нейните парамилитаристични структури организират митинги в подкрепа на националната кауза за окончателна реокупация на Тракия.

За да продължи опожаряването и обезбългаряването, каквато е целта на младотурците, Енвер паша спешно идва в Момчилград за поредна среща с Ешреф Кушчубашъ, на когото не само внушава, но и разпорежда ликвидирването на всяка съпротива с огън и меч до пълно прочистване на Родопите и Западна Тракия. Той поема лична отговорност за това, което днес се нарича физически геноцид и разорение на тракийците.

По разпореждане на Енвер паша много „доброволци“ или военни части от турската армия, окупирала Източна Тракия, се присъединяват към Националните освободителни сили на Западнотракийската турска република, за да довършат разорението и изтреблението на българите.

По този начин съдбата предопределя сега ударът да бъде стоварен върху непокорните Сачанли и Манастир. След безрезултатни преговори между 27 август и 4 септември 1913 г. за вдигане на бяло знаме, на 5 септември 1913 г. защитниците на двете села не се предават и търсят

спасение, отстъпвайки в посока към Доганхисар, където аскерът, тръгнал от Фере, ги посреща и разпръсва в близката планина.

Връзката между тях и света е прекъсната. Част от останалите живи търсят брод през Дедеагач и Армаганената долина към България. Но злата орис покосява надеждата им. Башибозукът е безмилостен и малцина от тях достигат отсрещния спасителен бряг на Арда. Сред тях са и моите родители.

На 13 септември 1913 г., изправена пред пълно компрометиране на преговорите, Високата порта е принудена с официално разпространена декларация да се разграничи и да осъди не само действията на тракийските национални сили, но и на обявената Западнотракийска република.

Високата порта прави пробив чрез Джемал паша, който е принуден да отиде в Дедеагач и лично да се срещне с вироглавия Ешреф бей и неговия началник-щаб Сюлейман Аскери. Той успява донякъде да им внуши да спрат издевателствата и да подготвят предаването на Западна Тракия на българската армия. Договорят се разговорите да продължат в Истанбул. На митинг пред общината в Гюмюрджина Джемал паша казва: „Вам ще бъдат запазени правата. Вие не трябва да се страхувате, защото ей тук, в Димотика, стоят толкова хиляди мюсюлмани, готови винаги да ви защитят.“

Мнозина, чийто разум е потопен в мрак, разбират това изказване като парола – да се довърши недовършеното. Преди да си тръгнат, инстинктът им прошепва, бесът ги зове... стрък трева, живот непокосен и камък върху камък да не остане.

До 25 октомври 1913 г. (деня на предаване на Западна Тракия на българските власти) башибозукът се наслаждава на жертвата и заграбеното богатство. Паметен знак на това време е барелефът в село Аврен (Крумовградско), който напомня за убийството на 42 жени, девойки и деца от разярени помаци от селата Къзъл, Ешекдере и Мери-коз, настигнали жертвите си в близкото дере до селото.

На 14 септември 1913 г. разговорът продължава в Истанбул с токущо пристигналата гюмюрджинска делегация. Тук Талат и Енвер паша дават съгласието си пред султана и великия везир, сега принуждават Ешреф Кушчубашъ и Сюлейман Аскери да се откажат от мерациите си да отстояват реокупацията на Западна Тракия.

След 24-часово непрекъснато заседание правителството на Салих ходжа дава официално съгласие да се саморазпусне и по този начин зачертава 57-дневното си битие.

Така огромна маса се откъртва от безжизненото тяло на майка България.

Ключът към съгласието на главорезите са думите на великия везир: „Принудени сме да отстъпим Западна Тракия в замяна на Одрин, който остава в новите граници на империята.“ Тоест разменната монета е Източна Тракия – предмостиято, което осигурява сигурността на Проливите.

Междувременно България изпраща делегация в Истанбул в състав: ген. Савов, Григор Начович и Андрей Тошев. По време на нейните срещи между 7–18 септември 1913 г. се уточняват всички териториални и други подробности, които да бъдат включени в бъдещото споразумение.

На 29 септември 1913 г. София и Високата порта подписват известния Истанбулски договор. По силата на този договор, както пише проф. Ст. Трифонов, правителството на България поема задължение да назначи окръжен управител в Гюмюрджина турчин, български поданик, и да амнистира всички извършени политически престъпления. Високата порта прави всичко, зависещо от нея, за да запази от възмездие водачите на т.нар. Гюмюрджинска автономна република. Всичко това в името на миража български войник да стъпи на Егейското крайбрежие и прокудените от Източна Тракия да се завърнат по родните си места, което не се случва.

Три седмици по-късно 8-а Тунджанска и 2-ра Тракийска дивизия под общото командване на ген. Тошев приемат от Джемал паша Западна Тракия. Слаба, победена, дезориентирана и без чуждестранна протекция, от една страна, и от друга, в стремежа си да демонстрира интерес към Централните сили, Западна Тракия се превръща в „земя под аренда на дявола“. Вече 95 години ветровете над нея нямат край.

Заедно с изборната победа през април 1914 г., извършването на геноцида над арменците през 1915 г. и включването на Турция в Първата световна война младотурците възраждат отново идеята за турцизация на Западна Тракия.

В книгата си „Външните турци“ видният шовинист Джелалеттин Юджел ни поднася следното прелюбопитно продължение на горната идея. В резултат на продължителна нелегална и полулегална дейност на 30 юли 1915 г. турци и помаци създават мъртвородено Западнотракийско местно самоуправление (Bati Trakya bolge hukumeti). Инициативата принадлежи на Западнотракийския комитет за освобождение, учреден в Драма от капитана от турската пехота Фуат бей. Негови съратници са действащите офицери от турската армия Шакир Зюмле и Джават бей. През септември 1917 г. въпросната организация и измисленото самоуправление се разпускат.

Авторът споменава и за трети нелегален опит за местно турско-помашко самоуправление под името Западнотракийска временна държава (Bati Trakya devleti muvakkatesi). Тя е създадена на 25 май 1920 г. в района на север от Гюмюрджина, познат с името Хеметли. Неин пръв лидер е българомохамеданинът от Пещера Тефик бей. В литературните източници са посочени членовете на правителството и командващите въоръжените народни опълчения. Голяма част от тях са познати от авантюрата на Енвер паша. След Лозанския трактат от 1923 г., който е спасителен за кемалистите, въпросното самоуправление се разпуска.

Днес в Европа има 10–15 турски организации, именуващи се Западнотракийски, които често експонират турцизацията на цели райони в съседните на Турция държави. В главите им клокочи най-новата идея за помашка автономия. Техният идол е международният аферист Марк Сенклер, англичанин на турска служба от близкото минало. Той е бащата на башибозушката четническа тактика в Западна Тракия в периода между подготовката на Санстефанския мирен договор и решенията на Берлинския конгрес от 1878 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г., С., 1989.
2. Камен Герена. Етнически и религиозни взаимодействия в Одринска Тракия и Източните Родопи. Кърджали, 2004.
3. Славков, И., Б. Димитрова. Сачанли. С., 1989.
4. Шишманов, Д. Необикновената история на малоазиатските българи. С., 1989.
5. Косабас, S. Balkanlarda Panislavizm. Istanbul, 1986.
6. K u t a y, S. Talat pasanin hatirlari. Istanbul, 1983.
7. Bati Trakya, yil 24, 2007, s. 210.
8. Bati Trakya sesi, yil 3, 1999, s. 3.
9. Y u c e l, C. Dis turkler. Istanbul, 1977.

НАРОД, ЦЪРКВА, ДЪРЖАВА

† **ВАРНЕНСКИ И ВЕЛИКОПРЕСЛАВСКИ
МИТРОПОЛИТ КИРИЛ**

д-р по богословие

Разорението на тракийските българи през 1913 г. поставя пред богослови и историци ред важни въпроси за взаимните отношения между народ, църква и държава в българската история. Тези въпроси, макар и наглед теоретични, имат огромно значение при определянето на приоритетите в развитието на един народ.

През периода на османското робство много ясно и отчетливо се формира връзката народ-църква в лицето на Българската екзархия. След Освобождението отношенията църква-държава се развиват в същата посока, като държавата се приема като висша ценност, на която трябва да служат всички, включително и Църквата. Църквата, за съжаление, още след Освобождението и до днес се приема само като национална институция, поради което според мнозина тя е изиграла своята историческа роля през Възраждането и днес е само музей на една отминала епоха.

Тук би трябвало да се обърнем към богословието и да разгледаме богословски понятията „народ“, „църква“ и „държава“. Народите са обективно явление в историята на човечеството. В книга Битие се посочва, че разделението на народите на земята е твърде рано с разделението на езиците, което е резултат от събирането на всички хора около идеята и делото за изграждането на Вавилонската кула. Вавилонската кула е олицетворение на човешкия стремеж чрез организация на своите сили да се достигне до Небето – до Бога. Бог разрушил този човешки сговор, защото това било празно дело. Не е възможно без Бога да достигнеш до Бога.

Държавата като човешка организация също може да се превърне във Вавилонска кула. Държавата е идея на човешкия ум и дело на човешките ръце. По-късно, когато Бог сключва своя завет с Авраам, му дава три обещания. Първо: „Аз ще произведа от тебе голям народ“ (Бит. 12:2); второ: „ще дам на тебе и на твоите потомци цялата Хана-

анска земя“ (Бит. 17:8) и трето: „в теб ще бъдат благословени всички земни народи“ (Бит. 12:3), т.е. от неговото потомство ще се роди Спасителят на всички човеци. Никъде Бог не обещава нещо свързано с държава или с друг вид човешка организация. Напротив, тук виждаме как Бог започва своето спасително дело от един човек – Авраам, после го разпростира над еврейския народ и ханаанската обетована земя, а най-накрая, когато се изпълнило времето, чрез възплъщението на Своя Единороден Син Бог обхваща всички народи и цялата земя. Понятията, които използва битеписателят и които отразяват Божиата спасителна воля, са само две: еврейският народ и ханаанската земя в началото, а после всички народи и цялата земя: „Идете, научете всички народи, като ги кръщавате в името на Отца и Сина и Светаго Духа“ (Мат. 28:19).

По-късно, след влизането на евреите в обетованата земя, Юдейската държава преминава през крътък разцвет и през дълъг период на робство под съседните езически народи и Римската империя. Не е случайно, че Спасителят се ражда, когато юдейската държава не съществува. Държавата като политическо устройство на един народ е нещо променливо и относително. В библейската история се вижда много ясно, че когато юдейските царе се отдалечават от вярата в Бога и спазването на Неговите заповеди и увличат народа в езичество, държавата става ненужна като защитница на вярата и попада под робство, и обратно, когато в периодите на робство вярата се възражда, се засилва и желанието за самостоятелно политическо съществуване.

В този период идва Христос, но не като политически водач и освободител, а като Цар на Царството Божие. Евангелието за Царството Божие е новото, което Христос дава на хората. Царството Божие не е политически и национален проект. Царството Божие обхваща всички човеци по цялата земя и в същото време Царството не е от този свят (Иоан 18:36). То не се управлява от хората, а се гради и управлява от Бог-Отец чрез делото на Христовото спасение и се завършва със силата на Св. Дух. Царството Божие не се бори против плът и кръв (Еф. 6:12), т.е. против определени народи, а събира всички народи в едно.

Тези белези правят християнското благовестие Богочовешко дело, а Църквата, новият народ Божий, не е просто човешка организация, а Тяло Христово, изпълнено с Живота на самия Св. Дух. Църквата е едновременно пръсната по всички краища на вселената и едновременно събрана на трапезата в Царството Божие по време на Светата литургия. Църквите, които основават Христовите апостоли, са една църква, едно събрание на вярващите в Христа, събрани чрез проповедта на апостолите. Всяка местна църква е едновременно локална – коринтска, солунска, ефеска – и едновременно носи белезите на вселенска-

та църква, защото е в пълно благодатно общение с Бога и с другите църкви. Този парадокс на съчетаване на локално и универсално дава на всеки човек и на всяко нещо, което влезе в църковния живот, вярна оценка и функция. Не случайно преподобни Паисий Хилендарски, когато разглежда българското минало, спира погледа си на най-светлите събития и личности точно от християнска гледна точка. Тези личности издигат българското до вселенското и доближават народното-човешкото, до светостта на Бога. Църквата е този нов народ, който се основа на Христа и на апостолите, където няма вече „ни елин или юдеин... ни скит...“ (Кол. 3:11).

През последните 2000 години отношенията църква-държава преминават през няколко различни етапа:

Римски период. През този период Църквата е подложена на гонения от Римската империя в продължение на почти три века. Но тези гонения раждат мъченици и изповедници, които с Божието благодат стават най-силните проповедници на Божието царство пред земното царство на Кесаря. След три века империята разбрала, че християнството не я заплашва и чрез император св. Константин дава свобода на християните да изповядват своята вяра.

Византийски период. През този период отношението на държавата към Църквата е покровителствено и държавата приема християнството като своя политическа идеология и мисия. През него опасността Църквата и държавата да се отъждествят е била най-голяма. Най-важната роля за запазване на дистанцията между есхатологичното Царство Божие и земното християнско царство изиграва монашеството. Преподобните отци и майки на Църквата се възпяват като „богосносни“, „земни ангели и небесни човеци“. Техният авторитет е толкова голям, защото носят печата на Светия Дух – пророческото служение да откриват на хората красотата на образа Божий, скрит чрез Христа в Бога.

Период на османско владичество. Най-важният фактор за разграничение между народите в Османската империя е била религията. През вероизповеданието е преминавал критерият за свои и чужди, за поробени и поробители, за господари и рая. Принадлежността към православната християнска вяра е формирала балканските християнски народи през Средновековието, а след падането под османско робство дълги векове е създавала граница, която е определяла тяхната обща идентичност. Общата съдба на поробени и общата вяра са създавали солидарност и общи очаквания за освобождение на християните от властта на друговерците. Преминаването на границата на вярата е определяло различието, другостта, а не принадлежността към друг народ или език. Мъченичеството и изповедничеството за Христа от

римския период отново се проявява. Основна роля за запазването на християнството през този период имат манастирите и тихият молитвен, книжовен и проповеднически труд на хиляди монаси. Връзката държава-църква тук е едностранна. Османската империя използва Цариградската патриаршия като министерство, за да управлява по-лесно чрез него християните в империята.

Възрожденски период. През този период балканските народи се заразяват с модерните на Запад през VIII в. националистични идеи. Тези идеи вземат превес над православната идентичност и принадлежността към Народа Божий и Царството Божие. След освобождението на Гърция Цариградската патриаршия постепенно се превръща в проводник на гръцката „мегали идея“ и така противопоставя гръцкия и българския народ по места. Българското възраждане е особен период в нашата история. През този период народът ни повторно открива своята православно християнска идентичност. Скромната история на преподобни Паисий Хилендарски поставя отново пред очите на всички българи като герои на българското светците, патриарсите и царете от нашата, забравена тогава средновековна история. Така българите получават свое лице на православни християни, различно от гръцкото, и много скоро започват борба срещу гръцката културна и духовна асимилация, проводник на която за съжаление станала Цариградската патриаршия. Българската екзархия се създава като православна църква на българите и продължава православно предание, което никога не е прекъсвало по нашите земи. В това отношение Българската екзархия представлява по нашите земи едната свята вселенска и апостолска църква. Съсването с Цариградската патриаршия не е съсване с православието и прекъсване на църковните връзки с православия свят, а опит да се ограничи гръцкото асимилаторско влияние. Българската екзархия в по-нататъшната си история се стреми да защитава правата на българите християни, останали в Османската империя, но и да възстанови църковното общение с другите поместни православни църкви. Съзнанието, че църковната изолация е опасна и пагубна, кара Църквата да търси и да намира верния баланс между каноните и интересите на народа. Стремешът на българите да имат своя църква и тя да бъде легитимен представител пред турската власт и пред европейските страни и Русия, но различен от Цариградската патриаршия, разделя българското общество на патриаршисти и екзархисти. Богослужението на славянски прекъсва източниците на гръцкото влияние и разграничава окончателно българския от гръцкия народ.

През този период обаче се формира и възприемането на Българската екзархия като национална институция и като средство по пътя на създаването на независима национална държава. Това възприемане на Църквата като национална институция води до изместване на истин-

ската функция на Църквата да спасява не определен народ, а всички народи и да ги прави членове на Царството Божие.

Балканските национални държави се появяват на историческата сцена през XIX век като рождба на националноосвободителното движение на балканските народи. Те се създават въз основа на народностния принцип, т.е. според правилото „за всяка нация – държава“. Наистина, има опити за изграждане на две държавни организации за една нация (Влахия и Молдова за румънската, Княжество България и Източна Румелия за българската), но те не успяват — националните сили налагат обединение. Само Сърбия и Черна гора се развиват като две сръбски държави, но е необходимо да се отчете обстоятелството, че черногорското население, макар и сръбско по произход, с течение на времето създава свой бит и традиция и започва да се издвaja като отделна нация. От балканските национални държави само Гърция започва развитието си като независима държава, а всички други минават през етапа на автономията. Освен това нито една от тях при учредяването си не обединява в границите си цялата нация.

Създаването на балканските национални държави се обуславя не само и не единствено от националноосвободителното движение. Особено важна роля в случая играят великите сили. От съотношението на силите на международната арена, от съответната международна конюнктура най-често зависи както учредяването на отделните държави, така и техният статут, форма на управление, териториален обхват и граници. Всъщност великите сили си присвояват правото да решават балканските проблеми в зависимост от целите на своята политика в Югоизточна Европа и Близкия изток (Кръстьо Манчев. История на балканските народи. Т. 1. 1352–1878).

Националните държави не могат да си поделят Балканския полуостров на национален принцип, защото всяка от тях е формирала своя „мегали идея“, която се сблъсква с интересите на другите народи на Балканите, с интересите на Турция и с интересите на Великите сили. Това поражда множество конфликти и в резултат на тях с кръв и дипломация се очертават границите на Балканите, които не удовлетворяват нито една държава. Балканските войни и особено втората – Междусъюзническата война, са кървав сблъсък на национализъм, който ражда много герои и малко победители, защото Великите сили строго бдят на Балканите да не се създадат силни независими държави. Разорението на тракийските българи е само един епизод от разкъсването на живото тяло на българския народ на части. Православната църква, Църквата в балканските страни, за съжаление става жертва на етнофилетизма, който противопоставя православните народи един срещу друг.

Комунистически период. Неосъществените национални идеали водят до духовно и физическо изтощение на балканските народи. Кризата на национализма създава среда за развитието на радикални фашистки и комунистически идеи. Крачката отгук до отричането от вярата, държавния атеизъм и новите гонения срещу християните е много малка и бързо е направена. През този период държавата обявява християнството и Църквата за нещо, което е отживяло, и определя, че мястото ѝ е в историята. Гоненията от римско и османско време се повтарят отначало буквално, впоследствие по много по-фин и изтънчен начин.

На Запад Католическата църква също преживява тежки времена. От водеща политическа и цивилизационна сила в Западна Европа през Средновековието, след Реформацията и особено след Френската революция Католическата църква и вярата са изтласкани от обществения живот в сферата на личния живот и убеждения. Държавата е обявена за светска и секуларизмът се превръща в новата официална религия. Тази маргинализация на религиозното е може би по-страшна от гоненията. Научната парадигма като „обективна“ измества религиозната, която е обявена за субективна и метафизична. Дори дискусиата за религиозното вече не е интересна и допустима, защото не отговаря на критериите на науката за „обективно“.

Днес в глобалния свят, където държавните граници стават все по-пропускливи и където съществува виртуално пространство, в което въобще не може да се говори за граници, пред българското общество застава нова задача: как да дефинира българското така, че то да не се размие в общи понятия, като демокрация, пазарна икономика, правова държава, права на човека и пр. – все неща, сами по себе си добри, но нито едно от тях не е специфично българско, не може да се открие като водещо в българската история през вековете и не може да гарантира бъдещото запазване на българската идентичност. Как да се очертаят границите на българското така, че то да не се противопоставя на плът и кръв и да осигури духовния и материалния възход на нашия народ? Отговора можем да намерим в Евангелието и в периодите на най-големия национален възход в българската история – Златния век и Възраждането.

Златният век не е златен със завоеванията на цар Симеон, защото те много бързо са загубени, а с духовните завоевания на св. цар Борис, св. Седмочисленици, св. цар Петър, и св. Иван Рилски, които векове наред определят българския духовен облик и дават обилни плодове в историята на всички славянски народи.

Водеща роля в процеса на Българското възраждане играят две основни институции: Църквата и училището. Тяхното зараждане и раз-

витието им вървят ръка за ръка и всички последвали постижения на българския народ, стъпват на здравата основа, която създават църковните и училищните общини по места. Училищата, създадени и поддържани от Българската екзархия, носят истински православен дух. Често първите учители са свещеници, а първите учебници са светото Евангелие и Псалтирът. Грамотността създава нови църковни певци и свещеници и увеличава християнската просвета сред народа. Революционната организация за подготовка на въстание е тясно преплетена с гъстата училищна и църковна мрежа. Там, където българите се разграничават от Цариградската патриаршия, се създават първите училища и също там намира най-добра почва проповедта на Апостола на българската свобода йеродиякон Игнатий – Васил Левски. Образованието на народа в български дух и повишаването на неговите знания и организираност създават първите български общини, сплотени около построяването и издръжката на местната църква и училище, а по-късно и революционен комитет. Когато държавата стои на здравите основи на църковната и училищната просвета, тя може да избегне капана на национализма и противопоставянето с другите народи. Само човекът, който искрено вярва в Бога, може да уважава вярата на другия, без да я насилва и омаловажава. Истинската толерантност е плод на очистването на душата и дар на Светия Дух.

Днес българската държава продължава да гледа на Православната църква през очилата на секуларизма и атеизма. Българското гражданство след дистанцирането на държавата от Църквата и от патриотичното училищно възпитание се превръща все повече в юридическа категория, вместо в източник на национално самочувствие. Запознаването на младото поколение в църквата и в училище с духовните измерения на българското е единственият път за възраждането на българския народ. Мъченическата съдба на българите в Тракия, Македония, Западните покрайнини, Северна Добруджа и на християнските страдалци през комунизма трябва да се познава и уважава в цялото измерение на нейната трагичност.

Българският народ, който след тези събития може да вярва, да прости, да обича, да се радва, да се труди и да служи на Бога, наистина заслужава почит и уважение.

ДОКУМЕНТИ ЗА РАЗОРЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ 1903–1904 г.

Ст.н.с. СТОЯН РАЙЧЕВСКИ

Разорението, изстреблението и прогонването на българите от Източна Тракия е процес, който започва доста години преди Балканската и Междусъюзническата война. Те започват непосредствено след подписването на Берлинския договор и стават особено брутални при потушаването на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Продължават с различна интензивност и различни похвати и след непосредственото обявяване на Балканската война. Ако се проследят докладите на българските и чуждите дипломатически представители по онова време в Цариград и в Одрин, става ясно, че българското население е подложено на системен тормоз, преследвания и избивания с цел то да бъде прогонено от родните си места. Обявяването на Балканската война в този смисъл се явява не само поредното българско усилие за обединение на българите съобразно със завещанията от възрожденците национални идеали, но и битка за спасяване от преследвания и изстребление на останалото в пределите на Османската империя българско население.

Поместените тук документи са от подготовения за печат сборник „Дипломатически документи за разорение на българите в Македония и Одринско 1903–1907 г.“

№1

С рапорт от 24 януари 1904 г. под № 43 управляващият българското дипломатическо агентство в Одрин д-р Кожухаров изпраща до генерал Рачо Петров, министър-председател и министър на външните работи и на изповеданията в София, препис от т.нар. Кървав рапорт на Негово Високо Преподобие Архимандрит Милетий. В същия ден

рапортът е изпратен и до Негово Блаженство Българският екзарх в Цариград.

**Изложението на Архимандрит Милетий до Екзарха
в Цариград за положението на българското население
в Лозенградско, Одринска българска митрополия**

Ваше Блаженство,

Обиколката, която направих в Лозенград и Малко Търново, откри пред мене грозната картина на нещастията, които се развиваха напоследък над нашето население в този край. Скръб и страдание изпълват душата ми. Като си спомня локвите кръв, които видях, на 100-на мъченици, мъже, жени и малки дечица, загинали от ножа на войската, и населението, най-зверски настроено срещу всичко българско. Като си припомня трагичните разкази на млади жени, мъже и бабички за нечутите мъки, изтезания и безчестия. Най-тежко ми става, когато си спомня, че за да стане всичко това, за да се предаде на огън и меч толкова невинно българско население, причината е в самото правителство (да е имало барем един нищожен повод), което предизвикало да стане това по един ехиден строго определен план, което ще се види най-ясно от това, що стана.

Преди да започна да описвам как е извършено систематически изстреблението на българите в Лозенградско, аз искам да отхвърля едно лъжливо мнение за работите в този край, а именно: всичко извършено да се приписва на арнаутските пълчища. Това мнение е разпространено от правителството с цел да намали виновността, която се хвърля върху му.

Арнаутите също не са чисти. Те също са извършили много лоши работи. Обрали са църквата и много къщи, изтезавали са жени за пари, обаче убийство не са извършили в това село; в с. Кория, на път за Малко Търново, убили са: жената на Георги Гайдов, Стойко Христов и жена му Катерина с некръстеното ѝ дете; Стойко Газарев и Никола Калудов и са изгорили: къщата на Тодор Петков, на Станко Станев, на Марин Стоилов, на Иван и Тодор Момчилови, на баба Добра, на Никола Атанасов, на Георги Пантелеев и църквата и училището; в с. Дерекьой запалили са само няколко къщи и са убили на пътя говедаря Георги Желязков. В Малко Търново са извършили само отделни обири. Но всичко това е нищо в сравнение с всичко, извършено над българския народ в този край. Най-големи зверства над българите са извършени в месеца, през който арнаутите не са минавали.

Изстреблението на българите в Лозенград е систематическа работа на самото правителство, което то наложило на войска и башибозук и

което нещо за да укрие, е довело арнаутите, върху които сега приписва всичко. Че това е така, говорят фактите.

При село Кория заминали на 24 август и извършили лошотии-те, които описах по-горе. В това време там имало редифни войски от Узункюприйския табур 50–60 души, които, когато били арнаутите в селото, по думите на първенеца старец Дядо Станко Гайдаржията и баба Гина от същото село, старали се да пазят населението от тях, обаче на другия ден, след тяхното заминаване (когато са получили заповед, види се), те, войниците, захванали за обират и палят къщата и да убиват и безчестят. Така Яни Явашев заклали пред дъщеря му Константи-на, която обезчестили, Георги Панделов заколили пред тях. Арнаутите са заклали всичко 6 души (гореизброените), а аскерът 25 души. Същия ден, според думите на Дядо Стойко и баба Гина, аскерът, след като обрал останалите повече от сто къщи, ги изгорил до една. Аскерът се придружавал и от турци от околните села: Харманлий, Демиржелово и Сазара.

В село Дерекьой, по думите на очевидци селяни, селото било запалено от арнаутите, но довършването на изгарянето и обирът на къщите са станали от войниците, които били в селото и които минавали за Малко Търново. Тук човешки жертви има малко – 6 души убити и 3 ранени, и то благодарение на обстоятелството, че населението по-рано е излязло в гората.

Датата 25 август, от която се започва клането на българите от аскера и местните турци, е зловеща дата за българското население в този край. На 25 август стана доизгарянето на с. Кория и убиването на 26 души българи и пр. В същата дата и масовото и най-варварското изколване на българите в малките български селца Ереклер, Кешерлик и Алмаджик.

Ереклер, 60–70 къщи българи и 120–150 турци. На 25 август българското население е работило по харманите и без да подозира нещо, когато една бясна тълпа от войници 50–60 на брой от Лозенградския редифски табур, които са живеели в селото, и множество турци от същото село начело с Айрологлу Мустафа, Юсеиноглу Сюлейман, Налбантчето, Балъкчи Сюлейманоглу и Тюйли Мехмединоглу захванали да ловят когото видят от българите и да им връзват ръцете. Селянинът Митре Стоянов е заклан в двора му, а Христо Георгиев, 18-годишно момче, учител в турската махала, него тълпата е измъчвала най-зверски. Преди да умре давали му една клечка, потопена в собствената му кръв, и го карали да напише писмо до баща си; нанасяли му рани с камии и най-сетне го засипали с камъни. Селяните Иван Кешишев, Митре Домов, Стоян Каров и Чобан Стоян измъчвали и после ги заклали край селото, където кръвта им още не е изсъхнала. Техните нещастни

жени разправят това. На друго място в селото са били заклани други пет души, между които и Георги Калинин, заклан под шията и мушкан на 123 места с кама и измъчван зверски. За чудо голямо, посред нощ, когато другарите му се разкъсвали от кучета, той се свестил и с големи усилия успял да си развърже ръцете и с лазене да се добере до край село и оттам в гръцкото село Петра, гдето бил скрит и излекуван и сега чак се е показал. Аз видях раните на този нещастник, който просто по Божие провидение е избягал от смъртта.

От това село има изклани по най-зверски начин 36 души. Имотът на селяните и къщите и добитъкът е заграбен. Дванадесет души от останалите селяни след клането пък са арестувани.

До Ереклер са и други две села – Кешерлик и Алмаджик, в които българското население е смесено с турци. В тия две села, особено в Кешерлик, 40–50 къщи българи и 80 турци, се е повторила същата история, каквата е и в Ереклер. Местните турци в селото, един ден преди да стане клането в селото, са съветвали българите да бягат, защото ще бъдат избити: „От царя е излязла заповед, гугла (калпак) по тия места да не остане.“ На другия ден, 25 август, тълпа от войници и местни турци начело с Мехмед Мехмедов и Амед Абтиев са започнали да хващат българите, да ги връзват и колят.

Заклани са: Константин Митрев, Панайот син и бащата Петко Стойков, Георги Гьорчев, Стоян Николов, Георги Стоянов, Стойко Тодоров и Влайко Стойков вътре в селото. Едно 12-годишно момче, Иван Вълков, ударено с куршум в крака, с касатура върху главата и ногите и заклано, е успяло да оживее. Вземено от един турчин за потурчване, успяло да се спаси с бягство и сега е при Н. В. Преподобие Архимандрит Харитон. Всички къщи обрани и добитъкът откаран и се впряга пред очите на притежателите му от турците.

Всички жени са обезчестени, а три моми: Яна Тодорова, Станка Власева и Милка Недялкова заграбени, за да ги потурчат. След клането, колкото мъже са останали, са в Лозенградския и Одринския затвор. В селото живеят само 18 майки с дребни дечица, лишени от своята покънина и добитък.

В еднакво почти време става и разсипването на с. Алмаджик. Селото брояло 35–40 къщи български и около 60 турци. Войниците от селото с множество турци от Ереклер и от същото изловили от харманиите им: Райко Нанев, Гину, Иван Бакалина, Черния Яни, Тодор Дараков, Кара Константин, вързали им ръцете и ги изклали. Кметът на селото, каран за с. Ковчаз, бил пребит по пътя и умрял скоро в затвора.

Всички жени и моми обезчестени. Имотът на селяните изграбен от околните турци. Които успели да се изтръгнат от ръцете на убийците, са избягали в горите, от които някои били заминали за България,

а други избити от войниците. Сега в селото са останали само 5 фамилии, двете с по един стар мъж, а другите – деца без бащи и майки, които водят мъченически живот. Те всички са на работа у турците. Както двамата старци, тъй и малките момичета носят турски дрехи и шалове от страх да не бъдат убити. Боя се, дали всички те ще останат още дълго християни и дали не ще бъдат насилва потурчени.

Турците в Ереклер и Кешерлик с войската от Узункюприйския табор, след като изклали и разсипали българите в тия села, се върнали към Кадиево и Коево и други села да правят същото.

В Коево клането, обирите и горенето станали на 25 август. Очевидци разказват следното: турците и войската от горните села и от Дерминджалово и Харманли дошли в селото и най-напред навързали Манол Проданов и Илия Георгиев, уж, че ще ги карат в града, и въвн от селото ги заклали. Дядо Теличин убиха по пътя за с. Харманли, Апостол Стойков – в махалата Върлата страна, К. Митрев – като си пасял овцете, Рачко Михов и баба Фина не се знае где са убити. След това населението се разбягало в гората. Обаче дошъл един миралай с много войска. Като събрал селяните край селото, им казал да се върнат в селото, защото няма кой да ги закача вече. Те го послушали, обаче не след много същите турци и войска се нахвърлили върху им, много жени обезчестили, къщи и добитък ограбили и изгорили селото. От останалите част са избягали в България. Множество баби, деца и двама дявовци са се скитали около цял месец из гората и когато се поумирило, биле намерени от войската и доведени в Лозенград, а множество други пък са убити в гората и труповите им изядени от кучетата и свинете.

Кадиево, тълпа от войници и турци от Ереклер, Кешерлик, Алмаджик, Турско Кадиево и пр., на брой около 2000 души, с ужасни викове и залпове по 1000 пушки наведнъж се е задала от западните височини и вървяла към селото. Жени, деца и мъже, уплашени, надали на бяг, за да избегнат своя живот. Дългострелите пушки на войниците обаче застигнали всекиго, който бягал на отворено. Разярената тълпа още преди да влезе в селото е убила баба Рачка, Ганчо Рачков, Юрдан Ангелов, Юрдан Ралев (7-годишни дечица) и Рада Неделчева (11-годишно момиче), и Димитър Узунов, и Костадин Иванов (60-годишен старец).

Трагичен е краят на двама мъже и две жени, които за да спасят живота си, хванали са горите за към България. Една от тях, Стана Филипова, е носила двете си малки деца, едното на ръце на година и половина, а другото на три години и половина. „По едно време, разказва Стана, моите другари се отделиха от мен. След малко аз ги застигнах, но ги гледам, че лежат на земята. Крият се да не ги съзрат войниците – казвам си наум. Приближавам се до тях и им приказвам тихичко, но напусто. Не отговарят. Слушам само хъркане – и четиримата бяха

ударени с куршум, душа беряха. След малко, като държах малкото си дете Марин в ръцете си, куршум прониза двете ми ръце и детенцето, аз го оставих, опитах се да взема другото дете, но не можах – ръцете ми не държаха. Оставих го и захванах да бягам, след малко изпитах нараняване с куршуми още на шест места в тялото си. Намериха ме войниците и ме заведоха в Ковчаз и оттам в Лозенград.“ Детето, което тия намерили на другия ден, след десетдневен живот умряло от простуда.

Турците се втурват в селото, събират всичко, каквото намират в селото, покъщнина, добитък и пр., и го пренасят в селата си. Къщите са запазени здрави. Църквата е осквернена: иконостасът Вседержател – пушкан, другите икони с нож драскани и избодени очите на светците. Мраморната „Св. Троица“ разчупена на парчета, „Св. Антимин“ изпокъсан, книгите разкъсани, а един върху една икона си е направил нуждата.

Същото нещо и в същото време е станало и в Едига. Това село е ограбено, изгорено от войниците на Гюмюрджинския редифски табор. Благодарение, че гората е близо при селото, населението рано се свестило и хванало гората. По погрешка най-напред са запалили гръцките къщи, изгорели 4–5 от тях. После, след като са ги ограбили, запалили и българските къщи, които изгорели всички заедно с църквата и училището. Добитъкът откаран. В селото са останали 2–3 старци, а всичкото останало население е избягало през гората в България.

От същия табор войска е било разсипано и селото Куру дере. Това село е било досущ опленено и хората щели да бъдат избити, ако не били хванали по-рано гората. При все това тук са убити десет души: Михаил Стоянов, Пандели, Ненчо Константинов, Стамат Кацарина, Христо Димов, Панайот Янакиев, Георги Нанов, Намю Стаматов, Гано Арабаджиев и Никола Стерионов.

В плановите за съсипването на България е влизало и село Раклица, 40 минути от града, до самата крепост, състояща от 120 къщи, което трябвало да се съсипе. На 2 септемврий, часът 6 по турски, войниците от крепостта с тенекни газ, в които топели ръженица и хвърляли върху къщата и плевните, запалили са това село. Когато запалените къщи горели, войниците начело с чаушина Сюлейман вардили с пушките и разстрелвали всеки от селяните, които са се показвали отнякъде и са се опитвали да гасят.

Множество мъже са убити и хвърлени в огъня: Атанас Саев, баба Росия, Иван Янков и децата му: Илия 40-дневно и Ангелина 8-годишно; убити са още: Атанас Димитров, Марийка Стоянова и Янаки Параскевов. Двете дечица на Митре Аргиров изгорени вкъщи.

Обезчестени са сред пладне почти всички жени – от 12-годишни момичета, даже и стари баби. От цялото село само 40 здания (къщи,

плевни и обори) са останали. Всичката покъщнина и добитък са ограбени. По такъв начин е разсипано това толкова хубаво село. Сега в селото живеят само 25 фамилии, които намерихме да водят много мизерен живот. Другите от страх, задаван им от същата войска, че ще ги изколят наново, не смеят да отидат в селото.

Аз не искам да продължавам по-нататък тая кървава история за унищожаването на българското население, като мисля, че казаното е достатъчно, за да се види, че всичко е ставало от войската и турското население по поръка на правителството и по план, даден от самото него.

Да, правителството е желало това нещо. И как да се обясни тоя факт. Избиването и горенето на селата продължава от 24 август до 2 септември и правителството се преструва на глухо, мълчи и в никое село не праща от своите органи за ограничение на злото, което става пред неговите очи (Раклица, Каракоч и пр.). Ако не е негово желание? Чак когато всичко се опустошило; когато Раклица, Курията, Деро кьой, Коево и пр. се обърнали вече на пепелища, без жива душа, когато кръвта на мъченически загиналите и обърнатите в касапница български села позасъхнала, тогава чак властта отива в с. Раклица и др. Но, уви, не за да даде помощ, а да състави акт, в който да изтъргне признание от останалите селяни, че селото е изгорено от комитите, подписването на които актове селяните дързостно отхвърлили, като заявили, че те знаят имената на злосторниците, които са войници и турци от околните села.

Аз казах по-горе, че са избити, опленени и изгорени села, които с нищо не са дали повод. Тук искам да поясня тая мисъл. Събитията, които станаха с нашето население, турците като нямаха как да ги оправдаят, извиняват ги с това, като ги считат за наказание на българите, че са въстали срещу държавата. Тоя възглед има безсрамие да изкаже и един от чиновниците, които ни придружаваха: „Те още един път не ще посмеят да се надигат срещу държавата.“ Преди всичко въстание в моя край едвам е имало. Имало е нещо като пародия на въстание, което е обхващало места, отстоящи 20–25 км далеч от Малко Търновско и Василиковско от селата, които пострадаха. Населението в Ереклер, Алмаджик, Кешерлик, Раклица, Корията, Коево, Кадиево и пр. било предадено на своите мирни занятия, вършеело по харманите, когато над главата му се разиграва злочестието, дошло главно по поръчка на властите. Както и по-горе казах, не искам по-нататък да описвам злощастията на българското население в останалите села.

Ще кажа само в общи думи, че от 24 август насам българското население в този край се постави извън защитата на законите и на всеки турчин, войник или цивилен е дадено право да убива българина, гдето го срещне.

Във всеки дом, по думите на очевидци, ще намерите трупове на убити българи, скапани или пък изяждани от кучета или свини. От тия зловещства насам никой българин (даже от селата на юг от града, които, както се вижда, не са влизали в планове да бъдат съсипани) не пътува наникъде. От Кору дере и Урум Беглий нямаме никакви сведения какво става с тия села, има ли население и пр., защото никой не беше дошъл от тия села в Лозенград.

Благодарение на обстоятелствата, че кланетата и съсипването на българщината започнаха от близките до града села, та на балканските села се даде възможност да избягат, макар с гола душа само, в България. Инак ний щяхме да имаме касапница в много други села още, например: Едига, Девлетий агач, Коджа тарла и др., които сега са само изгорени и добитъкът им отвлечен.

При всичко това обаче, застигнати по пътя старци и деца има множество убити в тия села. Така от Гьок тепе има убити 4 души, от Кула – 8 души, от Маджура – 4 души, от Урум Беглий – 6 души. Разбира се, това не е всичко. Има множество убити, труповете на които са по доловете, имената на които не се знаят, защото от селата, от които са те, няма хора, избягали са в България. Има също множество убити, които са бягали в България, които се считат тук за преминали границата.

Навсякъде всичко говори за изключителността на положението на българското население и на ненаказуемостта на турското население, за престъпления, извършени над българите. Така в Бунар Хисар Мавроди К. Мавродиев на 10 септември е застрелян на нивата, когато берял царевица и пребит. Двамата овчари П. Янелиев и Ставри Карагогов от същия градец били грабнати от колибата и намерени мъртви с извадени очи и с множество дупки по телата. Никакви виновници властта не е търсила за тия престъпления. Свещеник Димитър от Урум Беглий на 18 септември заедно с 8 души селяни подкарали стражари за Лозенград и понеже той бил болен и не можел да върви, то на пътя стражарите го заклали и в Лозенград довели само осемте души. Разбира се, никой не бил наказан за това грозно престъпление.

В Лозенград, па и тук е прието да се говори, че Малко Търново е пощадено и там не е станало нищо. Действително в тоя градец не е извършено масово клане, защото правителството е нямало интерес да се излага пред чужденците; но това, което мълком се върши от войската, е едно явно унищожение на тоя градец.

Избиването на населението е предизвикано от самото правителство така: една седмица наред в края на месец август всичката войска, находяща се в градовете, състояща се от няколко табора, е карана да гърми, нещо, което е предизвикало голяма суматоха между българите, които голи, боси избягали в България, като оставили своите къщи,

пълни с покъщнина, плячка на войската и чиновниците. Ограбването на къщите на избягалите българи се счита като право на войската. Войниците са разсипвали вратите на напуснатите къщи, изнасяли покъщнина, дрехи и др., които свободно продавали на пазара или пък изпращали в Лозенград. Всички къщи са изрити и се копаят от войниците и сега, когато се счита, че е „мирно време“.

Заклани от войската, като са били на работа в своите чифлици около града: Димитър Кокошката, Малковото дете, Дядо Димо Катранджийски, Димитър Кустулов, Желязко Крачков, Стоян Марков, затворен във воденицата си и изгорен, Киро Маринов, Никола Сариаговица и Георги Калинин, заклани и пр. Множество жени и моми обезчестени от войската. Има и мъже обезчестени. Такива: Никола Грозданчето и Иван Жепов на възраст 50–55 години.

За да бъде картината пълна, аз ще кажа няколко думи как се третира затворниците българи, наскоро пуснати от затвора (Петко Михалев от с. Коево). Затворът в Лозенград бил ад, гдето нещастниците се подлагали на най-нечути мъки и изтезания: бой, стискане с клещи, втъкване на остри предмети под ноктите, пържене върху нажежени железа и др. Мнозина нещастници не могли да утратят от тия, които устояли, мъченически завършвали своя живот, а повечето от тия, които устояли, са с разбити челюсти и гърди (каквото разказва Петко Михалев, който надали ще живее още два-три месеца). Всеки чиновник, щом пожелал, вечер можел да бие и изтезава затворниците българи, но между тия, които най-се отличили в своята варварщина, е комисарят Кеке Мехмед, който всяка вечер се явявал в затвора и изтезавал българите.

Даже и след изтръгването на признанието, че е виновен, боят и мъките не преставали. След това признание трябвало е нещастникът да признае още, че е имал връзка с майка си и колко пъти...

Сега от месец и половина насам казват, че било оправено вече, че работите в тоя край вървели в своя нормален път. Обаче тук нищо нормално не се вижда в Лозенградско и Малко Търновско. Наистина масово изстребление и обири на българи не стават, защото българи по селата, както ще видите от прежния ми списък, са останали малко, пък не е останало и какво да се обира. Българите продължават да са извън законите. Не се наказват турците за сторените престъпления над българите. На войската и турците от селата не е отнето правото да се разполагат с българския имот даже пред очите на стопаните. В Кавалий един момък на 23 декември пасял овцете си, когато един турчин дохожда до него, за да му вземе дрехите от гърба. Нещастният момък се опитва да избяга, но турчинът забива ножа си в гърба му. Момъкът умира и турчинът е ненаказан. На 5 тог 9 жени и 3-ма мъже от с. Ереклер, викани да свидетелстват кой е убил мъжете им, биле срещнати от

12 души войници. Две от тях, Неделя Митрева и Мария Стоянова (първата от 20 дена родилка), обезчестили, като ги и обрали. На 8 същия Йова Стойкова от същото село край града била заловена и обезчестена от войниците. Когато тя отишла да се оплаче в конака, изхокали я с думите: „Ако искаш по-добро гледане, иди в България.“

В изгорените и разрушените села войниците с шишове търсят и откриват зарити неща: дрехи и пари, пред очите на селяните. Това нещо аз видях в Курията, гдето войниците разкопаваха основите на къщата, за да открият заритите пари или дрехи. Хубавата църква в с. Коджа тарла се кърти от войниците и турците в с. Ереклер, от дъските на която войниците градят къщи и нужници и пр., и пр.

Мястото му е, мисля, да представя един пример от правосъдието, каквото се раздава на българите. След разсипването на с. Едига, две бабки от това село, Стана и Жека, след 40-дневно скитане из гората върнали се, дошли в Лозенград, дето те успели да намерят 18 глави от своя едър добитък, който пак бил с измама грабнат от ръцете им от един грък шпионин. Бабите завели дело против гърка, че ги е ограбил, като представили и множество свидетели. Но какво? Съдът ги осъжда да заплатят по 40 гроша за наклеветяване.

Правителството е дало обещание, че ще приеме всички българи, които се завърнат в местата си от България. За тая цел то е отворило врата на границата при с. Малкоч, гдето една комисия ще посреща бежанците, които [тя] ще настанява по местата им. Обаче досега едва 30 души са се завърнали. Бежанците не се връщат, защото гледат, че тия, които са се завърнали, се арестуват. Така от завърналите се от с. Ениджия 8 души арестували. От с. Мъглавит са се завърнали 5 фамилии, мъжете на които на другия ден биле затворени. Сега напоследък се завърнали 3—4 души от с. Урум Беглий, които бяха повикани в Бунар Хисар, но какво е станало с тези, не се знае.

Мисля, че за българщината в Лозенградско от всичко досега казано открито се вижда, няма живот и не ще има такъв, докато това положение на работите се продължава — положение, което дава да се види на всяка стъпка безправие на българския елемент и пълновластие на турчина, войник или цивилен, над живота, имота и честта на българина, който ред на работите се крепи и държи от самата власт, от самото правителство.

(п) Архимандрит Мелетий

На 3 ноември 1903 г. управляващият българското дипломатическо агентство в Одрин д-р Кожухаров изпраща до генерал Р. Петров, министър-председател и министър на външните работи и на изповеданията, изготвен от него на базата на събраните на място сведения списък на избитите българи в Лозенградско, включен в рапорта му под № 475 от същата дата.

Списък на избитите българи в Лозенградско

Име и фамилия	Възраст	Къде е родом	Бележка
Тодор Дюлгерев	70	с. Ериклер	негов син
Яни Тодоров	25	с. Ериклер	
Димитър Тодоров	28	с. Ериклер	мъчен и заклан
Пею Кишерли Кмета	50	с. Ериклер	
Стоян Пеюв	25	с. Ериклер	
Стоян Киров	25	с. Ериклер	
Христаки Георгиев	18	с. Ериклер	
Георги Гайдарджиев	30	с. Ериклер	
Яни Чолаков	30	с. Ериклер	
Яни Катеров	70	с. Ериклер	
Георги Пашов	30	с. Ериклер	
Иван Келешев	25	с. Ериклер	
Костадин Хапачев	30	с. Ериклер	
Иван Милев	16	с. Ериклер	негова жена некръстено
Миле Иванов	20	с. Ериклер	
Дете, име неизвестно	10	с. Ериклер	
Георги Коевалията	30	с. Ериклер	
Димитър Германов	16	с. Ериклер	
Иван Кишишика	40	с. Ериклер	
Георги Калинков	35	с. Ериклер	
Дядо Калоян	70	с. Корията	
Стоян Калоянев	20	с. Корията	
Станко Христов	30	с. Корията	
Катерина	25	с. Корията	
тяхно дете	40 дни	с. Корията	
Георги Панделиев	50	с. Корията	
Иван Явашев	50	с. Корията	
Стоян Кьосев	25	с. Корията	
Станко Николов	70	с. Корията	

Име и фамилия	Възраст	Къде е родом	Бележка
Митре Стойков	30	с. Корията	
Станко Николов	18	с. Корията	
Фила Стоянова	15	с. Корията	
Баба Мара	80	с. Корията	
Тодорка	6 месеца	с. Корията	
Апостол Стойков	55	с. Коево	
Темелко Петков	58	с. Коево	
Манол Проданов	32	с. Коево	
Илия Георгиев	32	с. Коево	
Янаки Панайотов	45	с. Коево	
Калоян Митрев	40	с. Коево	
Костадин Митре	70	с. Кешерлик	
Петко Стойков	60	с. Кешерлик	
Ранайот	20	с. Кешерлик	
Неделчо Георгиев	20	с. Кешерлик	
Власю Ереклерлията	45	с. Кешерлик	
Стоян Николов	20	с. Кешерлик	
Стойко Тодоров	35	с. Кешерлик	
Тодор Георгиев	35	с. Кешерлик	
Иван Павлов	40	с. Кешерлик	
Илия Костадинов	28	с. Яна	
Киро Стоянов	18	с. Яна	
Атанас Саев	35	с. Раклица	
Баба Руса	50	с. Раклица	
Илия	40 дни	с. Раклица	
Ангела	8	с. Раклица	
Атанас Димитров	35	с. Раклица	
Янаки Парашкевов	30	с. Раклица	
Златка Митрова	8	с. Раклица	
Райка Митрева	12 дни	с. Раклица	
Марийка Стерюва	10	с. Кадиево	
Баба Рачка	60	с. Кадиево	
Генку Рачкин	35	с. Кадиево	
Юрдан Ангелов	12	с. Кадиево	
Яни Ралев	12	с. Кадиево	
Рада Неделчева	11	с. Кадиево	
Димитър Узунов	60	с. Кадиево	
Костадин Иванов	60	с. Кадиево	
Мария Стоянова	25	с. Кадиево	убита на границата
Ирина Стоянова	30	с. Кадиево	убита на границата

Име и фамилия	Възраст	Къде е родом	Бележка
Мария Филова	1	с. Кадиево	
Дядо Стоян	50	с. Кадиево	
Мавруд Костадинов	40		
Георги Янакин	30	гр. Бунар Хисар	
Ставри Карагогов	30	гр. Бунар Хисар	
Свещеник Димитър	56	с. Урум Беглий	заклан на пътя за затвора
Костадин Николов	30	с. Докуз юк	
Стоян Станков	65	с. Кара Хадър	мъчен и убит
Георги Симов	50	с. Кара коч	
Петко Симов	40	с. Кара коч	
Георги Христов	40	с. Кара коч	
Георги Янев	40	с. Кара коч	
Георги Стоянов	30	с. Кара коч	
Стоян Георгиев	17	с. Кара коч	
Димитър Георгиев	18	с. Кара коч	
Стойко Янев	30	гр. Лозенград	
Васил Динин	38	гр. Лозенград	
Иван Динин	28	гр. Лозенград	
Тодор Димитров	45	гр. Лозенград	
Темелко Димитров	58	с. Каваклия	
Митре Георгиев	20	с. Каваклия	
Ставрики Атанасов	50	с. Каваклия	
Коста Атанасов	30	с. Каваклия	
Георги Димитров	19	гр. Лозенград	
Атанас Олуков	60	гр. Лозенград	
Вълчо Драганов	35	гр. Лозенград	
Зафираки Аргиров	25	гр. Лозенград	
Вълко	40	гр. Лозенград	
Михаил Стоянов	70	с. Куру дере	
Пандели	70	с. Куру дере	
Панчо Костадинов	13	с. Куру дере	
Стамат Костадинов	70	с. Куру дере	
Христо Димов	20	с. Куру дере	
Панайот Янакиев	20	с. Куру дере	
Георги Нанов	14	с. Куру дере	
Нинко Стаматов	20	с. Куру дере	
Гинко Аранаржиев	85	с. Куру дере	
Никола Стерионов	65	с. Куру дере	
Дядо Киро Граматички	62	гр. Малко Търново	

Име и фамилия	Възраст	Къде е родом	Бележка
Петър Кехая	70	гр. Малко Търново	заклан и изгорен във воденицата си
Желязко Католишки	25	гр. Малко Търново	
Димитър Ругачов	30	гр. Малко Търново	
Дядо Костадин	60	гр. Малко Търново	
Димитър Михалката	40	гр. Малко Търново	
Тодор, негов син	1	гр. Малко Търново	
Недялко Кехая Киров	25	гр. Малко Търново	
Дядо Стоян Алексов	60	гр. Малко Търново	
Дядо Желязко Крачу	65	гр. Малко Търново	
Коста Райков	35	гр. Малко Търново	
Митро Кирув	50	гр. Малко Търново	
Дядо Киро Маринчин	75	гр. Малко Търново	
Димитър Кокошков	28	гр. Малко Търново	
Димо Кантарджията	70	гр. Малко Търново	
Коста Кехая	52	с. Гьол тепе	
Цвятко Кехая Никола	62	с. Гьол тепе	
Кехайов	42	с. Гьол тепе	
Димитър Стоев	18	с. Маджура	
Райко Киров	18	с. Маджура	
Никола Милев	25	с. Дерекьой	
Георги Вълчев	80	с. Дерекьой	
Христо Купенов	70	с. Дерекьой	
Георги Желязков		с. Дерекьой	
Кальо Керачков	50	с. Кулата	
Пагона Димитрова	18	с. Кулата	
Иван Георгиев	25	с. Кулата	
Петко Стоянов	45	с. Кулата	
Стана Михалева	40	с. Кулата	
Кера Петкова	8	с. Кулата	
Георгана Калугерка	40	с. Кулата	
Райна Стройкова		с. Кулата	

Рапорт на управляващия българското дипломатическо агентство в Одрин д-р Кожухаров № 219 от 27 май 1904 г. до генерал Рачо Петров, министър-председател и министър на външните работи и на изповеданията в София, с данни за броя на бежанците от Малкотърновско и Лозенградско, издирени и проверени от архиерейските наместници по тези места.

Одрин, 27 май 1904 г.

Бежанците от Лозенградско и Малкотърновско (август 1903–май 1904)

Селище	Общ брой на семействата	Избягали семейства	Възвърнали се семейства
Лозенградска каза			
гр. Лозенград	1359	100	6
с. Урум Беглий	няма сведения	няма сведения	30
с. Пирог	180	180	1
с. Алмаджик	45	40	4
с. Ереклер	90	52	6
Малкотърновска каза			
гр. Малко Търново	1200	800	800
с. Дерекьой	250	100	няма сведения
с. Кара дере	90	90	6
с. Мокрошево	60	60	няма сведения
с. Паспалово	130	130	12
с. Керациново	40	40	30
с. Велика	100	75	60
с. Мегалово	25	25	20
с. Цикнихор	105	100	10
с. Камилите	100	100	20
с. Кладара	70	70	20
с. Граматиково	250	250	180
с. Заберново	50	50	8
с. Стоилово	160	160	120
с. Сармашик	150	150	5
с. Гьок тепе	120	120	10
с. Конак	100	100	няма сведения
с. Чаглаик	100	100	няма сведения

Освен приложената таблица д-р Кожухаров изброява в рапорта си до Министерството на външните работи и изповеданията множество случаи на нападения, насилия и убийства на българи в малкотърновските села.

№ 4

Българското дипломатическо агентство в Одрин изготвя в началото на май списък на българи от Лозенградско, които по това време продължават да се намират в турските затвори, задържани там още преди избухването на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.

Затворници от Лозенградския санджак на 4 май 1904 г. В (затвора) Паяз кале от 1900 г.

1. Иван С. Каиков, учител от гр. Бунар Хисар, осъден на 15 години затвор
2. Димитър Спиоров, от гр. Бунар Хисар, осъден на 15 години затвор
3. Амести Кюшков, земеделец, от гр. Бунар Хисар, осъден на 15 години затвор
4. Тодор Георгиев, учител, от гр. Бунар Хисар, осъден на 15 години затвор
5. Дико Атанасов, от с. Куру дере, осъден на 15 години затвор
6. Петър Сармашклиев, от с. Куру дере, осъден на 15 години затвор
7. Яни Читаков, учител, от гр. Лозенград, осъден на 15 години затвор
8. Димитър Груев, от гр. Лозенград, осъден на 15 години затвор
9. Никола Долапчиев, от гр. Одрин, осъден на 15 години затвор
10. Петър Тошев, от гр. Прилеп, учител в Лозенград, осъден на 15 години затвор
11. Никола Асланов, от гр. Лозенград, осъден на 15 години затвор
12. Кр. Маргариотов, от гр. Лозенград, осъден на 15 години затвор
13. Ламбо Димитров, от гр. Лозенград, осъден на 15 години затвор
14. Димитър Янакиев, от гр. Лозенград, осъден на 15 години затвор

В (затвора) Акя калеси от 1900 г.

15. Никола Велко Кехайов, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор

16. Атанас Велко Кехайов (братя), от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
17. Георги Апдъ Вълков, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
18. Велко Апдъ Вълков (братя), от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
19. Костадин Борунджиев, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
20. Георги Н. Марийев, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
21. Костадин Калудов, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
22. Димитър Д. Кехайов, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
23. Никола Илиев Пишков, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
24. Панайот Георгиев, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
25. Калуд Тодоров, от Бунар Хисар, осъден на 7 години затвор
26. Атанас Петков, от с. Куру дере, Бунархисарско, осъден на 7 години затвор
27. Желязко Стаматов, от с. Куру дере, осъден на 7 години затвор
28. Тодор Стоянов, от с. Камила, Малкотърновско, осъден на 7 години затвор

В (затвора) Синоп от 1900 г.

29. Станко П. Тодов, учител в Бунар Хисар, роден в с. Сатъ къой, осъден на 7 години затвор
30. Костадин Николов, от с. Куру дере, осъден на 5 години затвор
31. Христо Георгиев, от с. Раклица, осъден на 6 години затвор

В (затвора) Лозенград от 1900 г.

32. Георги Попов, от с. Кара Хадър, осъден на 5 години затвор.

В (затвора) Паяс кале от 1901 г.

33. Свещеник Никола Янев, от с. Кара Хадър, осъден на 7 години затвор
34. Иван Проданов, от гр. Бунар Хисар, свещеник в с. Велика, осъден на 5 години затвор
35. Иван Петков, от с. Цикнихор, Малкотърновско, осъден на 7 години затвор
36. Недю Стойков, от с. Цикнихор, осъден на 10 години затвор
37. Иван Томов, от с. Цикнихор, осъден на 15 години затвор
38. Жеко Киряков, от с. Цикнихор, осъден на 10 години затвор

В Родос от 1901 г.

39. Градю Атанасов, от Сармашик, Малкотърновско, осъден на 5 години
40. Балю Кехая, от Сармашик, осъден на 5 години
41. Никола Петков, от Сармашик, Малкотърновско, осъден на 5 години
42. Мухтар Стойчо, от Сармашик, Малкотърновско, осъден на 5 години

В (затвора) Цариград от 1901 г.

43. Коста Иванов, от с. Кара Хадър, осъден на 7 години затвор
44. Стоян Манолов, от с. Каваклия, осъден на 7 години затвор
45. Калоян Проданов, от с. Тас тепе, осъден на 7 години затвор

В (затвора) Акия калеси от 1901 г.

46. Калоян Янев, от с. Кара Хадър, осъден на 7 години затвор
47. Сотир Димитров, от с. Кара Хадър, осъден на 7 години затвор
48. Георги К. Димитров, от с. Каваклия, осъден на 7 години затвор

В (затвора) Цариград от 1903 г.

49. Райко Петров, от Малко Търново, осъден на 15 години затвор
50. Войно Димов, от Малко Търново, осъден на 15 години затвор
51. Коста Петков, от Малко Търново, осъден на 15 години затвор

В (затвора) Гюмюрджина

52. Дядо Недялко Петров, от с. Кара Хадър, Лозенградско, осъден на 5 години
53. Георги Станков, от с. Кара Хадър, Лозенградско, осъден на 5 години

Разорението и гоненията на българите в Одринско продължават и през годините след обявените реформи, които би трябвало да дадат равни права на християнското население, докато се стига до фактически геноцид над българското население през 1913 г., когато стотици хиляди българи са прогонени с огън и меч от родните си огнища, принудени да оставят имоти и имущество и да поемат нерадостната съдба на бежанци, които десетилетия след това ще очакват напразно тържеството на справедливостта.

РОЛЯТА НА ВОЙВОДИТЕ ДИМИТЪР МАДЖАРОВ И РУСИ СЛАВОВ В СПАСЕНИЕТО НА БЪЛГАРЩИНАТА ПРЕЗ 1913 г.

Доц. д-р ЗЛАТКО ПОПЧЕВ – Шумен

Деветдесет и пет години изминаха от една българска трагедия. Разлистваме тази кървава страница от нашата история. Задушава ни лютият дим от опожарените села. Пред нас оживява образът на ридещата тракийска майка с черна забрадка. Чуваме плача на невръстното дете, загубило своите близки, и стенанието на кърмачето, изоставено по пътя на бягството от родна Тракия, по окървавения път на спасението към майка България.

Разорението на Тракия е факт. Правим анализ на събитията, на обезбългарените селища и на жертвите.

Да, те са верни, но тук трябва да се отчете непременно един основен фактор – съществуването на четите на Маджаров и Славов.

Може само да се предполага какво би се случило с тези българи, живеещи в Тракия, ако този фактор на съществуване. Колко биха били жертвите? Колко биха били отвлечените? А какво чудо още би се случило?

Целта на настоящата разработка е да се документира с факти дейността на двамата войводи в защита на българщината.

За по-голяма нагледност разделяме тяхната дейност на три периода:

- а) първи период – от 28 юни до 4 август;
- б) втори период – от 4 август до 23 септември;
- в) трети период – от 23 септември до 4 октомври.

Трябва да се посочи, че дейността на войводите през тези три периода представлява възходяща линия на мъжество и героизъм, отговаряща адекватно на създадените конкретни условия.

цата и съсредоточаването си към посочения пункт Маджаров твърдо решава, че не трябва да остава безучастен към тази българска трагедия. След като от Тракия се изтеглят българските административни и военни власти, той не може да остави това трудолюбиво население на произвола на съдбата.

Началото на спасителната чета е сложено от него заедно с петима негови съселяни⁹ – Стою Вълчев, Станко Стоев Глухчев, Коста Петков Келпетков, Манол Велчев Манолов и Митро Пейков.

На Гьос тепе, Маджаров обявява решението си за създаване на спасителна чета¹⁰. Хората от „селските милиции“ дават своето съгласие и голяма част от тях се включват в четата. За войвода е избран Димитър Маджаров.

С тези храбреци Маджаров започва да обикаля необезлюдените още села, за да ги ободрява и им вдъхва вяра, че в най-скоро време българската войска ще се завърне и те ще бъдат отново под закрила в своята родина.

Хората в гората нямат храна. Намират се само корени, с които те успяват да утолят донякъде глада си. Виждайки това, Маджаров слиза с четата си в селата. Търси, намира и им носи жито, царевича и сол.

Селяните виждат в тази чета от смелчащи единствения си закрилник.

Техеният героизъм подтиква много смели мъже да се присъединят към четата. Новите доброволци приемат идеите на своя войвода и са готови да се жертват за родната си Тракия. Четата става внушителен отряд, като повечето от половината участници в нея са въоръжени с пушки, а останалите – кой с каквото може.

В почти всички села в района четата организира самоотбраната при евентуални нападения на турския башибозук. Тя се явява в помощ навсякъде, където е необходимо и има възможност. Така тя става майка-орлица, защитница, готова да даде отпор не само на башибозушките банди, а и на явила им се помощ от редовна турска войска.

Обстановката с всеки изминал ден се променя и става все по-тревожна. Погромът на селата се превръща в ежедневие. Селските отбранителни дружини не са в състояние да запазят селата си. Четата няма възможност да помогне навсякъде. На много места тя води тежки бойни действия с редовни турски военни части.

След преминаването на границата Енос–Мидия на 23 юли турската редовна войска достига и навлиза в Одрин. Цяла Източна Тракия е завзета от Десети турски корпус под командването на Хуршид паша.

Издевателствата над българското население в Тракия вземат все по-големи мащаби. Това довежда до масово напускане на родните домове и търсене на спокойствие в пределите на майка България.

Тъжната вест за обстановката в Тракия достига чрез тези бежанци и до участника в Илинденско-Преображенското въстание и войводата от Балканската война Руси Славов.

Вместо да остане на домашно лечение в родната си Нова Загора, препоръчано му от Александровската болница в София, където се лекува след войводската си дейност, той тръгва отново за Беломорието.

Много трудно успява да убеди началника на Южния отряд генерал Велчев да издаде „открит лист“ за него и четата му, за да защитава българското население там.

Четата действа самостоятелно, отделно от опълчението. Тя представява летящ отряд от безкрайно храбри свободолюбиви четници.

Пресича границата при с. Ятаджик на река Арда. Пред нея и са опожарените села Дутли и Аврен. Тя се среща с техните жители, скрити в гората. Вдъхва им сили и смелост и им дава указания за по-нататъшната дейност. Навсякъде, където има срещи със селяните, четата обръща особено внимание на най-важния за момента въпрос – охраната на техните села до завръщането на българската войска.

За организирането ѝ тя дава указания за създаване на селска милиция и тайна куриерска служба. Това се поставя като задача за изпълнение от кметовете на селищата. Там, където е необходимо, се оказва и практическа помощ, като се определят местата на постове и местата, свързани с наблюдението и оповестяването на опасността. Вследствие на такъв сигнал четниците освобождават пленени групи българи от селата Башклисе, Караклисе, Крушево и др.

Четата на Руси Славов продължава и преминава през голямото българско село Манастир, което още не е засегнато от турски нападения. Там тя е посрещната радостно от населението. Войводата нарежда веднага да се създаде селска милиция. Показва на сеймените кои пътища и кои места да защитават. Селяните са добре въоръжени. Те имат около 250 пушки „мартинки“ и „маузерки“.

От с. Манастир четата тръгва на североизток и достига до с. Голям Дервент. И тук войводата насърчава населението да не се предава. Създава милиция. Възлага на кмета да се поставят патрули на определени от него места.

Откъм гр. Софлу многоброен турски отряд, въоръжен с две планински оръдия и две картечници, обгражда селото¹¹.

В тъмни зори турския башибозук, подпомогнат от аскер с артилерия, напада селото. Четата на Славов, към която се присъединяват и въоръжени селяни, дава въоръжен отпор на нападателите. След като се обадила артилерията, от чиито снаряди се запалили църквата и съседните къщи, четата заедно със селяните отстъпва към близките гори

до селото. В това сражение са убити няколко селяни, а войводата Руси Славов е ранен. Селото е ограбено и опожарено до основи¹².

Турска редовна войска и башибозук се насочват и към с. Окуф.

Чрез пощата на помощ пристигат селяни от съседните села Турбалъкой и Балъкой. Води се сражение на живот и смърт. Победата е на страната на българските защитници. Турците са отблъснати до р. Марица, която преминават в бягство и паника.

Четата на Маджаров през това време води бой и завладява гр. Фере, който вече е напуснат от населението. Там войводата Маджаров научава от хората за съществуването на другата чета. Всички остават приятно изненадани от тази вест.

Войводата Славов също получава информация за съществуването на другата чета.

ВТОРИ ПЕРИОД – 4 АВГУСТ – 22 СЕПТЕМВРИ

Двамата войводи решават спешно да се срещнат. Това се осъществява на 4 август¹³, късно след обяд в местността под връх „Света Елена“, където е разположена на бивак четата на Маджаров. Интересна е тази среща. Срещат се две чети, създадени с едни и същи родолюбиви и патриотични цели, действащи в един и същи район, без каквато и да е предварителна връзка между водачите им.

Срещата започва с опознаване. След това двамата войводи поставят на дневен ред за обсъждане от ръководствата основния въпрос, стоящ пред тях – задачите, които трябва да следват в защитата на българското население.

Най-напред определят границите на своето действие – на юг от Бяло море, южно от гр. Гюмюрджина и гр. Дедеагач и на север до българската граница.

За по-бързото и ефективно реагиране на четите на обстановката в селищата те определят и зоната на действие на всяка от тях. Четата на Д. Маджаров решават да действа в района на селата Мерхамли, Доган Хисар и на юг до Бяло море, а на Р. Славов – в района на селата Пишман, Манастир и на север до българската граница¹⁴.

Особено задълбочено се обсъжда въпросът за организирането на самоотбраната на селата.

Войводата Славов поставя за обсъждане и използването на тайна куриерска служба, в което той вече има опит. Посочва нейната изключителна необходимост, като така двете чети ще бъдат информирани ежедневно за обстановката в районите им от селските кметове, а и войводите ще им дават указания.

Изграждането на куриерската служба е един труден механизъм в защитата на българското население на Западна Тракия. Много взискателен е подборът на куриерите. Явките се държат в пълна тайна. Куриерът знае само своята явка и се познава само с куриера, с когото се среща. Това е условие за голяма надеждност, което допринася в системата да няма провал.

С течение на времето куриерската служба се превръща в основния, а може би и единствен фактор, на който се дължи закрилата на българщината в един район на безчинства от турски аскер и башибозук над мирното българско население, което протяга ръце за помощ, за помощ от един погром.

То е загрижено за своята съдба и решава да се обърне за помощ към българските военни власти, като изпрати войводата Димитър Маджаров от тяхно име да разясни непоносимото им положение. Пълномощното е подписано от кметовете на седем села¹⁵.

За жалост, поради състоянието, в което се намира българската войска, това искане не е удовлетворено. Населението е оставено да се грижи само за себе си и да възлага надежди само върху четите на войводите Маджаров и Славов.

Опасността за българското население расте. Застрашени от унищожаване са българските села от областта. Готви се настъпление срещу две от най-големите – Съчанли и Манастир.

За да отбият нападението на турския башибозук и да се дочака завръщането на българската войска, Маджаров провежда общоселски събрания в тези две села, като нарежда да се изгради охрана¹⁶. Избран е Акционен комитет за охрана от най-будните селяни. След няколко дни оттам минава и войводата Славов, който е повикан за решаване на възникнали по отбраната въпроси.

Когато охраната е изградена окончателно, съседните села я наричат „Малка България“¹⁷. Крайните и крепости са: на северозапад – Съчанли и Манастир, на север – Голям Дервент, на изток – Тахтаджик и на юг – Балъкой, Турбалъкой и Домузdere. Между тези селища в местностите Курбалъка, Мечите дупки и други в колиби и пещери живее избягалото от полските села население. За тази малка затворена крепост народът пее песни: „Маджаре лъо, наша държаво“.

На 22 август войводата Маджаров с 20 четника се среща с кметовете и селяните, включени в отбраната. Той дава указания на секретните постове. По негово нареждане никой няма право да излиза извън „крепостната стена“, за да не се издадат на турците укрепления и какво въоръжение има отбраната, нито пък да влиза в селото. Войводата успява да осигури за отбраната 50 пушки и „две мулета патрони“, които е събрал с четата от околните турски села¹⁸.

Славов и Маджаров повеждат четите си към турската охрана. Боят е жесток. Там раняват Руси Славов. Турците са прогонени.

Разпространява се вестта, че главатарят на турския башибозук е издал заповед в десетдневен срок всички башибозушки чети да се съберат от Гюмюрджински окръг в местността Ада, откъдето, снабдени с картечни и оръдия, заедно и едновременно да нападнат двете села.

На 5 септември в 21 часа съчанлийци чуват изстрели. Разнася се продължителен вик от патрулите на селото: „Бягайте към изгрев слънце!“ Пламват крайните къщи от трите страни на селото. Боят се води по улиците. Шепата въоръжени храбреци правят последни усилия, за да задържат озверелия башибозук, докато населението се оттегли и отстъпи. В помощ на съчанлийци пристига четата на Славов, подсилена с четници на Маджаров. Сражението става в местността Пазлъка. Падат свидни жертви. Безсмислено е сражението да продължи поради неравните сили.

След поражението на съчанлийци част от башибозука се отправя към с. Манастир, за да се яви на помощ на отпратената за същото село орда. Селото е ограбено. Падат убити много невинни дечица, жени и старци.

Обстановката става страшна. Оцелялото население от селата Кутруджа, Пишман, Мерхамли, Окуф, Тахтаджик, Теке и Балъкьой се намира в гората между Доганхисар и Тахтаджик. Турците са известени за това и след съсипването на селата Манастир и Съчанли веднага се насочват към Доганхисар. На помощ пристигат четите на Маджаров и Славов, като последният заема позиция до една вятърна мелница.

Турците многократно се хвърлят в атака, но четите им дават отпор. Непосредствено след обяд при последното сражение турците се оттеглят, вземайки от бойното поле убитите и ранените.

След няколко дни, с нови сили от многоброен башибозук и редовна армия те отново нападат селото. Четите не са в състояние да спрат тази многократно превишаваща ги сила, употребяваща в боя и артилерия. Селото е превзето. Започват грабежи и убийства. Лумват пламъци¹⁹.

Войводата Славов се насочва на помощ на последните оцелели махали на с. Голям Дервент – Френските колиби. До пристигането му те са опожарени, но голяма част от жителите им са спасени.

Четите нямат възможност да охраняват хората в горите и оцелелите, остават в селата. Доганхисарският балкан гъмжи от хора с покъщнина и добитък. Как да се спаси всичкото това население? На този въпрос войводите трябва да дадат отговор, колкото може по-скоро. Народът непрекъснато се допитва до тях и затова те се чувстват изключително отговорни. Няма друг, който да помогне в тази сложна обстановка, освен тях. Населението чака своето спасение. Как да се достигне до него?

Руси Славов изпраща двама свои четници да се срещнат с австро-унгарския консул Алберт, с когото се познават лично. Консултът ги слуша, като ги успокоява, че Западна Тракия се преотстъпва на България и той лично не знае защо българските войски още не са дошли. Тази вест вдъхва оптимизъм у Славов, но заедно с това той вижда, че обстановката не се променя.

Войводите са разтревожени. Това принуждава Славов да изпрати този път писмо до френския консул, г-н Такела. Той търси помощ от него, като го известява, че много селища в Западна Тракия са съсипани. В отговор консулт цитира становището на турската военна команда в Енос, че „това не е истина“.

Войводата Маджаров също изпраща свой четник при австрийския консул. На въпроса за сигурността на живота на българското население той отговаря, че наистина турците имат намерение да унищожат всичкото българското население в балкана. За да бъде спасено, той предлага то да дойде в Дедеагач.

През това време войводата Славов е информиран от Дедеагач, че консулите гарантират безопасна зона към града и предлага всички хора от пострадалите села да се настанят там.

В резултат на тази информация на 8 септември войводите вземат окончателно решение бежанците да се насочат към Дедеагач. Спасилото се от унищожение население от съсипаните села тръгва от всички страни през планините, водейки и добитъка си, към Дедеагач. По време на придвижването си, то е подложено на постоянни нападения от турска войска и башибозук, на обири и убийства.

Двамата войводи със своите чети се заемат с изключително тежка задача. Те кръстосват села, гори и балкани, за да открият скритото население. Бежанските тълпи от близките села формират колони. За тяхната сигурност четите влизат в сражение с нападателите и успяват да ги доведат една след друга в Дедеагач. До 16 септември по-голяма част от населението е вече в Дедеагач. На посещение при тях пристига австрийският консул. Той вижда жалката картина и уверява хората, че са в безопасност. Той съветва бежанците да подадат молба, в която да изброят селата, от които са, и броя на добитъка си.

С всеки изминал ден обаче обстановката става все по-несигурна. Войводите отново са неспокойни. Те поемат инициативата да се сформира българска делегация, която да проведе среща с консулите, като ги извести, че турски башибозук приближава града и всеки момент може да влезе в него.

Консулите предварително са информирани за създаването се положение и отговарят на делегацията, „че не могат да ги спрат“ и съветват войводите да се обърнат за помощ към гръцкия владика, който там е всевластен.

След като се обръщат към него и казват, „че турците като влязат в града ще колят“, той цинично им отговаря: „Както колят нашите гърци, така ще колят и вас.“

Гръцкият владика в Дедеагач, възползвайки от случая, че българското население от балканските села е събрано в компактна маса – около 18 000 души, затворени в казармите, без да държи сметка за честната дума на чуждестранните консули, решава да си отмъсти по най-жесток начин и в съгласие с гръцките военачалници в Дедеагач решава да предаде града на турския башибозук. Така той отмъщава, на българите защото го държали 16 дни арестуван и затова ги мразел от цялата си душа.

Най-голямата и съкрушителна изненада за събралото се в Дедеагач българско население е предаването на града точно на турците – на тези, от които то бяга. Консулите също са изненадани от лукавата игра, устроена от гърците в споразумение с автономистите в Гюмюрджина и с турските военачалници.

Двете чети се събират заедно, за да решат какво да правят. Решението е взето: да се приближат, колкото е възможно до Дедеагач и там да патрулират; вечер да нощуват в с. Дервент; куриери да се изпращат вечерно време при народа в града, за да проучват какво е положението.

През това време към четите се присъединяват десетки мъже от групата на бежанците, дошли с оръжието си до Дедеагач. Най-голяма е групата от Съчанли, която е около 50 души.

Четата на Славов продължава за Домуз дере, където остава няколко дни, за да бъде още по близо до Дедеагач, за евентуална побърза реакция при необходимост и лично да следи за положението на бежанците там.

Куриерите продължават да информират със съобщения ежедневно двете чети. Вестите са все по-тревожни²⁰. Те информират, че във гр. Фере навлизат многобройни групи от турски башибозук, който се готви за нападение над беззащитното българско население, събрано в Дедеагач.

Войводите тръгват незабавно и на 20 септември освобождават гр. Фере от тази напасть. На същата дата представители от двете чети отиват лично да се запознаят с положението на бежанците, разположени на лагер край казармите. На другия ден разузнавачите докладват, че около града има голям брой турски башибозук и гръцка войска.

На 21 септември Маджаров с четата си се установява в с. Окуф. Запознава се напълно с обстановката и изненадан от лошите вести, мислейки за подслоненото в Дедеагач по своите съвети българско

население, решава да нападне с внезапен удар гр. Дедеагач и да освободи населението. За тази цел той изпраща веднага бързо съобщение на Славов да се яви на помощ.

До този момент гр. Дедеагач можел много лесно да бъде завзет от четите на двамата войводи, но уповавайки се на дадената дума от чуждестранните консули, те не предприемат това. Войводите смятат, че подобен акт от тяхна страна може да стане причина за държавен конфликт. Сега, знаейки, че градът е вече в ръцете на башибозушката безотговорна власт, те решават, че с пълно основание трябва да предприемат нападението.

Войводата Маджаров веднага се отправя с четата си към Дедеагач, като събира по пътя си всички годни за решителна борба българи и се установява вечерта в с. Дервент. Населението на селото го е напуснало и по-голямата част от него е пристигнала в България. Къщите са заключени, като в тях са прибрани всички провизии. Вечерта на 22 септември Маджаров разпорежда да се вземе храна и да се раздаде на четниците. След това четата се изнася извън селото.

Куриерите донасят на войводите, че турците започват да заплашват бежанците като на едни казват, че ще ги водят в България, на други – че щели да ги изпатят в Одрин. Всичко това е съпроводено със закана: „Сега ще видите България! Като отидем до Калдъркос, след това ще ви видим сметката!“

В резултат на това донесение войводите решават на следващия ден сутринта да изпатят свой представител при френския консул да моли за помощ. Консултът отказва да го приеме. Тогава представителят отива за среща с австрийския – г-н Бадета. Той съчувства на българите, но казва: „Не мога да ви помогна. Нямам топове. Нямам войска. Какво да ви правя?“

Донесението на куриерите се потвърждава.

Бежанската група с бой и виковете е изведена от башибозука от казармите още на следващия ден в 14 часа. Вдига се такъв сърцераздирателен общ вик на многохилядния народ, че цял Дедеагач потреперва. Целият град става на крак. Камък да е човек, не може да не проплаче²¹.

Колоната е под конвой от 400–600 турски войници и офицери. Най-напред вървят 20–30 конници, въоръжени „до зъби“. Това са офицери, които са началници. След тях пред групата вървят 5–10 конници. От двете страни – въоръжени 100–150 пешеходци войници и най-много са останалите отзад.

Наистина нещастните бежанци не могат да направят нищо, освен да се покорят и да вървят под ударите на развилнелите се башибозуци и войници по шосето към гр. Фере заедно с многобройната си челяд и добитък, неизвестно накъде, в усилен марш. Те вървят без почивка, за да стигнат колкото се може по бързо до Марица.

ТРЕТИ ПЕРИОД – 23 СЕПТЕМВРИ–4 ОКТОМВРИ

Вечерта на 23 септември, когато четата на Славов се готви да вечеря в Домуз дере, се явяват двама изплашени и запъхтени селяни. След тях пристигат и други, и други. Те са упели да избягат, когато колоната достига за нощуване в с. Урумджик. Плачейки съобщават, че турците са окупирали българското население, настанено в Дедеагач, и го подкарват към гр. Фере²².

Войводата Славов веднага изпраща курьер с писмо до войводата Маджаров в с. Дервент, с което му съобщава за случилото се и че той тръгва за гр. Фере, и ще го чака на височината над града – Тюмбето.

През това време Маджаров също е уведомен от бежанци за случилото се в Дедеагач²³. Той също изпраща писмо до Р. Славов. Когато съобщението е получено, в лагера на четата на Маджаров в с. Дервент се приготвя в голям казан месо за вечеря. Оценявайки обстановката, Маджаров дава заповед да се изсипе казанът на земята, а четата да се приготви за поход към с. Окуф и оттам – към гр. Фере. След това четата тръгва и се насочва към местността Узунагач²⁴.

От Домуз дере четата на Славов тръгва в 24 часа през нощта. Призори пристига на около един километър от гр. Фере.

Двете чети с общ брой 120–130 четници, мнозина от които без оръжие, се срещат на ъгъла между двете железопътни линии Фере–Бадома и Фере–Дедеагач²⁵. Двамата войводи оглеждат местността. Обмислят своята тактика и плана за координирано действие. Определят позициите си и ги заемат. Целта е турците да бъдат притиснати в „чувал“, за да не се допусне те да стигнат до града, за да потърсят помощ.

Маджаров изпраща група четници на моста, да проверят дали народът не е преминал през нощта Марица. Установява се, че колона не е минавала. Друго много важно нещо, което те правят, е откриването на три лодки с оръжие, докарано тук в помощ на башибозука – да се използва срещу бежанците. Лодкарите с оръжието са пленени. С него се доокомплектоват четите.

На разсъмване заелите позиция четници забелязват по пътя десетина въоръжени турски конници. Разбират, че тяхната задача е да проверят дали пътят им е чист. Те са пропуснати безпрепятствено, с цел да не се издават четите и с това да се осуетят техните действия²⁶.

Появява се и челото на колоната. С избраната тактика и точен огън четите успяват да направят чудо. В това жестоко сражение те съумяват да освободят бежанците, влизайки в бой с многократно превишаващия ги по численост противник, като го прогонват и унищожават повече от стотина башибозуци.

В боя войводата Славов е ранен. Дадени са три свидни жертви от неговата чета и две от четата на Маджаров.

Задачата на четите не свършва дотук. Трябва да се приберат ранените, да бъдат превързани и натоварени на каруци. Трябва да се съберат изоставените деца. Трябва тази обезумяла от ужас бежанска маса, плъзнала в бяг при сражението в горите, да се насочи към местността Курбалъка, където да бъде събрана. На много места заблудили се групи са нападени от сновящ в района башибозук. Четите се притичват веднага на помощ на някои от тях, като унищожават или прогонват похитителите. Въпреки това има и смъртоносни гнезда, като това в Армаганската долина.

Пред войводите стои за решаване и един сериозен въпрос: Кога бежанците да се поведат към България? Славов настоява да се тръгне, колкото може по-бързо. Да не се изчаква повече, защото, ако башибозукът ги нападне, те няма да успеят да спасят многохилядното население и да го съпроводят до българската граница. Мнението на Маджаров е да се изчака още няколко дни, за да може всички бежанци, изпокрили се в гората, да успеят да се съберат заедно. Спорът завършва компромисно: тръгване – на 28 септември²⁷.

Водач на колоната и предна охрана е Руси Славов с четата си, а Димитър Маджаров – задна охрана.

В групата на бежанците, тръгнала от Дедеагач, не се включват стотици, които се разпръснали из гората по време на водените сражения. Към групата се присъединяват нови няколко хиляди бежанци. Някои от тях са хората, които не са успели да достигнат до Дедеагач преди около две седмици и са били принудени да се крият като дивеч из горите и да се хранят с треви и корени, далеч от нормални условия за живот. Към тяхната група се присъединяват и други, избягали от страх или прогонени от турския башибозук в последните дни от родните им домове. Тук са и онези, които сега, като виждат бягството на останалите, напускат селата си²⁸.

Колоната тръгва. Маршрутът преминава през селища, гъсто населени с фанатично турско и помашко население. Поради тази причина движението става само по тъмно. Времето обаче е също против тях. Завалива дъжд, който преминава в сняг. Мокрите дрехи и студът разболяват голяма част от бежанците. Сутринта намират вледенени повече от 150 деца и стари хора от бялата смърт. Трябва да се промени тактиката. Не може да се губи време.

Двамата войводи се виждат в чудо. Повече не могат и не трябва да се прикриват по време на движение. Трябва да се движат направо, за да стигнат по-скоро до р. Арда.

Проточилата се километри колона с вещина се охранява от двете чети. Те успяват да се справят с всяко посегателство върху нея.

От умора жените изостават. Войводите им прощават за подхвърлените малки дечица, с които те физически не биха успели да продължат оставащия преход до българската граница. Вдигат от шумата пеленачета и 2–3 годишни болнави и пресипнали от плач дечица. Нито едно не е подминато. Вземат ги и ги носят по стръмнините. Четниците търсят уморените им майки. Понякога съсипаните жени не смеят да си признаят греха. Позналите детето съседи сбутват майка му. Тя грабва детето си, целува го през сълзи и поглежда сконфузено заобикалящите я. И отново тръгва по дългия път през планината, подгъвайки колене от умора и изтощение.

Когато челото на колоната достига до реката, тилната охрана – четата на Маджаров, е нападната от 40–50 души турски башибозук. Четата веднага отвърща на огъня. Населението се уплашва от стрелбата и побягва в планината, за да се скрие. Виждайки това, Славов запазва самообладание, качва се на една скала и със силен глас извиква: „Братя, онези няколко къщички на отсрещната височина са български гранични постове. Спускайте се надолу в гората. Вървете по рекичката, която ще ви изведе при Арда. Преминете я – и излизате на българските постове. Ние ще останем тук да задържим турците, за да не ви нападнат и избият.“

На реката обаче турски орди устройват засада по двата бряга и посрещат с ятагани тичащите към граница бежанци.

Войводата Славов не може да разбере каква е причината бежанците още да не са преминали границата. Тогава той изпраща група с четника си Вълчев, за да установят какво става.

Групата на Вълчев напада кръвожадните палачи и след кратко сражение ги прогонва. Населението, изплашено от завързалата се престрелка, се връща назад. Объркано, то се лута в гората, обезумяло от страх. Другарите от групата на Вълчев се спускат след хората да ги събират и преведат на отсрещния бряг на Арда, но това не им се удава лесно. Най-после, когато се стъмнява, бежанците стигат до реката. Тогава Вълчев и няколко смелчаци влизат до кръста във водата и я прегазват.

Населението ги следва. Когато стигат средата на реката, зад тях прогърмява пушечен залп. По течението се понасят човешки трупове: едни пронизани от вражески куршуми, други – удавени. Врагът е пригаен сред канарите на високия като стена бряг. Четите продължават да се сражават с нападателите. Други обаче – до кръста в буйните води, спасяват давещи се и стрелят по турците, докато ги принуждават да отстъпят и народът преминава на спасителния бряг. Четите се сражават до полунощ.

В тия съдбоносни часове двамата войводи са навсякъде, където припламва учестена престрелка. Те грабват малки деца и тичат към реката. Подават ги на някой мъж или войник и пак се завръщат. Сами се втурват в студените води, за да помогнат на пострадал човек. И не усещат умора. Криле им поникват в тези безкрайни часове от пладнел до вечерта, че и после до разсъмване. Те знаят, че единствено на тях разчитат хиляди мъже, жени и деца. Затова сега, след изморителния път от Бяло море до Арда, се мъчат, колкото им сили държат, да помагат на народа да се прехвърли на спасителния бряг.

Сърцата на тези изпитани комити се свиват от болка, като гледат колко хора загиват на това нищо и никакво разстояние между селото и реката, но те са и благодарни, че повече от десетократно повече хора успяват да се спасят. Съзнавайки това, продължават да направляват своите момчета да притичват, да стрелят, да окуражават мъжете, да пренасят жени и деца, да бъдат неуморни.

В тази небивала вихрушка Славов и Маджаров като че ли забравят, че и те са смъртни и че всеки миг може да ги покоси я вражески куршум, я башибозушки нож. Войводите са неустрашими, всемогъщи.

Така двамата войводи изпълняват своя човешки дълг, като спасяват живота на хиляди българи от Тракия, подложени на огън и меч през кървавото лято на 1913 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ Маджаровец, 19 септ. 1986.

² Пак там.

³ Пак там.

⁴ Завет, 1943, № 9, 8–9.

⁵ Пак там, с. 9.

⁶ ОДА–Кърджали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 47, с. 26.

⁷ Б а к ъ д ж и е в, К., М. Б а к ъ р д ж и е в а. Република Доганхисар градец, с. 16.

⁸ Маджаровец, 19 септ. 1986.

⁹ Завет, септ. 1943, № 9, с. 9.

¹⁰ Маджаровец, 19 септ. 1986.

¹¹ Завет, септ. 1943, № 9, с. 9.

¹² К а р е в, Д. Един кът от Беломорска Тракия (Балъкьой). С., 1994, с. 149.

¹³ Завет, с. 10.

¹⁴ Маджаровец, 19 септ. 1986.

¹⁵ М и л е т и ч, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, 207–208.

¹⁶ ОДА–Кърджали, ф. 1096, оп. 1, а.е. 48, л. 25.

¹⁷ Пак там, л. 26.

¹⁸ М и л е т и ч, Л. Цит. съч., с. 189.

¹⁹ Маджаровец, 30 септ. 1988.

²⁰ Милетич, Л. Цит. съч., с. 228.

²¹ Пак там, 230–231.

²² Тракийска дума, № 15, 10 окт. 1950.

²³ ЦДИА, ЧП-1023. Спомени на Димитър П. Димитров.

²⁴ Карев, Д. Цит. съч., с. 153.

²⁵ Завет, септ. 1943, № 9.

²⁶ Славков, И., Б. Димитрова, Сачанли. С., 1989, с. 130.

²⁷ ЦДИА, ЧП-1023. Спомени на Димитър П. Димитров.

²⁸ Милетич, Л. История на „Гюмюрджинската автономия“. С., 1914, 27–28.

ОТЗВУКЪТ НА ТРАГЕДИЯТА ОТ 1913 г. В ЖИВОТА НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ И ТЕХНИТЕ ПОТОМЦИ

Когато гръм удари, невини ехото заглъхва...

НЕВЕНА ДАСКАЛОВА, д-р по история – Стара Загора

Потомка съм от второ поколение на тракийски бежанци. По време на детството си малко чувах моята майка да разказва за теглилата си. Повече разказваше на децата ми и другите си внуци. В по-зрялата си възраст намерих обяснение на въпроса „защо?“. Запомних я почернена, много честа плачеща. Дванадесетгодишна е, когато бягат към границата на България през 1913 г. По пътя по-голямата ѝ сестра ражда, увиват бебето с дрехи от майка ми. Достигат до Хасково. Убежища им стават откритите дворове на училища и крайселищни поляни. В стаите на училището са болните от холера, а останалите се пазят и не смеят да се приберат на сушинка. Не попадат под ударите на освирепелите турски войски при Армаганската долина, тъй като успяват малко по-рано да напуснат селото си в сравнение с други съседни села, но холерата покосява мнозина от тях. При завръщането си заварват повече следи от пожари и разрушени къщи. Първите ѝ деца стават жертва на страданията и глада след връщането от заточението по гръцките острови и по-точно остров Крит. Освен това баща ми, който би ми разказвал повече, поне така си мисля, умира през 1942 г., когато съм била едва на пет години. Малко по-късно ставах слушател на междусъседски разговори, които също предизвикваха у мене въпроса „защо?“. Защо съседката Мария е „Окуфката“, защо други съседи са „доганасърци“, трети – чобанкьоюци, калъждерци, малгарци и пр. Та нали всички са от Тополовград? Още по-късно възникваха и други въпроси, на които намирах отговори в прочетеното за Източна и Западна Тракия и за малоазийските българи.

Това търсене продължи и до последните дни, преди да дойда на днешната конференция, посветена на трагедията от 1913 г. Статията

на Божидар Димитров¹ „Вината на българските политици“ привлече вниманието ми и ме накара да се замисля, че не трябва да търсим вина само във външния причинител на трагедията, не че той е незначителен, напротив, жесток и свиреп е, но наистина трябва да се вглеждаме и в действията на нашите политици, а защо не и в народопсихологията ни, която при проследяване на събитията неведнъж ни среща с прекалената българска доверчивост, стигаща до наивност, вяра, че договорите ще се спазват, готовност да се посрещне понякога врагът, дори да му се осигури храна, когато той крои най-страшните планове, а какво да кажем за оттеглянето на българските войски, за българското население, оставено без оръжие.

Тя, трагедията, чиято 95-годишнина чествахме днес, има многобройни измерения. Първи неин израз са страдание, мъка, покруса, изгнание. От нея остават най-трайни следи у първото поколение тракийски бежанци, но и родените по-късно носят стреса. Той също има своите прояви – болести, болести, често пъти и на психическа основа. Трайни следи оставя недоимъкът, невъзможността деца най-вече от първо и второ поколение да добият нужното образование и квалификация за по-добра бъдеща реализация. Погледнато от друга страна, разказите на родители, баби и дядовци и прочетеното за събитието остава пример за подрастващите за това, как се обича роден край, за природните дадености на този край, бита, трудолюбието и богатата душевност на тракийските българи. И не може, когато говорим за трагедията от 1913 г., да не отправим първо поглед към жертвите, за които погромът, по думите на Любомир Милетич², „дойде внезапно, с голяма сила и като мълния из корен помете всичко“. От тази мълния и този гръм не като природна стихия, а като зла човешка направа, ехото не заглъхва.

Не зная дали има издигнат паметник, който да напомня на поколенията за неговото дело, но съм дълбоко убедена, че той сам извайва неръкотворен паметник против забравата. Книгата му „Разорението на тракийските българи от 1913 г.“ е сред шедьоврите не на художественото пресъздаване, а на историческото документиране. Как този виден езиковед, етнограф, диалектолог и историк успява да се срещне със стотици многострадални тракийски бежанци през зимата на 1913 и пролетта на 1914 г. и да съпреживее мъките им, да прозре, че „... разорението не бе по-малко страшно от битките по бойните полета... Слушайки страшните разкази на населението, болезнено се свиваше сърцето ми, мъчно сдържах сълзите си.“³ Така Милетич се превръща в по-свещен от всеки свещен изповедник. Изслушва, съчувства, съпреживява. И как ли листите са му подгизвали от кървавите сълзи на изповядващите се. Документирането е с перо и фотографии. Уверена съм, че всеки, щом зърне илюстрираната корица на книгата му, ще съ-

зре „мъка, мъка, отчаяние“, страдания у малки и големи, „кръстосани празни ръце“ поради погиналите недокърмени пеленачета, недообичаните и без никаква вина избити деца, майки, бащи; изнасилените невръстни девойки и млади невести. Няма усмивки, няма вдигнати чела, има отчаяни погледи и наведени глави. Следват изповед след изповед, коя от коя по-страшна, за затвора в Енидже, Лозенградско, за разорението на прекрасното българско село Булгаркьой. В изповедите на булгаркьойци най-ярко се откроява сатанинската тактика на турските въоръжени сили, които не само че нарушават подписан мирен договор, но и успяват да заблудят булгаркьойци, че влизат в селото им с добри намерения. Под прикритието на измамата се снабдяват с достатъчно и предостатъчно хранителни провизии, прибират оръжието. В противовес на злодейския подход на турските власти, българите прекалено много се доверяват, но можем ли да ги упрекваме, че въпреки вековното робство съхраняват човешки добродетели.

На 7 юли 1913 г. следва залп срещу мирното население, поддало се на лъжите. Майките, обезумели от страх, че нямат ни кърма, ни храна, нито пък сили да понесат страданието на децата си, ги изоставят или изгубват по нелекия път, но таят малка надежда, че може поне над невръстните и най-невинните да се смилят вкаменените сърца на убийците. Отново срещаме вярата в добродетелността и човешината, но, уви, нищо подобно не се случва. По-нататък разбираме, че трагедиите се повтарят в почти всички български села в Източна и Западна Тракия. Броят се на пръсти селата, от които населението успява да се изплъзне с по-малко жертви, преминавайки през границите на България, но при завръщането гледката е отчайваща. Няма ги къщите, оставени „лълни и равни“, има пепелища и тук-там стърчат само стените им.

Изповядвайки се пред Милетич, жени и мъже редят думи, показвайки, че притежават вековна търпимост, толерантност, значителна вяра в доброто, дори когато жестокостта ги дебне и унищожава. Историята помни и други разорения, като това на древния Йерусалим. Преследвани и убивани, йерусалимските бежанци, спират до реката Вавилон, окачват арфите си по върбите (в преносен смисъл арфите са и техните псалми, песнопения). Болката си изливат чрез плач. Врагът ги застига и ги кара да посвирят с арфите си. И вместо музика, устите им редят стих след стих за преживения ужас до ред пети, оттам нататък започват клетвите – от силни по-силни. Чешкият композитор Дворжак посвещава музика на йерусалимските бежанци, но с музиката си внушава на идните поколения, че трябва да се спре до ред пети, без клетвите, искащи мъст до девето коляно.

При тракийските бежанци, освен добротата, която е пословична, болката им е стократно по-силна от омразата, тя обхваща сърце, ум,

дух и не остава място за клетви. При нас и днес толерантността е на лице. Какво друго означава девизът на в. „Тракия“ „Не забравяйте, но не отмъщавайте!“, освен толерантност и заравяне на томахащата от миналото, но същевременно това минало не трябва да се забулва в тайни, а да се предава от поколение на поколение. Четейки изповедите на пострадалите, ние, дошлите след тях, се убеждаваме, че наистина едно цяло поколение от най-българските краища на родината е безмилостно унищожавано. Първото поколение, поколението на прокудените, благодарение на Л. Милетич, у когото то вижда благонравен и до болка съчувстващ им изповедник, излива своята мъка. Този Милетич, който сравнява страданията им с тези на жителите на Батак, „но Батак – пише той – е само едно село, а в Западна Тракия са извършвани масови кланета в цели 17 села. И само там ли? В Армаганската долина...“⁴

Батак е увековечен от Ив. Вазов⁵. Стихотворението, посветено на Батак, бе изучавано и декламирано от българите-азбукарчета до българите в зряла възраст. И тази памет, преминала през повече от век, не позволи на един чужденец да превръща историческия факт в един измислен мит. Да, Батак не е мит, се чу от много български краища, включително и от потомците на тракийските българи-бежанци⁶. Често пъти потомци на тракийци се питат защо за зверствата на тракийци не е създадено такова творение, каквото е сътворил Ив. Вазов. Бих отговорила: има, има вече сътворени, но не са все още достатъчно популяризирани⁷. До известна степен отговор на поставения от поколенията въпрос се съдържа в предговора към книгата на Л. Милетич. „За трагичната участ на българското население във Вардарска, Егейска и Източна Македония има значителна научна литература. Издадени са много спомени, както и изобилен документален материал. Литература и печатни извори има и за изселването на българското население от Северна и Южна Добруджа. Не така обаче стои въпросът със съдбата на българите от Източна и Западна Тракия. Поради много различни причини... вниманието на българските историци и на други специалисти по народоведческите въпроси е било насочвано главно към Македония и Добруджа.“⁸

Една от причините проумях по-късно, в края на 70-те години на миналия век. И за да споделя, разгръщам тетрадката с данни за изследователската ми работа. На първа страница на тетрадката съм отбелязала: „Днес, 2 юли 1979 г., работя в Държавен архив на ул. „Алабин“ 58.“ Спомням си, че част от архива се помещаваше в партера на Съдебната палата, където бях на 3 юли. Работех по написване историята на град Елхово и Елховския край под научното ръководство на проф. Петър Петров. Елхово като околийски център включваше и закритата в края на XIX в. Тополовградска околия до 1944 г. Погледът ми бе

привлечен от непознати дотогава за мен шифровани телеграми, писма, протести, молби от тракийски бежанци. Споделих за записаното в тетрадката със специалистката по архивно дело. За мое учудване тя заяви: „Нямаш право нищо да публикуваш от тези документи, забранено е“. Недоумявах дали това е нейна инициатива, или правителствено нареждане. Чудех се как в същото време Етнографският музей, където работех още от 1971 г. и чиято експозиция беше приета с държавна комисия през същата година, отразява не само живота на местното тракийско население, но и на тракийските бежанци. Експозиционният план на създателя на музея, работен години преди откриването на експозицията, съдържа в своята структура тема, посветена на тракийските бежанци. Експонирането ѝ и до днес заема значимо място. Там са ранни копия на договори между Турция и България, между Гърция и България. Посетителите се впечатляват от хармонията на цветовете гама, от красивите ажурени поли на носията от Тас тепе, Лозенградско. Не по-малко впечатляващи са носите от Узункюприйско със своята релефна бяла памучна шевица. Достойно място заемат летните и зимни носии от Гюмюрджинско (дн. Комотини), съпътствани с ред накити. Не отсъстват и мъжки тракийски костюми, тъкачният стан (разбой) и други експонати, свързани с тракийския бит. Надниквам и в личните архиви на автора на експозицията Иван Желязков. Там чета: „През есента на 1960 г. в музея (става въпрос за Елхово) се отбиват Горо Горов, директор на Общохисторически музей в Бургас, и писателят Димитър Осинин.“ Водеща тема на разговора е къде да се проведе Първото тракийско надпяване. Предлага се това да стане в Ямбол. Сериозен разговор се води относно заселването на най-много бежанци в Елховска околия⁹. В крайна сметка надделява становището надпяването да стане в Елхово. То се състояло на 19 май 1962 г. Етнографският музей подготвя изложба на носии, за които в. „Култура“ отбелязва: „Снимките не могат да предадат пищността, великолепието, чара на тия дрехи. Те завладяват като творбите на голямо и силно изкуство...“ Мястото, където протича надпяването, е маркирано с паметник, отбелязващ датата и събитието¹⁰. Този жест на инициаторите и организаторите на надпяването е според мен жест на поклонение пред тракийските бежанци, които въпреки страданията, запазват своя български дух. Търсейки отговори на въпросите си, отново се връщам към 1979 г. „Защо да нямам право да публикувам това, което изследвам относно тракийските бежанци?“ Преди да си отговоря, за втори път нещо в душата ми възропта, когато правех изследване на надгробни паметници в Тополовград. Тогава установих, че върху по-ранно издигнатите паметници родните места са изписани с точните названия на тракийските селища и съответните области, така както родителите ни

ги знаеха. В паметниците от края на 70-те години след селото и областта се добавяше думата „Гърция“. При това незнаещият започва да си мисли, че починалите са гърци. Това затвърди отчасти незнанието на много местни жители, които дълго мислеха, че изселените от Западна Тракия са гърци. Истината е, че родените в Западна Тракия и живелите там до 20-те години на XX в. по родните си места, които все още са били част от територията на България, са българи. Трети път изтърпнах, като осъзнах, че не само паметниците отразяват според мен родоотстъпничество, но и паспортите. Сблъсках се с посочения проблем и при написването на дисертацията си на тема „Кариоти (етническа принадлежност и културно-битови черти в края на XIX и началото на XX век)“. Ръководител от Етнографския институт ми заяви, че за някакви си 7000–8000 души не си струва да се пише дисертация, вероятно поради това, че поддържах и сега не се отказвам от тезата си, че кариотите, заселени в Гърция като гръцко малцинство, по-точно замени с изселване на тракийските бежанци, са погърчени българи. Други пък колеги се опитваха да ми внушат дали пък ние не сме ги погърчили, без, разбира се, да си правят труда да посочат толкова аргументация за своята теза, колкото аз посочвах за моята. След доста перипетии тезата беше защитена и дисертационният труд се прие за отпечатване¹¹. Сега вече разбирам защо съм нямала право нищо да публикувам през 70-те години. И ако днес някой като мен се интересува защо през 60-те години можеше да се пише за тракийските бежанци, а в края на 70-те не можеше или почти не можеше, нека отгърне книгата на проф. Иван Филчев¹², която по време на обсъждането в град Стара Загора определих, наред с другите й достойнства, и като енциклопедия по тракийските проблеми. От 1979 г. продължих изследванията си, но те оставаха в тетрадките ми. И ето сега ще си позволя да посоча някои от тези документи, имащи връзка с темата на нашата конференция. Само открявам, така да се каже, вратата, защото има вече доста нови проучвания и с риск да се знае от моето поколение доста по-рано. Заглавие на архивна единица¹³: „Рапорти, преписки, писма и телеграми с Министерството на войните и МВРНЗ, Министерство на финансите, командването на съюзните войски в България относно завръщането на български и гръцки бежанци в Турция“. В телеграма от Димотика 117 души от Узункюприйско пишат: „...бяхме изгонени от селата си и живеехме в Старозагорско и Чирпанско, сега живеем в Димотика и рискуваме гладни да мрем, затова най-покорно молим заповедта Ви, господин Министре, да заминем за селата си в Узункюприйска околия.“ Интерес буди препис от телеграма на казълагашкия (гр. Елхово) околийски началник под № 8174 от 20 декември 1918 г. до Министерството на вътрешните работи и народното

здраве: „...Управлението ми е издало 22 кочана от по 20 билета на кочан или 440 билета на бежанци българи от Одринско и Лозенградско, турските бежански власти не пропускат бежанците под предлог, че нямали нареждане. Моля разпореждането Ви!...“ В телеграма до старозагорския окръжен управител под № 1693 от 8 февруари 1919 г., отправена пак до Министерството на вътрешните работи пише: „Командирът на Осма бригада с телеграма 245 от 6 того ми съобщи, че войници от Лозенградско и Одринско, служили в нашата армия и уволнени с цел да се заселят в родните си места, се посрещат от чиновниците гърци с хула, нападки и гонения, като им се казвало, че няма помощ за българи, и ги принуждавали да се обявяват за гърци...“ Подобни случаи в Лозенградско имало често. От Одрински гарнизон, отново до началника на Осма дивизионна област, четем относно връщане на бежанци по родните им места: „...при това Ви донасям, че заведущият тук разузнавателна служба на източната армия Еврот отказва да завежда техните (на бежанците – б.а., Н. Д.) документи, като им казвал, че ще могат да се пропуснат, само ако пишат, че са гърци – за българи в Тракия нямало място.“ Документи с подобни оплаквания никак не са малко. Има други молби, според които източнотракийски бежанци молят да ги пуснат по родните им места да приберат оставени там деца, съпруги и други роднини. Подобна е молбата на редник Яни Христов Томов, сестра му да се засели при семейството му в с. Голям Боялък, дн. Голямо Шарково, Елховско¹⁴; тя живеела в Цариград. Архивна единица от същия фонд¹⁵ съдържа 207 листа. Те по съдържание са близки до „Заявление от Михаил Костов, бежанец от с. Кара Исуйф, Едринско, живущ в с. Инджексаралий, Ямболско“:

„Господин Министре,

През 1913 г. на турското нашествие избягахме от сегашното Кара Исуйф кой къде види. Аз успях, та си взех едното дете и избягах в България... жена ми Мария Костадинова Михайлова не можа да избяга заедно с мене, застигнах я турците и я върнах в Одрин, където и досега живее заедно с детето ми Костадинчо на 3-годишна възраст.“ Молбата му е да се даде възможност на жена му да дойде в България. Следват молби от жителите на с. Тая Кадън, Дерковско, на жители от с. Дели Юнус, Цариградско, първите настанени в Ямболско, а вторите в Бургаско, но и едните, и другите страдат от това, че живата стока и семействата им са под открито небе. „От големите лишения и мизерия половината от нас измряха...“ Те също молят да се приберат по домовете си. Единственото условие да се настанят по домовете си било да отстъпят от принадлежността си към Българската екзархия и да преминат към лоното на Гръцката патриаршия¹⁶.

Посочените документи би следвало много по-рано да се публикуват и биха допринесли за много по-голяма заинтересованост на потомците от второ и трето поколение. Тогава разказите на родители, баби и дядовци биха имали изключителна стойност и значение за подрастващите потомци на тракийските бежанци. Дълго време тези разкази оставаха почти единственият източник на знания за предците ни. Прокудените и заселени в България тракийски бежанци никога не забравят трагедиите си. Единствена утеха намират в спомените, които твърде образно, без да знаят що е метафора или художествено сравнение, разказват на своите деца, внуци и правнуци. Много от тези деца слушат в захлас и в тяхното съзнание се формира представата за родните места на родителите им. Те смятат родните места на своите родители за свои родни градове и села, поне до времето на съзряването си. Тогава пък съжеляват понякога, че не са успели всичко да запомнят. Преди известно време, заглеждана в един паметник в центъра на квартал „Поморие“, за моя изненада издигнат в знак на благодарност към просветителя на Източна Тракия Петър Янев, се заслушах в разговора на двама възрастни хора. Веднага открих, че са тракийци. Извиних се за намесата си в тяхната сладка следобедна раздумка. Те споделиха, че родителите им са тракийски бежанци от Лозенградско, че са братовчед и братовчедка. Споделиха спомени, чути от родителите си, и казаха: „Толко убао приказоаха, що сми били толко прости, чи нищо да ни запишем.“ Малко по-късно, движейки се по същата улица, видях две жени в един двор. Нещо ми подсказа, че и те са потомки на тракийски бежанци. Позволих си да се поразговоря с тях. Дългогодишната ми работа като етнолог беше формирала у мен нагласа за водене на разговори по интересувачи ме теми из областта на народната култура. Жени бяха сладкодумни, но този път разполагах с малко време и целта ми беше да разбера откъде е коренът им и какво знаят за него. Те не само че не ме отблъснаха, но с открити сърца, сякаш са чакали тези въпроси от години, заразказваха спомените, стаени в душите им от ранното им детство. Едната от тях сподели, че родителите ѝ са от Тая Кадън, Дерковско, Източна Тракия. После продължи: „Татко ни нарядаши така, къкто сига са нарядат окол телевизора, и почваше да разказва, ама кой да запомни сичко.“ За второто поколение тракийски бежанци имам спомени и от Тополовград, където се настаняват прокудени от 45 малоазийски, източно- и западнотракийски селища; в отделна махала бяха македонските преселници. Ние, децата, лесно преодолявахме различията и постепенно игрите от детството се превръщаха в една чудесна смесица от запомненото от родителите и видяното от по-големите братя и сестри. По-трайни следи в нашето съзнание са запазени от вариантите на тракийските носии, от които тракиецът Петко Росен се

възхищава и с нескривано чувство на гордост споделя с читателите си в своите пътеписи¹⁷. Това, разбира се, е през по-късните години, когато времето-лечител заздравява отчасти дълбоките рани, но не и спомените за местата, където остават гробовете на бащи, майки и невръстни деца. Разказите по спомени са безкрайни и сред тях винаги се откроява трагедията от 1913 г., както и не по-леките теглила, последвали Първата световна война. Трагедията не само не отшумява изцяло, но към нея се прибавя и мъката по изгубен роден край. Оттам пък идва ревнивото пазене на всяка вещ, донесена от родното място. Дори един красиво заоблен камък, с който семейството си служи, за да стрива шарената сол, се превръща в символ на Бяло море. Едва ли днес щеше да се знае за тракийската трагедия, ако не се разказваше така образно както за страданията, така и за обичаите, облеклата и кръшните хора. Разказвачите не пропускат да кажат нещо за чудесните маслини и сусама, за това, че слънчогледът при тях е само цвете в градинките им. Често се говори за това как изглежда църквата, колко църкви има в селото, как изглежда училището и кога е построено, за махалите и чешмите, за сушенето на риба, за добиването на зехтин и какво ли още не. Прави се описание на разположението на селото, колко е далече от Бяло море. За Източна Тракия спомените водят до връзките на отделното село с центровете Лозенград, Одрин, Цариград и пр. Времето за придвижване от едно до друго съседно село или до някой от центровете се измерва с часове пътуване пеш и по-рядко с трен (влак). Тези вмъкнати в разговорите откъси ободряват насядалите около разказвачите деца. Те им вдъхват кураж, че освен страшното, грозното, техните родители имат и хубави спомени от своя роден край, преди да бъде съсипан от поредните войни.

Друг източник за добиване на по-пълна информация за отделните селища са изследвания и съответно публикации, посветени на историите на родните места. Книгата за село Чобанкьой на Мара Михайлова¹⁸ е едно монографично изследване. От нея могат да се почерпят данни както за историческите събития, така и за бита на тракийците от това село. Трагедията от 1913 г. се представя веднъж чрез народните песни на чобанкьойци, втори път от разказите на очевидци и трети път от авторката, която по дни проследява събитията. На трагедията от 1913 г. се спират още Станмир Попов, Стамат Апостолов, Димитър Карев, Никола Инджов, проф. Иван Филчев. Всички тези автори не покрояват другите събития, а с определен акцент и съпричастие отразяват страданията на тракийските бежанци¹⁹. Не може да се говори за печатни произведения, посветени на трагедията от 1913 г., и да не отправим поглед към едно такова значимо изследване, каквото е това на Димитър Шишманов – „Необикновената история на малоазийските българи“²⁰,

като при това не е без значение, че синът му Георги Д. Шишманов и снаха му Патрисия Афлен-Шишманова съдействат за публикуването на книгата. Явно е, че отзвукът обхваща поколение след поколение, а както често се случва, съпругите и съпрузите на тракийските бежанци стават съпричастни към преживяното от половинките им. Подобни примери се откриват и в интернет пространството, какъвто е случаят с родовата среща на Вардеви, потомци на тракийски бежанци от с. Булгаркьой. Самият Никола Вардев в своята история²¹ пише: „От малък обичах да слушам разкази на стари хора за миналото на бежанците от Източна Тракия, за с. Булгаркьой и за моите родители, които аз много малка помня...“ Н. Вардев изказва благодарност към двамата си сина Атанас и Стоян, и братовия си син Янчо, без чието съдействие не би успял да напише и публикува книгата. От неговите думи става ясно, че при написването на тази история се срещат три поколения тракийски бежанци – разказващи възрастни, пишещ баща и съдействащи синове и племенник. Не мога да отмина и книгата на Пенка Чакалова „Отключена обич“²², която ми даде Надя, трето поколение потомка на тракийски бежанци, след като чу заглавието на темата, по която издирвах данни. Тя вече беше я прочела и изказа възхищението си от прочетеното. Авторката наистина пише с искрена, бликнала от дълбините на душата ѝ обич. Подзаглавията: „Маджарово – реквиет за жертвите“ и „Маджарово – пантеон на тракийската памет“, посветени на 9-годишнината от разорението на тракийските българи, художествено образно и непринудено внушават обич към Тракия и поклонение пред многобройните ѝ жертви.

Значителна роля за предаване на съкровено чувство на обич към род и родина на следващите поколения имат организираните от тракийските дружества посещения на селища от Източна и Западна Тракия, макар и по-рядко и в Мала Азия. Скромните ми изследвания показват, че значителна част от второ, трето а вече и от четвърто поколение потомци на тракийските бежанци, общувайки с по-възрастни, стават съпричастни към трагедията на своите предци. У тях се запалва искрата за търсене на своите корени.

Учениците Илиан и Дарин Белеви споделят: „...благодарение на изключително вълнуващата и изпълнена с приятни емоции екскурзия до родното място на нашите предци ние успяхме да се докоснем до родовата си история. Разгледахме останките на опожареното през 1913 г. Сачанли... научихме историята от самия извор. Зазиданото злато, за което ни говореше дядо, не открихме, а не сме го и търсили. Цели 95 години са изминали от онова време, когато хората по тези земи са бягали да спасят живота си – най-голямото богатство. На нас ни стига това, че осъществихме мечтата на дядо един ден да стъпим на родната

му земя. Видяхме откъде са корените ни и научихме, че скъпи са само нещата, които не могат да се купят дори със злато. Обичта към род и роден край е едно от тях.“²³ Тракийка трето поколение, живееща дълго време в чужбина, споделя: „Докато не отида и посетя родните места на предците ми, кошмарът от разказваното от баба ми ще ме преследва.“ Миглена Парашкевкова под заглавие „Пътуване към корените“ пише: „Доскоро разказите на мама и липсата на родословно дърво на прадедите ми ме караха да се чувствам като дърво без корени, но след година съдбата ми ме събра с други потомци на тракийски бежанци. Разбрах, че не съм единствена с това чувство. Оpozнах тези хора, сблизих се с тях и не усетих как съм станала част от едно голямо семейство. Това, което винаги съм търсила...“ „Дърво без корени“ озаглавява своето есе Петя Петкова, ученичка от гимназия „Ромен Ролан“ в Стара Загора. Споделя мисли и вълнения относно Детското тракийско движение в Стара Загора, чийто лидер е до подрастването си, след което заедно с други младежи е приета в Тракийския младежки съюз. Скоро ѝ се удава случай да се включи в група, която посещава родното място на Капитан Петко войвода – Доган хисар. Пътуването до това богато с историята си село ѝ доставя истинска радост и щастие. „Очаквах – пише Петя – пътуването да е трепет, защото сякаш се докосвах до миналото, до земите на моите предци“. Подобни чувства и мисли, но същевременно и болка изпитват потомците на тракийските бежанци, когато се покланят пред олтара на жертвите при Илиева нива и Маджарово. Трагедията от 1913 г. в началото е страдание, кърпави сълзи, изповеди за извършени нечувани зверства над невинните тракийски българи. И само защото са българи, турски и гръцки войски устремено се целят в тях, за да ги унищожат до крак, не само да ги изгонят от принадлежащите им от векове родни места. Пред следващите поколения трагедията става повод за разказване на преживяното, за да се помни и знае, да се увековечава чувството на обич към предците, да се търсят родовите корени. И наистина, все повече млади хора не само проявяват интерес към съдбата на тракийските бежанци, но посещават и лобните им места, покланят се пред хилядите избити деца, майки и бащи.

От казаното дотук е видно, че не се гаси туй, що не гасне (Вазов), или, когато гръм удари, предизвикан от зла човешка ръка, ехото не заглъхва, то прозвънява като камбанен звън в душите на бежанците от поколение на поколение и напомня за величието на тракийските българи, не пожелали да сменят имената и вратата си с имена и вяра на друг народ. Ехото ще напомня за тяхната човечност, за вратата им в доброто и дълбоката привързаност към родния край.

- ¹ Димитров, Б. Вината на българските политици. – Тракия, 25 септ. 2008.
- ² Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
- ³ Пак там.
- ⁴ Вазов, Ив. Възпоменание за Батак. 1881.
- ⁵ Милетич, Л. Цит. съч. Предговор от акад. Хр. Христов. С., 1989.
- ⁶ Митът за Батак. Проект, спонсориран от германска фондация „Памет и бъдеще“, който има за главна цел да обоснове тезата на неговите автори, че Батак е мит, а не исторически факт. Острата реакция на българското общество проваля реализирането на проекта. Повече може да се прочете в интернет пространството, примерно становището на проф. Иван Илчев: <http://www.sarakt.org/holokost2.html>
- ⁷ Лобните места на тракийци и тракийски деца в Аврен и Илиева нива, Пантеонът на посечените в Армаганската долина при град Маджарово напомнят и популяризират истината за трагедията от 1913 г. Там ще се чуят откъси от прекрасни поетични творби, които пронизват сърцата на многобройните посетители – не само бежанци и техните потомци, но и много други, които не са безразлични към съдбата на сънародниците си.
- ⁸ Христов, Хр. Цит. съч.
- ⁹ В картата „Построени бежански къщи в Царство България“, притурка към Главна дирекция за настаняване на бежанците. Селскостопанско настаняване на бежанците 1927–1932 г. С., 1932.
- ¹⁰ Личен архив на Иван Желязков.
- ¹¹ Даскалова, Н. Кариоти (Етническа принадлежност и културно-битови черти в края на XIX и началото на XX век). С., 1989.
- ¹² Филчев, Ив. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. С., 2007.
- ¹³ ЦДА, ф. 176, оп. 3, а.е. 1444, л. 25, 36, 50, 52.
- ¹⁴ Пак там, а.е. 1443, л. 22, л. 41.
- ¹⁵ Пак там, а.е. 809, л. 17.
- ¹⁶ Пак там, а.е. 130, л. 7, 47, 48, 97.
- ¹⁷ Росен, П. Между народа. С., 1933.
- ¹⁸ Михайлова, М. Село Чобанкьой. Кърджали, 2002.
- ¹⁹ Попов, Ст. Село Дервент, Дедагаческо (1720–1920). С., 1841; Апостолов, Ст. За свободата на Тракия. Бургас, 2002; Карев, Д. Един кът от Беломорска Тракия (Балъкьой). С., 1994; Инджов, Н. Възречени от манастир. С., 2001; Филчев, Ив. Цит. съч.
- ²⁰ Шишманов, Д. Необикновената история на малоазийските българи. С., 2001.
- ²¹ Вардев, Н. Кратка история на с. Булгаркьой – с. Новоселци, Бургаско, и рода Вардеви. <http://www.Meridian27.com/Mer27/vol8/f35-2.htm>
- ²² Чкалова, П. Г. Отключена обич. Димитровград, 2003.
- ²³ Тракия, 14 авг. 2008.

СЕЛО ДОГАНХИСАР – ЗАЩИТА И ПОГРОМ

Д-р МАРИЯ БАКЪРДЖИЕВА – Хасково

Защитата на село Доганхисар е емблематична в развоя на историческите събития в Западна Тракия през 1913 г. Именно тук войводата Димитър Маджаров реализирал идеята си за създаване на територия със самостоятелен статут, наречена Република Доганхисар, защото селото било център за координация и ръководство на борбата за защита на българското население.

Организацията и действията по отбраната отразяват натрупания революционен опит. Те са израз на здравия български дух в Югоизточните Родопи, укрепвал и устоявал на коварните попълзновения на елинизма и ислямизма.

В многовековната история на селото жителите на Доганхисар поколение след поколение работели плодотворна земя, пасели многобройните стада, на празник виели кръшни хора на хорището, разположено на Марулево и Яново гумно, а в моменти на изпитания се обединявали, за да съхранят българщината. Доганхисар откърмил титана на южнородопското революционно движение срещу турското робство – Капитан Петко войвода.

Защитата на село Доганхисар през 1913 г. се свързва неизменно с името на войводата Димитър Маджаров. Още двадесетгодишен, той стрелял с пистолет по турски пъдарин, в резултат на което семейството му преживяло трудни моменти, а той поел пеш през Димотика и Одрин, за да се установи в град Варна. Домът на вуйчо му Кръстьо, където се настанил, бил център за срещи на революционните дейци от Одринско. Будният младеж се сдружил с тях, а също с руски емигранти революционери. Като машинист в търговския флот обиколил Източното Средиземноморие. През 1907 г. се включил в агитационната чета на Стамат Икономов и бродил из Странджа. През юли 1908 г. заедно с македонския революционер деец Йордан Шурков и още 18 революционери поискали разрешение от младотурското правителство и посетили Малко Търново и Лозенград. Върнал се в родното си село Мерхамли и взел участие в

организиране на Конституционните клубове, като трибуна за гражданско равноправие.

След измяната на турците минал в нелегалност и се прехвърлил в България. През Балканската война заедно с брат си участвал в отряда на Михаил Герджиков към армията на генерал Радко Димитриев. След разгрома на турската армия при Лозенград и Люлебургаз бил демобилизиран и се върнал в родното си село Мерхамли, където започнал мирен живот. Неочакваното трагично развитие на политическите събития през юни-юли 1913 г. сварило Димитър Маджаров подготвен да отговори на предизвикателството на времето, като поеме риска на жертвоготовност в защита на българското население срещу турските варварства.

Д. Маджаров действал за реализирането на добре обмислен план. Той предвиждал: първо, създаване на комитети за самоотбрана в българските села и организиране на местни въоръжени сили за отпор срещу башибозушките банди или редовната войска на врага и второ, избор на център за координация и ръководство на борбата за защита на българското население, откъдето да се осигури маневреност на въоръжената сила.

С чета от 6 човека, като започнал първо от село Дервент, за кратко време войводата обходил всички села, контактувал лично с хората, вдъхвал им вяра в собствените сили. На демократични принципи положил основите на самоуправление и избор на комитети.

Буреносният облак надвиснал над село Доганхисар на 11 юли 1913 г., когато близките до градските центрове села получили официално известие, че властите се изтеглят. Съветвали хората, които се боели от башибозук, да тръгнат след войската, която щяла да спре в Гюмюрджина и да изчака населението. На 12 юли българските войски, на брой 4000 души (седма погранична дружина и опълчение), започнали изтеглянето по шосето за Маказа.

На 13 юли сутринта големите складове със зърнени храни и артилерийски снаряди били взривени по изготвен план от полковник Кърджиев – комендант на войските между Места и Марица. В 10 часа преди обед войската, без да дочака населението, напуснала град Гюмюрджина. Към 12 часа на обед същия ден турците, предварително организирани, пресекли пътя на керваните българи към града. Започнали грабежи и най-жестоки убийства.

По спомени на Ангел Митрев Армутлиев, секретар-бирник в общината, на 10 юли вечерта в село Доганхисар пристигнал конен стражар от Дедеагач с поверително писмо от Околийското управление, с което се нареждало събраните държавни пари да се внесат в БНБ–Дедеагач от секретар-бирника, съпроводен от засилена охрана. Сутрин-

та на 11 юли за града потеглили четирима души: Ангел Армутлиев, кметът Коста Ласков, конният стражар и общинският пазач Стамо Челеков. Банката се оказала евакуирана. Парите били приети срещу разписка от данъчния началник. Преди да потеглят обратно, на главната улица на града срещнали Д. Маджаров, който посъветвал кмета да мине с конете през комендантството, за да получи оръжие. Маджаров се мотивирал така: „Нашите власти се изтеглят. Ще трябва сами да се браним.“ Двадесет пушки манлихери с два сандъка патрони били откарани в общината на село Доганхисар. Кметът свикал още същата вечер Общинския съвет, изложил политическото положение и подал оставка поради възрастта си. Съветът избрал тричленка извън състава на Общинския съвет: Ангел Митрев Карамитрев – председател, Иван Стоянов и Петко Марков – членове. Същата вечер в селото пристигнал възрастен войник с пушка и паласки за патрони. Представил се за опълченец от близката охрана на линията Енос–Мидия. Той съобщил, че турците нарушили мира, преминали границата и настъпвали към река Марица.

Тричленката се събрала веднага и известила хората за опасността. Една част от тях заминали за Гюмюрджина, но повечето останали в селото, като започнали да заравят в земята покъщнината си, а други вещи опаковали за евентуално изнасяне в планината. От бягащите някои достигнали благополучно в Гюмюрджина и се присъединили към войската. Но на тези, които се забавили, пътят бил преграден от въоръжени турци, които им взели всичко. Те се завърнали отново в Доганхисар. Така започнала трагедията на това прекрасно българско село.

От полските села Мерхамли, Окуф, Теке, Балъкьой и Турбалъкьой, където вече върлувал башибозук, запристигало население. Повечето хора оставали в планината, други се настанявали по роднини и познати из селото. Тревогата се вкоренила трайно в сърцата на хората. Около средата на юли в Доганхисар пристигнал Д. Маджаров. Той подбрал двадесет по-млади мъже и им раздал по списък донесените от Дедеагач пушки. Така се поставило началото на архива: „Четата на Д. Маджаров“. Почти всички млади мъже, годни да носят оръжие, били мобилизирани и изпратени на фронта в Сърбия. Намерили се все пак около петдесетина останали, които били разпределени в отделения, а на всяко отделение бил поставен по един отговорник от кадровите четници. Били организирани смени за охрана на селото. Заедно с тричленната комисия били уточнени постове и сигналът за тревога при опасност. Д. Маджаров разпоредил да се издирят всички укрити пушки и патрони в Мерхамли от времето на пленяването на Явер паша и да се донесат в Доганхисар. След обсъждане на положението се затвърдило убеждението, че помощ не можела да се очаква отникъде. Мо-

жели да разчитат единствено на себе си. Думите на Маджаров били следните: „В момента ние не сме поданици нито на султана, нито на Фердинанд – оставени сме на произвола на съдбата. Предлагам село Доганхисар заедно със селата, които влизат в състава на общината, да обявим за самостоятелна държава, временно управлявана от тричленката начело с Ангел Карамитрев, която ще наречем „Република Доганхисар“.“ Предложението на Маджаров било оформено в решение № 1, под което се подписали всички присъстващи, а онези, които били неграмотни, сложили палец. Съгласно решение № 2 трябвало да се съставят следните комисии:

1. Съдебна комисия в състав: Д. Маджаров, А. Карамитрев и един четник, родом от гр. Свиленград, загинал по-късно при Фере.

2. Изпълнителна комисия в състав: Ивил Стоянов, Стою Келвълчев от с. Мерхамли и един четник.

3. Реквизиционна комисия в състав: председател – Петко Марков, и членове – Стамо Челеков и един четник.

4. Комисия по съобщенията: председател – Петко Гузгунов, и членове – Стамо Челеков и един четник.

За началник на гарнизона бил назначен Димитър Маджаров.

Реквизиционната комисия влязла веднага в действие и набелязала програма за осигуряване прехраната на населението, за борба с глада. П. Марков развил широка дейност, проявил такт и умение. Не допуснал хората да гладуват. По указание на Маджаров Петко Гузгунов набелязал маршрута на връзките, къде и при кого трябвало да се отива за сведения. Контактите включвали гр. Дедеагач, Софлу, Шапчи. След пристигането на П. Славов с четата му се установила постоянна връзка с него.

Границите на републиката с център село Доганхисар се простирали на 5 км от Дедеагач, обгръщали Чобанкьойския балкан и продължавали до Гюмюрджинско. В нея не влизали големите български села Манастир и Сачанли, а в Софлийска околия границата се движела край село Голям Дервент, като включвала всичките му колиби, сетне продължавала на юг към Пишман, Теке, Мерхамри и Фере.

Обстановката била изключително сложна. Страхът и несигурността изпълвали сърцата на всички хора. Прокрадвали се гласове: „Цяла България бяга, а ние искаме с няколко пушки да спрем неприятеля.“ Истината била една – нямало никаква надежда да се избяга и да се стигне България. Ситуацията открито ясно ролята на войводата Д. Маджаров за укрепване духа на населението и организирането му. Заедно с войводата Р. Славов те хвърлили всички усилия по отбраната, защото в Одрин вече нямало българска войска, неприятелят превзел Димотика. Всички села били обградени, като в остров. Нямало никак-

ва надежда да се избяга в България. Въстаналото друговерско население в Гюмюрджинско извършило големи кланета над бегълци българите между Гюмюрджина и Киллиаръ и между Шапчи и Гюмюрджина. Тогава било взето решение да се напише предупредително писмо до главатаря на башибозуците в полето. То гласяло: „По наши сведения, бягащите към България българи били нападени от ваши хора и прекъсвани, като върху тях са извършвани големи жестокости и кланета. Такива случаи има в Шапчи хане и Киллиаръ. Поканваме ви да спрете този произвол, защото скъпо ще платите както вие, така и вашето население от полето.“ Писмото било подписано от Д. Маджаров и занесено от Димитър Славков.

Защитата на останалото в границите на временната република население продължила до 3 септември. На 5 септември били плячкосани и опожарени селата Манастир, Сачанли, Евренкьой, Аتكьой.

На 9 септември към Доганхисар се насочила башибозушка орда от 2500 души. Престрелката и същинското сражение продължили около пет часа – от 13,30 до 18,30 часа. През това време цялото население се изтеглило към местностите Оршки дол и Сустепе, а малка част – към Косдере. Благодарение на добрата организация и дисциплина както по време на евакуацията, така и по време на сражението били дадени малко жертви. Четата и всички въоръжени защитници се изтеглили също на Сустепе, където се събрало населението.

Оттук нататък съдбата на доганхисарци прелива в общата съдба на българското население от Западна Тракия. Живот при полеви условия, при постоянни засади и набези от въоръжени турци. На 4 октомври оцелелите около 8000 души, включително жени и невръстни деца, стигнали България благодарение на четите на войводите Димитър Маджаров и Руси Славов. Предаването им станало в Ятаджик (Маджарово) и Оваджик (Горно поле).

ЛИТЕРАТУРА

1. М и л е т и ч, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
2. Петко войвода. С., 1954.
3. Б а к ъ р д ж и е в, К., М. Б а к ъ р д ж и е в а. Родното село на Капитан Петко войвода Доганхисар-Градец. Хасково, Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, 1994.
4. Б а к ъ р д ж и е в, К., М. Б а к ъ р д ж и е в а. Доганхисар-Градец: По чужди земи и брегове. Хасково, Тракийска фондация „Капитан Петко войвода“, 1998.

БЪЛГАРСКИТЕ ХРИСТИЯНСКИ СЕЛИЩА В ЗАПАДНА ТРАКИЯ

ДИМИТЪР ШАЛАПАТОВ – Хасково

Като председател на Хасковската тракийска организация получавах много искания от тракийци за информация относно родните места на техните родители и деди и желание за посещения там. Тъй като аз самият нямаше откъде да получа достатъчно сведения, реших да посетя всички тези селища. Целта на изследването е да трасира топонимията, да ситуира и да даде сведения за изконните български селища в Западна Тракия, така че тук ще посоча:

1. Старото име на селището и сегашното.
2. Броя на българските къщи през 1912 г.
3. Имената на църквите, за които имам информация, и дали са запазени днес.

Започвам със селата от бившата Мустафашанска (Свиленградска) кааза, които се намират в пределите на Гърция.

1. Чермен (Орменио), 220 къщи. Църквата „Св. Георги“ е възстановена след пожар около 1950 г.
2. Караагач (Карач Птелея), 105 къщи; църквата е „Св. Атанас“.
3. Кадъкьой (Дикея), 95 къщи; църквата е „Св. Димитър“.
4. Испетли (Спелео), 165 къщи; църквата е „Св. Дванадесет апостоли“.
5. Делиелес (Елея), 65 къщи; църквата е „Св. Атанас“.
6. Комарли (Комара), 180 къщи; църквата е „Св. Димитър“.

Това село е населено с българи патриаршисти, но една малка част са се изселили в Свиленград. Патриаршистки са и съседните села Саръяр (Терапио), 75 къщи; църквата е „Св. Дванайсет апостоли“ и Бекташли (Милия), 125 къщи; църквата е „Св. Апостол“.

От Одринска кааза в пределите на днешна Гърция са:

1. Мараш (Марасия), 126 къщи; църквата е „Св. св. Петър и Павел“, чиито жители са били патриаршисти, но голяма част от тях са се преселили в Свиленград, Стара Загора, Пловдив.

2. Чореккьой (Кастаня), 125 къщи.

3. Доуджарос (Риция), 59 къщи.

Тук се намира и с. Татаркьой (Стерна), което според Анастас Разбойников през 1912 г. има 48 български къщи, а през 1920 г. – 45. На десния бряг на Марица, но в пределите на днешна Турция се намира и с. Боснакьой, което според Любомир Милетич е било населено с 293 български семейства патриаршисти. Сега селото е обезлюдено. Нямам данни тези хора да са се преселили в България. Най-вероятно и те като повечето български патриаршисти от Източна Тракия са се заселили в Гърция. Пак там се намира и гарата на Одрин – Караагач, в която също са живеели българи патриаршисти – 28 семейства и 150 семейства българи параканковци. Там се е намирало и село Демирдеш със 150 къщи българи.

Следващата кааза е Димотишката.

1. Димотика (Дидимотихо), 400 български къщи.
2. Башклисе (Протоклиси), 105 къщи. Църквата „Св. Атанас“ е строена през 1895 г. и е запазена и до днес.
3. Караклисе (Мавроклиси), 155 къщи. Църквата „Св. Димитър“ и камбанарията, строени през 1841 г., както и няколко къщи, принадлежали на по-заможни българи, са запазени и до днес.
4. Крушево (Коримвос), 60 къщи.

Църквата „Св. Михаил Гавраил“ от 1859 г., макар и недействаща, е запазена. Прави впечатление, че в тази околия българските екзархистки села са само 3 на брой. Причина за това е силната гръцка Димотишка епархия, която е успяла да обърне към гърцизма доста от българските села. Тук има най-много от т.нар. параканковци, които са говори един смешен гръцки език. В къщите си до началото на миналия век са си говорили на български. Носията им е била българска. През 1878 г., след изтеглянето от руските войски от Тракия и те заедно с другите българи тръгват след тях, но по-късно по-голяма част се завръщат по родните си места. Тези села са:

1. Инидже (Кофувано), 52 къщи; църквата е „Св. Илия“.
2. Киреч Арнауткьой (Асвестадес), 80 къщи; църквата е „Св. Константин и Елена“.
3. Чаушлъ (Киани), 60 къщи; църквата е „Св. Димитър“ от 1880 г.
4. Карабунар (Врисика), 120 къщи; църквата е „Св. Богородица“ от 1895 г., празникът ѝ е на 23 август.
5. Акбунар (Аспронери), 80 къщи; църквата е „Св. Атанас“ от 1857.
6. Субашкьой (Савра), 80 къщи; църквата е „Св. Димитър“.
7. Казълджикьой–Шкуртохори (Скуртохори), 150 къщи – църквата е „Св. Тодор“.

8. Чубанлъ (Пименико), 73 къщи; църквата е „Св. Дванадесет апостоли“.
9. Кадъкьой (Мани), 220 къщи; църквата е „Св. Георги“.
10. Куруджикьой (Кароти), 80 къщи; църквата е „Св. Георги“.
11. Булгаркьой (Елинохори), 120 къщи; църквата е „Св. Атанас“.
12. Голям Джамбазлар (Докса), 90 къщи; църквата е „Св. св. Константин и Елена“.
13. Голяма Доганджа (Мегали Доксипара), 80 къщи; църквата е „Св. Атанас“.
14. Кабаик (Хандрас), 55 къщи; църквата е „Св. Йоан Кръстител“.
15. Еникьой (Неохори), 80 къщи; църквата е „Св. Атанас“.
16. Пазарли (Патаги), 54 къщи; църквата е „Св. Никола“.
17. Кулакли Амбелаки, 90 къщи; църквата е „Св. Пантелеймон“.
18. Прангя; църквата е „Св. Георги“.
19. Ташли Арнауткьой (Петрадес).
20. Капуджикьой (Тирея); църквата е „Св. Илия“.
21. Карабейли (Аморио), 120 къщи; църквата е „Св. Димитър“.
22. Мандра, 80 къщи.
23. Салтъкьой (Лавара), 250 къщи; църквата е „Св. Атанас“ от 1834 г., а новата е „Св. Димитър“.

В Салтъкьой през 1915 г. са били настанени български бежанци от Мала Азия. Парапанковски са били и свилеградските села Яйладжик (Яла) – 62 къщи, и Гюлджук (Бара) – 65 къщи. Патриаршистки са били Саръхадър (Кипринос), 60 къщи; църквата е „Св. Георги“ и Чаушкьой (Зони), 220 къщи; църквата е „Св. Атанас“ от **Ортакъойската (Ивайловградска) кааза**.

Кааза Софлу.

1. Софлу (Софли) с 600 български семейства патриаршисти; църквите „Св. Атанас“ от 1840 г. и „Св. Георги“ от 1916 г. са действащи.
2. Каяджик (Киряки), 150 къщи българи екзархисти и 30 къщи българи униати. Църквите „Св. Димитър“ – православната, строена през 1845 г., и униатската, строена около 1880 г., са запазени. Последната, която знаем от снимката на Милетич в неговата книга „Разорението на тракийските българи през 1913 г.“, запазила се от турския огън, за съжаление сега е в плачевно състояние.
3. Янурен (Янули), 120 къщи българи. Църквата „Св. Георги“ след опожаряването на селото след 1913 г. не е била възстановена, но преселниците от ивайловградските села са я ремонтирали и ѝ дали името „Св. Михаил Гавраил“.
4. Малък Дервент (Микро Дерио), 220 къщи.

5. Голям Дервент (Мега Дерио), 420 къщи. Сега то е населено с българомохамедани.
6. Тахтаджик, 60 къщи. Сега е обрасло с дървета и храсти. През 1830 г. е имало около 400 къщи. Неговите жители са основали с. Теке, а заедно с Дуганхисарци са основали с. Мерхамли. Били са в основата на заселването на селата Суфлар и Денизлер, Гюмюрджинско.
7. Пишмян (Писани), 230 къщи. Някога пълното с живот село сега е в руини. Запазени са каменният мост в центъра на селото и 4 м от камбанарията на опожарената църква. Единственото село от Беломорска Тракия, в което животът замира още през 1913 г.
8. Теке (Таври), 105 къщи; църквата „Св. Георги“ през 1951 г. е била реставрирана. Край селото е запазен и параклисът „Св. Георги“.
9. Мерхамли (Пеплос), 120 къщи. Родното място на войводата Димитър Маджаров.
10. Кутруджа (Котроня), 50 къщи българи и 50 къщи българомохамедани. В момента в него живеят 20 преселници понтийски гърци от Украйна. Къщите, макар и порутени, са запазени от времето, когато в него са живеели българи.

В тази околия има и 3 патриаршистки села: Карабунар (Корнофоля), 320 къщи, църквата е „Св. Богородица“; Каваджик, 300 къщи, старата църквата е „Св. Богородица“ от 1830 г., новата, строена през 1895 г., носи същото име и Чамкьой (Дадя), 150 къщи; църквата е „Св. Никола“.

В последното ансамбъл „Китна Тракия“ на Хасковското тракийско дружество бе канен няколко пъти. След концертите жителите му играеха заедно с танцьорите българските хора, за мое учудване. Тогава не знаех, че те са българи по произход.

Дедеагачка, бивша Ференска кааза.

1. Дедеагач (Александрополис).
2. Фере.
3. Окуф (Кависос), 125 къщи. Край това село на 8 януари 1908 г. е убит войводата Бойко Чавдаров. Българската чешма в края на селото все още утолява жаждата на хората.
4. Турбалъкьой (Пелея), 160 къщи. Църквата „Св. Атанас“, осветена на 15 март 1888 г., се намира в горния край на селото.
5. Балъкьой (Мелея), 240 къщи. През 1878 г. е имало 410 къщи, но след изтеглянето на руските войски цялото село тръгва след тях. След това една част се завръща. Заселват се и семейства от с. Тахтаджик. Църквата „Св. Илия“, строена през 1835 г., е запазена. Запазената е и църквичката „Св. Спиридон“. На билото

над селото са реставрирани от гърците 4 от вятърните мелници, останали от наше време.

6. Домуздере (Нипса), 260 къщи. Новото село е преместено от гърците на 5 км на югоизток. На старото място е запазена църквата „Рождество Богородично“, строена през 1844 г. Всяка година на 8 септември се празнува храмовият ѝ празник.
7. Урумджик (Дорискос), 160 къщи. Изцяло е запазена камбанарията на църквата „Св. Димитър“ от 1850 г., както и олтарната ѝ част, която е превърната в параклис.
8. Лъджакьой (Лутра), 120 къщи. Църквата „Св. св. Константин и Елена“ е строена от българи и гърци през 30-те години на XIX в. Запазени са камбанарията и две от стените на старата църква. На 10 ноември 1907 г. край селото са убити войводите Лазар Маджаров, Петър Васков, Георги Гешенов и четниците Чанко Каръбраканов и Яни Милков.
9. Чамерен (Певка), 82 къщи. Църквата „Св. Георги“ е запазена.
10. Бейкьой (Аристино), 20 къщи българи и 20 къщи цигани.
11. Дервент (Авас), 410 къщи. Църквите са две: „Св. Хараламби“ от 1860 г. и старата „Св. Георги“ от 1800 г. – запазени.
12. Бадома, 105 къщи. Църквата „Св. Георги“ от 1804 г. е запазена.
13. Еникьой и Дамето, 360 къщи. Църквата „Св. Димитър“ от 1867 г. е запазена. Бадома и Еникьой се намират близо до Дедеагач. И двете са в развалини. Поддържат се само църквите. Можем да приемем, че с. Палагия е техен продължител, защото и двете се намират в близост до него.
14. Макри, 15 къщи българи патриаршисти.
15. Дуган Хисар (Есими), 640 къщи, най-голямото село в околията. Църквата „Св. Богородица“, строена през 1835 г., основно ремонтирана, е запазена и до днес. Селото се явява като родоначално за голяма част от новообразуваните български села в равнините на цяла Тракия. Според д-р Кирил Бакърджиев те са повече от 20 на брой. Родно място е на великия българин Капитан Петко войвода. Оттук са и родителите на сегашния председател на СТДБ Костадин Карамитрев.

Гюмюрджинска кааза.

1. Гюмюрджина (Комотини).
2. Чобанкьой (Сикорахи), 260 къщи. Църквата „Св. Георги“ от 1852 г. е в отлично състояние. От това село е основателката на Тракийския женски съюз Мара Михайлова.
3. Калъждере (Кашитера), 500 къщи. Имало е две църкви – „Св. Георги“ и „Св. Димитър“, строена през 1858 г., която е запазе-

на и до днес. Селото го няма на картата, но има асфалтов път до него. Може би ще се развива като вилно селище, защото има около 30 ремонтирани и новопостроени къщи. Намира се на 5 км югоизточно от Шапчи.

4. Съчанли (Пондики), 600 къщи. Едно от най-тежко пострадали-те села през 1913 г. Голяма част от населението му не се завръща да живее никога там. Правят го само 50 семейства. В момента селото е в руини. Останали са само да стърчат 3 м над земята зидовете на църквата „Св. Димитър“, строена през 1844 г. Тук са родени войводите Рафаил Каракачанов и Илия Момчилов.
5. Манастир (Монастири), 360 къщи, имало е две църкви – „Св. Богородица“ и „Св. Георги“. Почти до селото има хубав асфалтов път, започващ от Неа Санта, който не е отразен на картата. В момента в Манастир има около 30 къщи, населени с българо-мохамедани. Запазени са вековният чинар и чешмата до него в центъра на селото.
6. Къзлар (Кезари), 40 къщи; църквата е „Св. Георги“.
7. Евренкьой (Евринос), 40 къщи.
8. Ясьюк (Ясио), 60 къщи.
9. Атъкьой, 70 къщи. Най-голямото от тези 4 села. Днес го няма на картата, може би защото през 1913 г. турците са изклали всичкото мъжко население.
10. Дерекьой (Пандросос), 120 къщи. Църквата „Св. Илия“ е запазена. Храмовият ѝ празник е на 20 юли.
11. Козлукьой (Каридия), 100 къщи. По думите на дерекьойския свещеник ремонтираната в центъра на селото църква „Св. Морфи“ е старата българска.
12. Кючуккьой (Козмио), 120 къщи; църквата е „Св. Атанас“.
13. Лефеджер (Лофари), 60 къщи; църквата е „Св. Михаил Гавраил“. Според Стефан Захариев, живял в близкото с. Чадърли, благодарение на плодородната му земя жителите на селото били едни от най-богатите в района.
14. Шапчи (Сапес), 100 къщи.
15. Софулар (Аските), 90 къщи. Църквата „Св. Георги“, строена през 1899 г., е запазена.
16. Каракурджали (Крофили), 160 къщи. На църквата „Св. Георги“, осветена на 18 октомври 1862 г., храмовият празник е на 23 април.
17. Мароня – епархийски център. Тук са живеели над 30 български семейства.

18. Хаджилар (Проскените), 200 къщи. Църквата „Св. Георги“, макар и разкрасена, си е нашата българска.
19. Кушланли (Ксилагани), 350 къщи. Може би най-богатото българско село с обширна обработваема земя.
20. Денизлер (Пелагия), 60 къщи; църквата е „Йоан Кръстител“.
21. Чадърли (Стрими), 250 къщи; църквата е „Св. Димитър“.
22. Карачкьой (Диони), 140 къщи; църквата е „Св. Никола“.
23. Беатли (Пагоурия), 70 къщи.
24. Карагълсарджа (Каламокастро), 20 къщи българи.
25. Саржа (Месоуни), 70 къщи българи; църквата е „Св. Троица“.
26. Ортаджи (Амвросия), 80 къщи; църквата е „Св. Георги“.
27. Факиряка, 70 къщи. Селото не съществува, гърците са построили манастир, като го нарекли на името на селото „Фаниромени“. В манастира пренесли иконата от църквата в селото.
28. Кърчишлик, 28 къщи – не съществува.
29. Сусуркьой (Состис), 50 къщи българи, огагаузени.
30. Булаткьой (Асомит), 60 къщи българи, огагаузени.
31. Сарсали (Салпи, 50 къщи българи, огагаузени.
32. Кърка, 190 къщи българи патриаршисти; църквата е „Св. Георги“ от 1821 г.
33. Ириджанхисар, 70 къщи българи патриаршисти.
34. Черибашкьой (Протато), 50 къщи българи патриаршисти; църквата е „Св. Троица“.
35. Яськьой (Ясмос), 200 къщи българи патриаршисти.

Кааза Скеча.

1. Ксанти, 500 къщи.
2. Габрово (Калитея), 300 къщи. В момента са запазени един параклис и десетина къщи. До селото има хубав асфалтов път.
3. Еникьой – Кръсто поле (Ставрополи), 300 къщи. Селото е запазено.
4. Порто Лаго, 18 къщи българи.
5. Енидже (Енисея), 50 къщи българи.
6. Коюнкьой (Кимерия), 180 къщи българи патриаршисти. В това село са били заселени и габровлии след разорението на селото през 1913 г.

Изложеното дотук е само една малка част от събраните факти. Изследването се основава на множество посещения в Западна Тракия с хора, родени и живели там, преживели със семействата си принудително изселване, на срещи с българи, които по една или друга причина са се интегрирали в съвременното гръцко общество, и на разговори с хора, живеещи по тези места. Проучването запълва един дефицит от информация, жадуван от много потомци.

ЛИТЕРАТУРА

1. Разбойников, А. Сп., С. Ан. Разбойников. Населението на Южна Тракия с оглед народностните отношения в 1830, 1878, 1912 и 1920 години. С., 1998.
2. Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.
3. Известия на Тракийския научен институт, Кн. 1:
– Разбойников, А. Сп. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини в българската народност в Западна Тракия;
– Браянов, Т. Българи-бежанци от Тракия (родни села и къде са се заселили в България).
4. Известия на Тракийския научен институт, Кн. 2:
– Разбойников, А. Сп. Из борбите на българите в Димотишка епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българската народност в Тракия;
– Турски документи относно демографията, стнографията и историята на Тракия.
5. Бакърджиев, К. Ст., М. К. Бакърджиев. Родното село на Капитан Петко войвода. Доган Хисар – Градец.
6. Славков, Ил., Б. Димитрова. Съчанли. С., 1989.
7. Михайлова, М. Село Чобанкьой. Кърджали, 2002.
8. Грипаров, Г. Ст. Село Каледжи дере.
9. Карев, Д. Един кът от Беломорска Тракия (Балькьой).
10. Попчев, З. Кръвата е топла (с. Каяджик и с. Янурен).
11. Лазаров, С. Спомени за Башклисе.
12. Ятакчиев, Х. Заточението (с. Дервент).
13. Кълвачев, В. История и природа на Тополовградския край.
14. Корев, П. с. Габрово, Ксантийско.
15. Вулев, Г. с. Кръсто поле (Еникьой), Ксантийско.

ИСТОРИЧЕСКИ СЪБИТИЯ В ТРАКИЙСКИЯ КАЛЕНДАР

ХРИСТИНА СТОЕВА – Варна

Изминалите 130 години от Освобождението на България, което отбелязахме през изтеклата вече 2008 г., 105-те години от Илинденско-Преображенското въстание и 95-те години от изгонването на тракийските българи от Източна Тракия, а по-късно и от тракийските земи, останали във владение на Гърция, ни дават възможност за по-обстойно проследяване на миграционните потоци от Тракия към България изобщо и към Варна в частност, на по-забележителните преселници и на потомствата, останали верни на заветите на дедите си.

Преселението на тракийските българи има дълга история. Още преди Освобождението, с изтеглянето на руските войски с тях тръгват преселници. *По-масово е заселването след 1878 г., т.е. след Освобождението.* Това изселване става и по желание, и по принуда. Желание на населението да живее на свобода и принуда от набезите на черкези и башибозук. Едни от първите заселници са във варненското село Инджикьой (днес с. Тополи), в с. Потрушан (Яворово), в с. Аджемлер (днес гр. Аксаково) и в с. Доброплодно. Това изселване не е насилствено, а по собствен избор на семействата и затова често става на разменни начала. Изпращат съгледвачи и се уговарят да „трампат“ имотите си. Турците са разбрали, че животът им в България свършва, а българите – че именно сега за тях започва. Примерите са безброй в цялата страна, а във Варна също не са малко.

Първ в днешното село Тополи пристига Верги Атанасов Стойков от с. Курудере¹. Останал сирак на 12 години, той става чирак при един турчин. На собствен гръб изпитва жестокостта на турчина, който съсича крака му. Престъплението не остава неотмъстено. Верги е осъден, лежи в затвора, но успява да избяга и стига до варненското село, където се установява да живее първоначално в землянка. Идват нови заселници и когато те стават много, си построяват и къщи, и училище. От Урумбегли пръв пристига Добри Николов Узунов, който става учител². По дългите бежански пътища

тръгват и изселници от с. Каваклий, които се заселват в с. Коприкьой, сега Гроздево³. В Потрушан първи пристигнали Германовите – Христо с жена си и със синовете Темелко и Димитър и дъщеря си Гира⁴. Преди да дойдат другите заселници, пратили хора в България да разучат къде да се установят. Харесали Камчийската долина, защото „там мамулитے стават много високи, а тиквите толкова едри, че за да ги натовариш, трябва да ги търкаляш по дъска“⁵. През 1881 г. Темелковите направили първите къщи край Лонгоза, на 3 км от Камчия⁶. Само 4 години след Освобождението с. Аджемлер брояло 476 жители, от които 160 турци, 8 гърци и останалите – българи. Родените в Княжеството били 184 (160 турци и 24 балканджии), а останалите 290 души били синове на Тракия⁷. Така тракийци допринесли за укрепване на българщината в заветните черноморски предели на родината ни.

Втората преселническа вълна е след неуспешния край на Илинденско-Преображенското въстание. Тук принудата е от факта, че преселниците са участвали във въстанието, че са заживели с идеята за свободна Тракия и че не е заглъхнало желанието им да се борят за нейната свобода. Идват при свои родственици, преселени от предишни години. „Бягството на българите е било път на ужасите. Майки са били принуждавани да оставят децата си по бежанските пътища, други след тях са ги намирали. Така в мъченическата история на тракийци са се появили много „Найди“ и „Найденовци“⁸.

Параходите „Бургас“, „Варна“ и „Хиос“ през септември 1903 г. превозвали само бежанци от Бургас до Варна: на 3 септември – 300 души, на 6 септември – 424, на 13 септември – 118, а на 19 септември – 1472, или всичко 2314 души за 4 дни⁹. Градът бил още сравнително малък, за да побере придошлите тракийци, които пристигали по море и суша. Част от бежанците били настанени в болницата до стария по-неделнишки пазар, други били разпратени по селата около града. А болницата приличала на селскостопански обор, без разпределение на отделни помещения. Там били настанени тракийците от Едига и от Карадере. Добри хора им носели храна, а въшките, които били много, пълзели по пода като мравки. Така описва нерадостната картина от тъжната тракийска есен бежанецът Продан Щерев¹⁰.

Българският народ посрещал бежанците с разбиране и с голямо желание да им помогне. Триста и петдесет бежански семейства получили помощ от Централната благотворителна комисия в София. Петстотин четиридесет и четири от тях били деца, а 919 – възрастни. В благотворителната дейност се включили общините, училищата, казармата. Варненското окръжно управление събрало 2150 лв. помощи. Министерският съвет на два пъти отпуснал по 25 000 лв. Народното събрание гласувало кредит от 500 000 лв. И българи от чужбина на

останали безучастни. Например българинът Иван Карамихалев изпратил от Виена немалката за онова време сума от 500 лв.¹¹ Околните на Варна села Аксаково, Въглен, Яребична, Каменар, Каравелово, Преселци и други били препълнени с бежанци от селата Едига, Карадере, Корията, Курудере, Паспалово, Косово, Урумбеглий и други странджански села. Тъй като жилищният фонд бил малък, бежанците били настанявани в плевници и хамбари. Варненският окръжен архив пази много ценна информация за съпричастността на местното население, на държавните органи и на чуждестранни мисии, които изпращали храни, дрехи, пари и други помощи. Краеведът Борис Янев подробно е описал тъжната тракийска есен във Варна и Варненско.

Въпреки че се постигнало споразумение на българското правителство с Високата порта за завръщането на изселили се тракийци, установилите се тракийци в града и в околните села не се подлъгали. Те вече не могли да вярват на тези, които с невиджана жестокост потушили въстанието. От 372 бежанци в Аксаковска община заминали за Турция само 10 души. Хората заявили: „Не вярваме на турчина! Животът ни не е сигурен, къщите ни са изгорени, добитъкът разграбен.“¹²

Третата, най-тъжната и насилствено прогонена, вълна от преселници е през 1913–1914 г. След общата радост от победите на българските войници и на опълчението, извоювани при селата Гечкени, Селиолу, Ескиполус и Петра, при Ериклер и Раклица, след превземането на крепостите Лозенград, Одрин и Чаталджа настъпило разочарование от българската дипломация, която не съумяла да запази извоюваното с толкова храброст и жертви. Вследствие на реокупацията на турците била издадена заповед в продължение на 24 часа тракийци да бъдат изгонени от домовете им. Лятото било в разгара си. Житата били изкласили, овошките – узрели, къщите варосани, но стопаните не могли да се радват на придобивките си. Какво могли да вземат със себе си? Освен дрехите на гърба и най-ценното: старите родители и невръстните си деца. И тръгнали кой с каруца или пеш, кой с параход или с влак в една посока – към България. Разореното през 1913 г. българско население от Одринска Тракия се разпръснало почти по цяла България, за да дири препитанието си чрез наемен труд и изполичарство. От заселените във Варна семейства най-много били от Лозенград – 104, от Урумбеглий – 31, и от село Имрихор – 20. Във Варна дошли бежанци от около 30 населени места в Тракия. От Бунархисар те били 14, от Булгаркьой – 13, от Курудере, Карадере и от село Яна – по 12, от Карахадър – 10, от село Скопо – 9, от село Едига – 8, от селата Аврен, Дерекьой и Каваклия – по 5, от Таякадън, Мокрушево и Ерминикьой – по 4, от Еникьой, Алфатар, Димотика, Татарлар, Узункюпрю, Чаклаик, Доган Хисар, Пенека, Вайсал и Курията

– по 2, а от селата Керачиново, Делиюнус, Кючуксеймен по едно семейство¹³.

Във Варненски окръг се заселили много бежанци, повечето от Източна и по-малко от Беломорска Тракия. В село Аксаково дошли преселници от селата Едига, Курудере, Скопо, Урумбеглий – Лозенградско, и Ерменикьой – Узункюпрійско. В село Бяла се заселили 10 семейства от село Пенека. В селата Горен и Долен Близак имало преселници от Бунархисар, Карахадър, Курудере и от Лозенград. В село Звездица преселниците били от Курудере, в село Игнатиево – от Каваклий, Ениджия и Ташкеси. Преселници от селата Ениджия, Ташкеси и 50 семейства от Каваклий се заселили в село Нова Шипка. Названието на село Петра подсказва, че това са българи от едноименното селище в Източна Тракия.

Бежанците в град Провадия били главно от Лозенград, но около 15 семейства били гърци от град Виза, които се били заселили тук през 1912 г. заедно с 4–5 семейства родопчани. Не след дълго обаче много от заселилите се в околните села се преместили в града, като образували голяма колония.

Бежанците във Варна пристигали по суша и по море. Изселниците от близките до Цариград села Аврен, Имрихор, Булгаркьой и други пристигнали с параход. Някои тракийци дошли по суша до Бургас и оттам с параход се придвижили до Варна. Това били преселници от селата Курудере, Карадере, Коюндере, Лозенград и др. Прииждали цели родове – по няколко многолюдни семейства. Настанени били в новопостроената сграда на Аквариума, при крайно тежки условия на живот. Други преселници отишли при свои роднини, заселили се порано в града или в околните села¹⁴.

Тези тъжни, злокобни събития са документирани описани в книгата на академик Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 година“. Варненското тракийско дружество през 1992 г. я издаде в 5000 екземпляра, които за кратко време бяха разпродадени из цялата страна. Повече бройки закупили тракийските дружества в Ямбол, Кърджали, Стара Загора, Айтос и Пловдив¹⁵. Книгата съдържа потресаваци картини на насилие и жестокост. Ето един от покъртителните разкази на войводата Димитър Маджаров и на Ангел Тодоров от село Окуф: „На 4 октомври прекарахме народа, а на 8 октомври се върнахме, като вървахме пред реокупационните български войски. Веднага щом минахме границата край Арда, по пътя намерихме една мома от Манастир, ранена в крака, и една стара жена и малки деца, останали без да могат да кажат чии са и от где са. Гледаха на нас уплашени... По на юг, в един дол имаше трупове на около 100 души, жени и деца, там имаше малки деца, хващани за крака и умъртвени, като са били удряни о

земята. Други, съвсем малки, още в повои, и връз тях турени тежки камъни, та така затиснати са умрели. Повечето от трупите, които бяха почнали да се разлагат, бяха все на жени и на деца.¹⁶

Ако „Разорението на тракийските българи през 1913 година“ е библия за цяла България и затова е търсена и преиздавана, книга, към която се отнасяме с уважение и с признателност към труда на автора и подвига на събеседниците му, то за варненския регион голям интерес представлява сборникът „Корени от Тракия“. В списването му взеха участие 42-ма автори на 79 заглавия. Илюстриран е от 35 снимки и една карта. Редактори са 4-ма души: Борис Янев, Тонка Русева, доц. Христо Ганев и Христина Стоева, която е и съставител. Художник на корицата е Радко Мурзов¹⁷.

И друга книга, която проследява историята на Варненското тракийско дружество и която е озаглавена „В души изгрява ни заветът“ – стих, заимстван от младежкия тракийски марш, описва събития и личности, близки до темата на разработката ни. Главите „Първи заселници“, „Дойде време, ставайте!“ и „Славна, но злощастна 1913 година“ съдържат богат материал по избраната тема. За написването на книгата авторката е потърсила научни податки в 41 книги и статии, в 15 заглавия на пълни и непълни течения на вестници и периодични списания, на 8 архивни обществени и лични фонда, на 12 лични архива на тракийци и е събрала в 24 касети записи – интервюта с варненски тракийци и тракийки¹⁸. Ето някои от хилядите **герон и жертви на тъжните години на страдания и изпитания**.

Не може всичко за тези страдания да се изрече. Как можем ние днес да разберем мъката на майките, принудени да захвърлят невръстните си деца кърмачета, за да спасят останалите от явна смърт, и цял живот след това да страдат от мисълта за сторения грях. „*Голям грях имам, момичето ми*“, не преставаше да повтаря нашата съседка баба София от тракийското село Булгаркьой, където на 2 юли 1913 г. с един залп на врага са избити до един трап 350 мъже. Останала вдовица с четири деца, младата майка тръгнала с кървана бежанци към България. Вървяла и тежки мисли не ѝ давали покой. Къде останал най-големият ѝ син Константин, тя не знаела. По-малкият, Георги, бил болен от жълтеница, а кърмачето Божанка, гладно и намокрено, все плачело. Нещастната майка късала от дрехите си за пелени на бебето, но и дрехите не били много. Хората настръхнали: турците ще ги открият и затрият. Започнали да настояват да изостави детето, или да се отдели от тях. Със свито от болка сърце тя го прекръстила, целунала го и го оставила в хралупата на едно дърво. Когато чула лай на гладни кучета, се върнала, но намерила само разкъсани дрешки и кървава шапчица. От бебето нямало и следа, но и дрешките не били неговите. Нямало що, догонила кървана и

пристигнала във Варна. Установила се в т.нар. бежански квартал. В едно от сиропиталищата открила сина си Константин, но цял живот оплакваше своята Божанка. Цели 58 години живееше с гнетящата мисъл за сторения грях. Най-после съвсем случайно откри, че нейната Божанка е станала знатна тъкачка във фабрика „Първи май“ на същия град, в който майка ѝ я оплакваше, но името ѝ беше Златка Маринова. Войникът, който я открил, и семейството, което я отгледало, ѝ дали новото име.

Трогателна беше срещата между майка и дъщеря, между братя и сестра, между сродници. Развълнува всички ни. Радостни сълзи на умиление. Но малко бяха тези бежанци, които, макар и след много години, се намираха, разпилени по цяла България. Повечето от тях живееха с дълбоките рани от този период¹⁹.

През 1879 г. сред хилядите изселници от плодородните земи на равна Тракия бил и *опълченецът* **Димитър Георгиев Узунов**. Той е роден през 1858 г. в село Коджа Тарла, Лозенградско. Този буден младеж на два пъти бил ходил с родителите си, градинари, в Русия. При третото си пътуване Димитър преминал границата, скрит в комина на руски параход. Щом пристигнал в Одеса, веднага се отправил за Кишинев, където вече била сформирана Трета опълченска дружина с командир подполковник Калитин. Включил се в ротата, на която било поверено опазването на подареното от гражданите на град Самара знаме. Като участник в опълчението, Димитър Узунов се сражавал на легендарния връх Шипка както през знойните августовски дни на 1877 г., така и през мразовитата зима на 1878 г. За проявената храброст получил осем ордена и медали.

След Берлинския договор, който оставил родното му място под турско робство, той се завърнал в село и видял, че всеки ден се опразвали по 5–10 къщи, а останалите селяните продавали всичкия си движим имот и се изселивали. С голяма група изселници той се отправил към Варна и отседнал в село Дишбуда, сега село Осеново, Варненско. Днес на дома му е поставена паметна плоча, която е израз на добрата памет на народа ни спрямо борците за свобода²⁰.

И друг *опълченец* **тракиец**, **Иван Стоянов Беев**, избрал Варна като тихо пристанище след дните, изпълнени с драматичните боеве на Шипка и Шейново. Той е роден в село Каваклий, Лозенградско. Когато пристигнал в Плоещ, постъпил в българското опълчение в ротата на поручик Данаил Цонев Николаев. Бил въодушевен от победите, но угнетен от мисълта, че родният му край по силата на Берлинския договор е откъснат от майка България.

Минавали годините, през които не гаснела вярата, че и Тракия ще бъде свободна. Особено близък му се струвал този ден на свободата

през 1913 г., когато на 13/26 март 1913 г. Одрин паднал. Сред опиянените от победите тракийци бил и той, облякъл своята опълченска униформа, закичен с ордените си от Шипка и Шейново, яхнал хубав бял кон с разкошно седло, обикалял улиците на Одрин и препускал край „Султан Селим“ джамия. Той, българският воин, възправил снага и донесъл свобода на поробената си родина²¹.

Живи в паметта на народа са и спомените за *Илинденско-Преображенското въстание*. По време на въстанието цялото село Коево, Лозенградско, било на крак. Мъжете заминали в гората да се учат да стрелят, а жените месели хлябове и правели сухари. Децата, като по-незабележими, пренасяли храната на бащите и на братята си. „Там беше и по-големият ми брат Димитър Граматиков“ – разказвал Йордан Граматиков²².

Димитър Стоянов Керязов, родом от село Курудере, Лозенградско, заедно с брат си Ангел също участвал във въстанието и смело се бил с поробителите. При потушаването турците ги обкръжили при река Велека. Положението било критично – останали само шестима другари. Снажен и напет комита, Димитър окуражавал другите: „Дръжте ги, ние сме по-силни, да ги изловим!“ Врагът бил по-добре въоръжен, избили ги един по един, а него уловили последен. Прерязали вените му. Кръвта бликнала. Сметнали, че е заклан, и заминали. Димитър усетил живот в себе си. „Не, не съм мъртъв“ – казал си, развързал пояса си, стегнал го около врата си и спрял кръвта. После дошли българи и го отнесли в Бургаската болница. Лекарите излекували раните му и той оживял. Останал големият белег около врата му – белег на юначество и непокорно сърце. „А беше духовит човек, голям шегаджия“ – разказва Недялка Парушева от град Аксаково, която описва спомени и за други юначни синове на Тракия²³.

В охраната на конгреса на Петрова нива бил Янко Георгиев от село Едига, Лозенградско. Бил в четата на Георги Кондолов и изживял мъката от ранната смърт на войводата. Разказвал как Кондолов молел да го освободят от мъките, как плакали, когато трябвало да стрелят в слепоочието му, как искал да го погребат и хоро да играят на гроба му. „Юнашко хоро играйте, за рамо уловени – казвал той. – Нека не ми открият гроба поганците, защото те и на костите ми ще си отмъщават.“

След разгрома на въстанието Янко Георгиев преминал в България, но когато дали амнистия на въстаниците, той се върнал в родната белокаменна Едига. Очаквала го изненада: грък заграбил единствената му нива. Потърсил справедливост, но вместо това получил присъда – 7 години строг тъмничен затвор. Ученолюбивият тракиец поборник там се учел на българско четмо и писмо и научил малко английски, гръцки, турски и арменски език²⁴.

За друг поборник, Иван Николов Янелията, с признателност пише Иван Орманджиев в своите „Приноси към въстаническото движение“²⁵. Иван Николов участвал при нападението на турската казарма в Инджикьой с групата въстаници от Курудере. Под дърво и камък го търсели турците, но той успял да избяга в България. С него била и младата му жена с първа рожба на ръце, пеленаче. Заплакало бебето, а той молел жена си: „Кино, успокой го, иначе живо няма да остане!“ Хората бягали, а турците завардили странджанските пътища. Намерили подслон при по-рано изселените си роднини. В Белоградец си закупил земя, отворил си кръчмица. В това село живеели мирно българи и турци. Когато Иван Николов слизал в чаршията, турците ставали почит да му отдадат, защото сега той бил миролюбив и сговорчив човек.

В заключение на статията си Недялка Парушева от град Аксаково пише: „Хубави хора бяха преобращенците. Оставиха и хубави добри потомци – деца, внуци и правнуци. И един хубав спомен за характери, които ще жегват и като въглени ще парват всяко българско сърце. Когато четем тези редове, равнодушието се стапя. Какви българи!“²⁶

А по-голямата част от населението на Варна и региона се състои от потомци на преселени тракийски българи от Източна и Западна Тракия.

Те са толкова много, че изпитваме затруднение за кои от тях да разкажем. Много са тези, които най-активно, със синовна обич към Тракия работиха и работят за просперитета на тракийската кауза. Толкова много, че 300 страници на сборника „Корени от Тракия“ се оказаха крайно недостатъчни да поберат разказите за подвизите на родовете, на личностите в тях и на потомците им. Спираме вниманието си на три рода, с чиито представители се срещнахме по случай кръглата им 80-годишнина. Те са вече ветерани, но все още живеят с мисълта и обичта към Тракия, радват се на успехите ни и болезнено изживяват препятствията, които годините им налагат.

Гергана Дренчева е не само сродена с едни от най-забележителните и заслужили личности за развитието на тракийската организация, но самата тя бе една от най-дейните нейни членове. В родословното ѝ дърво е и името на тракийския войвода Яни Попов, който е и автор на песента „Ясен месец веч изгрива“, станала впоследствие химн на тракийската организация. Затова чедата на Тракия и днес я пеят и слушат станали на крака. Неговият брат, Димитър Попниколов, през 1914 г. създава дружество „Одринска Тракия“, а през 1919 г. свиква Учредителен събор на тракийската организация. Той е автор на книгата „Одринска Тракия“ и е основател и редактор на вестник „Тракия“, първият брой на който излиза на 14 януари 1921 г. и се списва до 28 февруари 1935 г. под редакцията на друг техен родственик – Константин Петканов. С

големи заслуги към тракийското движение е и Никола Константинов, който е автор на книгата „Родна Тракия“ и в определен период е председател на Върховния изпълнителен комитет на тракийската организация. Той откликва на повика на варненското младежко дружество „Екзарх Антим I“ и редактира написания от архимандрит Илия Диков сборник „Антим I“, като средствата от продажбата му предоставя за строителството на Дом „Тракия“ във Варна.

Ето какво сподели с нас видната ни юбилярка: „Баща ми, Илия Пашов, ме е водил в тракийското дружество още съвсем малка. Семейството ни беше сред най-активните. Помня всички изяви от богатата дейност, която по-късно организирахме и ние, потомците. Така се бях сраснала с организацията, че си мислех, че няма да мога да живея без нея. Разглеждам снимките, на които баща ми е делегат на XVII конгрес в София, и тези, на които аз след 60 години съм делегат на XIX конгрес в Хасково. Когато през 1990 г. се поде инициативата за възобновяване на тракийската организация, бях делегат на учредителната среща, а после и една от организаторките на събранието на 9 март за възстановяването ѝ в нашия град Варна. Целия си съзнателен живот посветих на тракийската идея и затова много ми се искаше своята 80-годишнина да отбележа сред тракийци.“²⁷

Другият тракиец, когото се почувствахме задължени да посетим, беше инженер Никола Димитров. В корена на родословното дърво на Николовия род е дядо Вълко от Лозенград, който обикнал толкова много този хубав Божи свят, че и на 114 години не искал да го напусне. Двата ствола на дядо Вълковото родословно дърво започват от сина му Никола и дъщеря му Тодора и така се разклоняват, че стават неизброими като звездите на небето. Атанас, вторият син на Никола, станал куриер на Лозенградския революционен комитет, който подготвил Илинденско-Преображенското въстание и се сражавал в четата на войводата Георги Кондолов. В семейството на третия дядо Вълков син се родил нашият юбиляр, който подновил името на дядо си Никола. Той завършил висше техническо училище с отличен успех и бил първият инженер, постъпил на работа в „Елпром“, с образование, получено в България. От сродения с тях известен лозенградски род – Матееви, активно се включили в редовете на тракийската организация и в определени периоди станали нейни ръководители няколко души. Атанас Кирилов оглавявал младежкото дружество, Милица Несторова била активен член на ръководството на основания през 1930 г. Дамски комитет, а баща ѝ – Стоян Несторов – акционер, бил член на Строителния комитет, който през 1929 г. организирал построяването на Тракийския дом. Неговият брат Вълкан също бил избран в този стро-

ителен комитет и тъй като бил архитект, безвъзмездно изработил плана не само на дом „Тракия“, но и на целия комплекс около него²⁸.

При посещението ни инженер Никола Димитров още от вратата възкликна: „Празник е, празник за моя дом, защото ще бъдем заедно и можем да си поговорим за нашата организация.“ И той започна да разпитва за съквартилците си в т.нар. Бежански квартал, където беше израснал и където слез 1913 г. се заселили шест от седемте деца на дядо му Никола. Докато той разговаряше с другите гости, си припомних, че сродени с този род са още две жени с тракийско потекло, за които ни се иска да споменем. Едната е *Станка Атанасова Фетваджиева*, която и сега живее в този квартал, по-късно наречен „Ал. Стамболийски“, а днес част от район „Приморски“. Тя е една от многохилядните потомци на тракийски род, която неизменно, независимо от напредналата си възраст – на 84 години е, – най-редовно откликва на всяка покана на местния тракийски клуб. Искане ми се да си припомня кога е отсъствала от някоя от проявите на кварталния тракийски клуб или на градското дружество „Тракия“. Напразно. Винаги скромно и без да афишира присъствието си, тя е сред многобройните посетители – било то в големия салон, или в по-малките зали на Дома. Тя помни своя тракийски корен и е вярна на заветите на дедите си. Другата е *Надя Чернева*, която беше и организационен секретар на варненското дружество, и участник в хоровите изпълнения на тракийската вокална група „Варна“, и е солистка с богат репертоар. Неотдавна Надя бе избрана в ръководството на Клуб „Ветерани“ при Тракийското дружество, на-товарена да организира посещения при тези ветерани, които вече не могат да участват в дейността на организацията.

Третото семейство, което посетихме, беше на *Кичка и Константин Константинови*²⁹.

В „Бежанския квартал“ така Деспина и така Кичка, както ги наричаме от уважение, бяха известни и почитани като дъщери на семейство Кираджиеви. Баща им не само произвеждаше най-вкусните колбаси, но и създаваше работа на няколко тракийски семейства, които впоследствие останаха известни като Христо Саламджията, Благой Саламджията... И в техните семейства израснаха достойни синове и дъщери на България.

По майчина линия двете сестри са от Бабаиановия род, в който се формирал като личност и получил прозвището „идеалният тракийски младеж“ вуйчо им Паскал Иванов. Той станал не само най-довереният човек, секретар на прославения тракийски войвода Георги Кондолов, но едва 21-годишен загинал за свободата на Тракия. Целият многолюден род най-активно участваше и участва в живота на тракийската организация. Петър Бабаианов, като свързал живота си със сестрата на народния

лекар Никола Димитров от Каваклий, Лозенградско, създал поколение – трима синове и дъщеря, които завършиха висше образование и помагаша на тракийската организация както с икономическите, така и с педагогическите си знания. Кичка Петрова Бабаиванова дълги години беше директор на Девическата гимназия във Варна.

Сродените тракийски родове – Кираджиевият, Будаковият, Геловият – създават приятната среда за общуване и себеутвърждаване. От Геловия род води началото си родословното дърво на адвоката Константин Константинов. В бащината къща на дядо му, Константин Гелов от село Пирок, са ставали тайните събрания на революционния комитет преди Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. Благодарение на настойчивостта на адвоката Константин Варненското тракийско дружество е регистрирано като самостоятелна юридическа единица със собствена финансова и стопанска обезпеченост и се сдобило с нотариалния акт на Тракийския дом, който станал собственост на дружеството. И коледното дърво, около което всяка година Дядо Мраз събирал децата на тракийските бежанци, доставяше той.

Още много са заслугите му и затова съвсем справедливо на неговия 80-годишен юбилей Кирил Йорданов, който е кмет на Варна и почетен председател на Варненското тракийско дружество, го удостои с вниманието си и му връчи плакета на община Варна.

За трите исторически събития в тракийския календар, които бяха юбилейни през 2008 г., може още много да се пише. Те са съдбоносни за цели тракийски родове и за отделни личности от тях, но и написаното дотук е достатъчно да ни убеди, че тракийци имат добра памет, че са толерантни към всички, включително и към онези, които са белязали историята им с тъжни събития, и че са верни на заветите на дедите си: „Не забравяйте, но не отмъщавайте“.

БЕЛЕЖКИ

¹ Трифонова, Т. К. Исторически бележки за миналото на с. Тополи. От първата земянка в Инджикой до днешното село Тополи. – В: Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 242.

² Пак там.

³ Михайлова, Ст. Тракийци от Каваклий до Потрушан. – В: Корени от Тракия..., с. 246.

⁴ Пак там. с. 248.

⁵ Пак там.

⁶ Темелкова, Р. Моите прадеди. – В: Корени от Тракия..., с. 249.

⁷ Резултати от преброяването на населението в Княжество България на 1 януари 1881 г. С., 1881.

⁸ Янев, Б. Тъжната тракийска есен във Варна и Варненско. – В: Корени от Тракия..., с. 273.

⁹ ОДА-Варна, ф. 78, оп. 1, а.е. 5, л. 13–26.

¹⁰ Пак там, ф. 1002, оп. 3, а.е. 25. Летопис на Пр. Щерев, л. 2.

¹¹ Пак там, ф. 78, оп. 1, а.е. 25, л. 6–8.

¹² Пак там, л. 189, 191.

¹³ Стоева, Хр. В души изгрява ни заветът!... Варна, 1993, с. 75.

¹⁴ Пак там, с. 76.

¹⁵ Карбов, С. Дописка от Варна. – Тракия, август 1992.

¹⁶ Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. Варна, 1991, 253–254.

¹⁷ Тракийско дружество „Капитан Петко войвода“. – В: Корени от Тракия...

¹⁸ Стоева, Хр. В души изгрява ни заветът!...

¹⁹ Стоева, Хр. 2000 души загинаха край Маджарово. – Позвънете новини, №

272, 14 ноем. 2003, с. 11.

²⁰ Стоева, Хр. Триптих за преселени във Варна опълченци. – Черноморие, №

50, 1 март 2001.

²¹ Пак там.

²² Парушева, Н. Живи в паметта на народа. – В: Корени от Тракия. Варна, 1996, с. 256.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

²⁵ Орманджиев, Ив. Принос към въстанията. Кн. 2, 103–105.

²⁶ Парушева, Н. Цит. съч., с. 256.

²⁷ Стоева, Хр. Повечето варненци имат тракийски корен. – Позвънете новини,

4 февр. 2006, с. 10.

²⁸ Пак там.

²⁹ Пак там.

СЕЛО КАРААЧКЪОЙ, ГЮМЮРДЖИНСКО – РАЗОРЕНИЕ И БЕЖАНСКИ НЕВОЛИ

ТАНЯ МАРЕВА – Смолян

„Българите в село Перперек, Кърджалийско, Пею Димов, 85 г., Петко Милушев, 71 г., Георги Арабаджиев, 70 г. и др. са от с. Караачкьой, Гюмюрджинско, тук заселени като бежанци. Има и от други села българи из Западна Тракия. За тях трябва да се посвети отделна глава. Тяхното тегло надминава това на баташките мъченици, но въпреки всичко старите са запазили в паметта си пресни и ясни своите спомени, традиции и обичаи.“¹ Тези редове, запазени в изследователските тефтери на Мара Михайлова – дългогодишен и ревностен проучвател на историята, бита и обичаите на западнотракийските българи, ме провокира да подиря сведения за разорението на село Караачкьой, Гюмюрджинско, откъдето е родом и моят баща Георги Петков Милушев, и по-специално за бежанските страдалчества на жителите му през лятото на 1913 г.

Караачкьой, Гюмюрджинско, няма своя писана история. Оказва се, че за селото се срещат само кратки податки в публикациите по тракийския въпрос. „Късчета памет“ за миналото му откриваме разпилени по различни архивохранилища. По тази причина предлагам на вниманието на читателите първо кратки бележки за историята на селището.

ПРЕДИ РАЗОРЕНИЕТО

Село Караачкьой се намира на 4 часа път югоизточно от Гюмюрджина. Споменато е като едно от големите български екзархийски села в района в края на XIX в. В Статистиката на Тодор Карайотов е посочено, че то има 100 къщи². През следващите две десетилетия населението му бележи прираст и според различни данни къщите достигат до 110³, 139⁴, 150⁵, 180⁶. В някои документи срещаме сведения за броя

на жителите. Според училищни и църковни статистики през 1909 г. жителите на Караачкьой са 573-ма – 291 мъже и 282 жени⁷.

Необходимо е да се направи уточнение относно името на селището поради срещаните различни варианти. От жителите му е запомнено името Караачкьой, съкратено – Карачкьой. В превод от турски означава „селцето на брястовите“. Като Караагач и Караагачкьой се среща в различни документи⁸ и карти⁹. През българското управление 1912–1918 г., когато селището е в общо кметство със съседното по-голямо Чадърли, от гражданските регистри научаваме, че е наричано Карачкови¹⁰. През 30-те години на XX в. се дава сегашното име – Диони. До днес има възрастни хора в Диони, които помнят старото име на селото – Караачкьой, и знаят, че произхожда от „бряст“. Изказват съжаление, че нито едно от брястовите дървета около селото не е запазено, изсъхнали са¹¹. В текста се използва името Караачкьой, което съм запомнила от моята баба Стана Петкова Милушева – Зафирката, и баща ми Георги Петков Милушев – и двамата родом оттам.

Описание на Караачкьой от Георги Попаанов, направено по разкази на бивши жители, изселници в България, ни връща към миналото¹²: *Селото се намира на около 18 км югоизточно от Гюмюрджина, в близост до железопътната линия, между гарите Демирбегли (дн. Вена) и Кьореюмер¹³ (дн. Мести). Недалеч от него протича реката Кючюксу, приток на Куру-дере. Селото е разположено на голи и неплодни ридове от Ишиклек планина. По-рано обаче цялата тая околност била покрита с брястови дървета, които дали името на селото.*

Като съдим по старите турски гробища и развалините на джамия, ще заключим, че тук по-рано са населявали турци, които преди повече от 150 години започнали да се изселват на юг към полето, в по-плодородни земи, главно в селищата Лебеджислер, Абели и др., но дълго време след това идвали в старото си село да берат плодовете от овощните дървета, защото според турски закон земята можела да се продава, но овощните дървета оставали собственост на този, който ги е насадил. Според старци от селото, между идващите да берат плодове от турските села имало и потурчени българи...

Бележките на Г. Аянов съобщават за първото заселване на българи в Караачкьой. То е започнало почти едновременно с началото на турското изселване и било в пълна зависимост от него. На освободените земи от турците са идвали българи от по-старите планински села. Изглежда този процес е завършил за 15–20 години, защото бащите на днешните старци не помнят да са заварили турци в селото. Колкото земята да е била ограничена и неплодородна, за българите, които идвали тук като пастистри скотовъдци, имало условия за живот.

Според преданията българите в Караачкьой са преселници, дошли от Манастир, Съчанли, Чобанкьой, Калайджидере и Козлукьой, Гюмюрджинско; от Доганхисар, Лъджакьой, Къркакьой, Дедеагачко. От Манастир бил: Дели Киро, част от чийто род останал в Манастир. От Съчанли били: Тодор Андонов, Белю Димитров; от Доганхисар – Иван Чалията; от Калайджидере – дядо Анко; от Чобанкьой – Стойчо Киров; от Козлукьой – дядо Параско; от Лъджакьой – Стойко Чолака и Колю Стойков, от Кърка – Димо Панайотов, баща на Никола Панайотов, впоследствие известен като най-предприемчивият от селото, заможен търговец на зърнени храни в Гюмюрджина, и Злата, майката на Димо Янков Кьосето, дългогодишен кмет на Карачкьой. По езиковедски изследвания говорът на местните хора, спадащ към западнотракийския, е особено близък до този, който се е говорил в Гюмюрджинско. Може да се предположи, че преобладаващият брой на преселниците бил по-скоро от Гюмюрджинско, отколкото от Дедеагачко, чийто говор по някои диалектични особености се различава от първия. Друга особеност, специално отбелязана от езиковеда Христо Кодов, е, че това е едно от чисто българските села в Гюмюрджинско, в които се брон предимно или повече на турски език¹⁴. Преселници от Караачкьой казват, че повечето местни – и мъже, и жени, ползвали говоримо турски език. Мъжете поназнаивали и гръцки заради близостта на селото с Гюмюрджина и Марония, където ходели на ежеседмичен пазар, с Ирджан хисар, а единствено тези три селища са посочени като заселени с гърци в началото на XX в.¹⁵

Отново се връщаме към прелюбопитното описание на Г. Аянов, което дава сведения за селските кувици (кладенци), защото било обичай всеки новодошъл заселник да си изкопае кладенец в двора, тъй като чеими в селото почти нямало, освен две: Дялковата чеима и Марковата, но кувици имало: Марковата, Петковата, Стар Димовата, Дели Кировата и др. Имена на стари родове можем да търсим и в множеството къшли или ятаци, както ги наричали още, каквито всеки по-виден кехая е приготвял за зимуване на добитъка си. Такива къшли били Панайот Зандановата, Митрю Долапчиевата, Атанасовата и др. На стари родове били и двете селски воденици: Коста Миховата и Буюкли Ивановата. Освен със скотовъдство, населението се занимавало още и със земеделие, лозарство, тютюнопроизводство, отглеждало бадеми и памук. Тукашните кехая обаче не притежавали повече от 200 до 500 кози и овце. Добри средства населението получавало от събиране плодовете на специалния вид дъб, т.нар. паламуд, чиито жълъди се използвали в кожарската промишленост. В началото на XX в., успоредно с огромяването на местното население, в бита му навлиза и пчеларството, което, ако не като поминък, изиграва важна роля за набавяне на енергийни хранителни ресурси.

Черковно-училищната и народностната борба на карачкьовци не е била по-малко упорита от другаде – пише Георги Аянов, – но те са я изнесли с героизъм до пълен успех, благодарение на многото самоотвержени борци, които е дало селото, между които били: Коста Янкоолу, първенец в селото, Панайот Димов, Петко Димов, баща и чичо на Никола Панайотов, Краю Атанасов, п. Тодор Маринов, Стамат Костов – учител, Янко Костов, Димо Кьосето, Тойчо Онбашията, Коста Жисов, Станко Далангиев, Неделчо Иванчов, Величко Иванов, Марко Занданов, Мавруди Челиев, Тодор Радев, Гино Николов, Иван Зафиров, Слав Чалиев, Стойко Карапавлов и др.

През 1891 г. селото признава Българската екзархия¹⁶. Това се случва година и половина след Кушланли и Калайджи дере, първите български екзархийски села в Гюмюрджинско¹⁷. Посочени са имената на хората от Караачкьой, работили за преминаване на селото към Екзархията – Коста Янкоолу, Димо Панайотов, Панайот Димов, Иванчето Недялков, Костанката, х. Георги и Васил Кекедимитров и др.¹⁸ Първи български свещеник е поп Тодор Маринов от с. Карлуково (дн. Славейно), Ахъчелебийско, по занаят терзия, дошъл в селото като такъв. Макар хората да били бедни, приходите им да били малки, за обществени дела да се събирало недостатъчно, населението на Караачкьой се славело в Гюмюрджинско като „много ученолюбиво и събудено“¹⁹. Явно поп Тодор първо е продавал абени дрехи на парче, поправял е старите дрипи и заедно с това е учил на четмо и писмо караачкьовци, докато съвсем изоставил занаята и преподаването в килийното училище и бил ръкоположен за свещеник през 1888 г. от гюмюрджинския владика Хрисант²⁰. Още същата година се открива българско класно училище с учителя Христо Макрелов от Чокманово, Ахъчелебийско, а според други сведения името на първия учител е Вълчо Вълчев, родом от с. Чадърли, по-късно ръкоположен за свещеник²¹. Училищна сграда обаче имали много по-отрано, според записките на Г. Аянов. В документите откриваме нещо любопитно по този въпрос. През 1907 г. училищният инспектор Георги Фотев пише в отчет до Одринската митрополия: „Кара-агач, земеделци, населението ученолюбиво. Училищното помещение е на пропадане, но не се издава позволение за ново училище. С общинарите наредихме да се купи дворното място на свещеника, който на сметка на селото да построи помещение за училище, като своя къща.“²² В рапорта на архимандрит Мелетий, управляващ Одринска епархия, четем: „Селяните имат всичко нужно за постройка на ново училище, но не могат да изкарат ново позволение. С първенците намислихме да започнат постройката като частна къща, която отпосле да се завещае на общината.“²³ През 1909 г., след продължително упорство за изваждане на разрешение за нова училищна сграда, тя е построена в Караачкьой²⁴. Разрешителното за нея е общо с това на училищната сграда в близкото село

Хаджилар. Общо двете сгради струват 400 турски лири, събрани от местните общини, издигнати и с доброволни помощи и труд. Сградата на училището в Караачкьой, разположена в непосредствена близост до църковната, е построена през 1908 г. „Приблизителна стойност – 15 000 гроша, масивна сграда, застроена квадратура 72 м², кубатура 288 м³, 3 стаи, двор – 2500 м², на ученик се падат 9 м³.“²⁵

За развитието на учебното дело в Караачкьой разполагаме и с още няколко любопитни факта. Училището е от I до IV отделение. Забелязва се, че почти всички започнали ученици завършват класа. През 1903 г. е въведена забавачка, в която са записани 14 ученика²⁶. Начало на образованието сред момичетата е поставено през 1907 г., в I отделение са записани 5 ученички²⁷. Когато през 1908 г. вече е готова „новата сгодна училищна сграда“, е отворено вечерно училище за възрастни, „от 25 ноември до 20 януари, с 15 ученика. Занятията се състояли от 2 до 4 през нощта, само три пъти седмично.“²⁸

*Църквата в с. Караачкьой с патрон „Св. Никола“ е строена през 1856 г., подновена през 1887 г.*²⁹ – пише Г. п. Аянов. Освен поп Тодор Маринов от Карлуково, Ахъчелебийско, запомнени са имената и на други свещеници – Неофит от Дервент, Яни Кирчев и Яни Посрев, и двамата от Калайджидере. Селото е дало няколко души свещеници, като поп Васил, поп Стамат Костов и поп Георги Костов. Знае се още, че през 1909 г. църквата в Караачкьой е една от най-богатите в Гюмюрджинското архиерейско наместничество от гледна точка на църковните пособия за служене, но пак са поръчани „2 нови осмогласника за 110 гроша“³⁰. Според сведенията за църковните приходи-разходи за същата година църквата има „2745 т.л. приход, 2480 т.л. разход и 265 т.л. готови пари“³¹.

Караачкьой се посочва като едно от гюмюрджинските села, които освен „молебен дом, имат по 1 или 2 черквици и оброчища, където денят на светията, в която чест е въздигнато и построено оброчището, става водосвет, молебен, колят се курбани и пр.“³². В спомените на преселниците от Караачкьой двете малки църквички са ясно запечатани. Едната, разположена на възвишение северно от селото, от което се виждала в далечината Гюмюрджина и Кийлик къръ (полето между Гюмюрджина и Шапчи), е посветена на Пророк Илия. Култът към него е толкова силен, че празникът му се смятал за най-значимия ден за селището и на него се канели на гости външни хора. По същата причина при преселването си в Перперек караачкьовци построяват църква „Св. Илия“. Другият параклис е посветен на Св. Харалампий, лечител и повелител на болестите. Разположен е в югозападна посока от селото, в скалиста местност, наричана Тъшлъкът, в която имало лековита вода³³.

Духовното пробуждане на село Караачкьой неминуемо довежда до приобщаването на неговите жители към революционната идея за свобода и независимост, активно обхванала Гюмюрджинския край в последните години на XIX в. Според сведенията, почерпани от книгата на Христо Караманджуков – активен участник и летописец на ВМОРО в Западна Тракия, през 1901 г. в делата на комитета от селото били посветени 20 мъже, от общо 100 къщи в селото: свещ. Тодор Маринов, Стамат Костов – учител, Коста Янкоолу, син му Янко и Димо Къосето, Тойчо Онбашията, Коста Жисов, Станко Далангиев, Неделчо Иванчев, Величко Иванов, Марко Занданов, Мавродия Челиев, Тодор Радев, Гино Николов, Иван Зафиров, Стойката Михалев Карапавлев, Краю Пастърмаджиев, Митрата и брат му х. Георги, Слав Челиев и др.³⁴ Нататък в книгата си Караманджуков отбелязва, че при всяка от четническите обиколки през 1901–1902 г. за организиране на революционните дела в Гюмюрджинско са пребивавали в Караачкьой, „за района селото разполага с по-благоприятни условия за продължително престояване и за тайни срещи“³⁵.

Сега бих желала да приведа още едно сведение, показващо облика на селото в навечерието на Балканската война. Това са спомените на фотографа Костадин Гунчев за направата на единствената съхранена снимка от българското село Караачкьой, Гюмюрджинско. *Поканен бех от мои приятели, Никола Панаъотев и други карачкьовци и войводата Стоян Терзиев, живущи в Гюмюрджина, да утидим на събор на Илинден в Карачкьой на 2 август 1911 год. Аз бех на 20 години, най-хубавите години. Събрахме се една голяма група и на файтони се качихме и пристигнахме в село Карачкьой. Посрещнаха ни гостоприемните карачкьовци – след молебена на самия параклис направих тази снимка. Заведоха ни на красивата местност и студена вода Индере, изпекахме чевемере. Ядохме и пихме, и играхме хоро и привечер качихме се на файтоните и минахме през с. Чадърли за Гюмюрджина. Аз реших да направя една Снимка (правописът е запазен – б.а., Т. М.)*³⁶.

СТРАДАЛЧЕСКОТО ЛЯТО НА 1913 г.

През Балканската война избягали в България, но пак се завърнали. Зад това кратко изречение на Георги п. Аянов се крият различни съдби, страх и неизвестност, сълзи, скърби и безсмислени загуби, разорение и скиталчество до пролетта на 1914 г.

Ръкописните си бележки, писани през 1942 г., за размирно време през 1913 г. Коста Тодоров Хаджиев³⁷ сам озаглавява „Спомен от Балканската война. Страдания на Българския народ в Западна Тракия

през 1913 г.³⁸. Той пише, че „среща един керван български семейства от Дедеагачка околия, натоварени майки, багаж и дечица, напуснали мило и драго, бягат във вътрешността на майка България. На втория ден и нашите села, Карачкюви и Чадърлии, се разтревожиха и товариха багаж и деца и потеглиха всички, само аз и брат ми Стоян останахме късно, понеже баща ни Тодор Хаджиев предаде Богу дух.“ От разказа му става ясно, че по различни лични причини в родния край е останал Иван Говедаров от село Карачкюви, аз го поканих да отидеме двамата (до родните си села) и пак да се завърниме, но той отказа. С братята Кадиеви и Джрасови (също караачкювски фамилии) Хаджиев се намерил в близкото на Чадърли турско село Салманлъ, чиито жители им предложили защита и сигурност, примолыха ни да останем в дома им като познати, обещаха, че ще ни запазят от турския башибузук. Именно там дават на Коста Хаджиев турски дрехи и предрешен с турски костун, с патури, жеменик и пояс, с турски фес на главата той се отправя за Гюмюрджина за повече информация. В Гюмюрджина се сблъсква с трагедията на жени от опожареното вече с. Манастир, с покрусата слуша разказите им за убийствата и издевателствата на башибузука. След дълги перипетии се завръща в родното село. По щастлива случайност Коста Хаджиев избягва смъртта, предрешен с дрехите на приятеля си Решид Кафеджиев от Салманлъ и благодарение на познанията си по турски език, който използва при случайни и нежелани срещи по пътя. Всички българи, с които го събира съдбата и за които си спомня години по-късно, са много уплашени, не смеят да наближат родните села. В спомените си Коста Хаджиев споменава и за опита в Гюмюрджинско да се въведе ред, съобщава за конкретни предприети мерки срещу насилници над българите и за смъртни присъди, изпълнени за назидание на останалите насилници и за всяване на послушание у всички местни жители към Временното автономно правителство в Гюмюрджина, оглавявано от Хафъз Сали³⁹.

Още един спомен за бягството на жителите на Караачкьой през 1913 г., макар и твърде кратък, е запазен в архивите. Той е на Атанас Василев Чолаков, записан през 1961 г. През Балканската война бягаме и устанахме в с. Узунджово, Хасковско. Зех си и уфцете си зех, дукарах ги. Имах вейке две дица. С нас ни зехме ницу. Га са върнахме след 7 м, ницу ни найдахме пу къщите. Нашту селу имаше над 80–90 къщи. Кюсете Диму ни беше кмет по тва време⁴⁰.

Липсата на други конкретни сведения за събитията през 1913 г. за с. Караачкьой, Гюмюрджинско, ни насочи към събиране на спомени, препредавани в семейства, чиито родословни корени са от селището.

Интерес предизвиква разказът на сестрите Златка и Стояна Костови Милушеви от гр. Кърджали⁴¹: 12-та година⁴² когат са бягали,

цялото село са отишли в село Узунджово. Тогава баща ми е отишъл в София по работа. Разболял се там в Узунджово брат му Панайот и узунджовци са казали: Той е болен от чума. Веднага да го махнете от селото, защото ще зарази всички. Ще ви запалим така, както сте всички. И тогава баба рекла: Трябва да го закараме другаде. И са го закарали в една гора, наблизко така, до селото, с двама души. Гледали го там 3 дена. И тогава дядо се върнал от София. И баба му рекла: Димо, Панайот така и така са разболя и го принудиха да отиде в гората. И дядо отишъл, там го гледали, но той бил болен от бронхопневмония и след 3 дена действително почива. През това време пък и едно бебе умира. Кат умряло това бебе, и тогава такава..., тия много (жителите на с. Узунджово – б.а., Т.М.) са разлютили и казали: Тоя път наистина ша ви изгорим. И тогава тръгват, събират си всичко. Мама вика: Цял керван бяхме, предимно бяха стари мъжете, много малко млади хора бяха, има предвид мъже, младите бяха жени, моми. Имаше деца, старици. Минахме, вика, през една гора. В тая гора, вика, излезнаха 4-ма души мъже, въоръжени, и ни заплашиха да си дадем пендолирите. И които можяха, дадоха си пендолирите. Добре ма, някои старци имали пушки и стреляли, и те се изплашили и ги оставили. Вървяли, колко вървяли и видели някакви светлини. Това било село Татаркьой. Отишли в тва село и веднага там ги разквартироват. Изкарали там цялата зима, много хубаво са ги посреждали. На пролетта, като дошло време и тръгнали ония (местните жители – б.а., Т.М.) по нивите да копат, и ние с тях. Аз, вика мама, бях малка, какво, вода, това-онова носих, помагах. И като дойде есента, каквото са насяли, прибраха го и съобщиха вече, че трябва да се връщаме. И ний, вика, като ни натовариха колите – жито, тикви, храна, каквото имаше от реколтата, даже за посев ни дадоха жито. И като отидохме в село, само една кокошка намерихме на едно дърво. Жива душа няма. Къщите били здрави. Ама като стояхме зимата, и на пролетта пак казват: Бягайте. Тръгнахме ний и на половината пътя ни казаха – връщайте се, и си останахме вече. Това са ни разказвали за 12-та година. Той, татко разказваше, а мама – стига, Коста, какво ще товариш децата... Не сме се сетили и не сме записвали. И сега – каквото помним.

В семейството на Елка Кирякова Стойчева от гр. Кърджали⁴³ се е преразказвала друга история – историята на баба й по майчина линия Стояна Стоянова. През 1913 г. тя е бягала със семейството към България. Цялата фамилия се придвижвали заедно – семейството на Стояна (с две деца – 8-годишно момче и 4-годишно момиче), майка й и баща й, братята и сестрите й, но не се помни дали са били заедно с останалите от селото. Бягали са с една волска кола, целият им багаж е

бил на тази кола натоварен. Стояна била бременна и от тръскането, от страха, родила преждевременно в Борисовград (дн. Първомай), където били настанени при пристигането си в България. Били в къщата на една гъркиня, бездетна жена, но богата. Тя ги приютила с добро чувство. Подкрепяла ги в несгодата. Когато Стояна започнала да ражда, хазайката им пожелала, ако се роди живо и здраво момиче, на нея да го кръстят – Елена. Така и направили, защото се родило момиче. Това име не било популярно за тяхното село, но били много благодарни за гостоприемството на тази жена, която след връщането им в родното село повече не срещнали. След това раждане Стояна нямала повече деца, умирали.

За преживения страх през лятото на 1913 г. от фамилията на Иван Зафиров и съпругата му Райка, по баща Хаджи Костова, родена в с. Чадърли, родители на Стояна Стоянова, е запазен спомен с друг акцент. Когато се чуло, че българската войска се стяга да се оттегля от Гюмюрджина, няколко вечери спали в избата, на отворена врата. Не си събличали дрехите, готови всеки момент да побягнат, ако турци нападат селото. Накрая решили и тръгнали – само нощем пътували, а денем се криели по корииите⁴⁴.

В семейството на Иванка Янчева Генова⁴⁵ се разказва покъртителна история. Най-голямото дете на майка ѝ и баща ѝ била Иринка, бебе-кърмаче, когато са бягали през 1913 г. Била с шарка и много плачела. Бягали всички заедно, цялото село, само нощно време. Старците казват на майка ѝ, че Иринка с плача си ще ги издаде. Ще ги хванат турците и ще избият всички. Тогава я оставили на един камък, сложили ѝ в устата парцалче с хляб, да я залъжат. (Тук информаторката се разплаква.) Нищо не знаят за съдбата ѝ след това, споменават я в молитвите си като мъртва. При това бягство най-вече децата пострадали – от болести. Пак тогава 20 момчета от селото се издавили, като преминавали река Марица, за да влязат в България. Стигнали са почти безпроблемно до България, защото ги пазели войводите – Руси Славов и Димитър Маджаров.

За защитата на населението от войводите Димитър Маджаров и Руси Славов потвърждават всички разпитани информатори. Това е един от основните елементи на спомените. За геройството им са възпяти и в песните на българите от Западна Тракия. Една от записаните песни е изпята през 1951 г. от Гиргина Янева, родом от Караачкьой.

Години са разбъркали,
Царюве са въздигнали,
Мажару, наша войводу,
Щу стоиш, Мажару, шу гледаш,
Народа турце караха,

Фере-гуляма касабо,
А га са тамо училили,
Гуляма битка станала,
Хвърлеле, шу са хвърлеле,
Ут турци многу падиали,
Ут българету двамина⁴⁶.

Според разказа на Кера Христова Гогова, по бащино потекло от Карапетсковския род на с. Караачкьой⁴⁷, тяхното село не е много пострададо, не е малтретирано в такава степен било от турци през 1913 г., било от гърци след 1920 г., както е с други съседни гюмюрджински села. Семейството ѝ е едно от завърналите се в Гюмюрджина през 1942–1944 г. Тогава е била момиче, но си спомня как са ходили с баща ѝ с файтон до Караачкьой, видели старите си къщи. Баща ѝ разправял тогава: от една страна – входът на къщата, вратата и прозорците – белосани, нормална стая, в нея живеели, а от другата страна – малка стаичка с ниска врата, без прозорци, там са се крили и са били готови всеки момент да побягнат. Този разказ потвърждава спомените на фамилията Зафирови, представени по-горе.

От моята баба Стана Милушева⁴⁸ съм запомнила много малко, но показателно – два пъти са бягали към България, първия път от турците, била е мома, с бяла сая, а втория път – от гърците, с три малки деца и четвърто на ръце и мъж, пребит до смърт и увит в овчи кожи. Целият ѝ живот е преминал в недоимък, по чужди къщи, в които се старал да „събере свой дом“. Усещането на бежанка не я напусна до смъртта ѝ. Опора имаше в роднинския кръг, разпилян по Южна България (и Северна Гърция). Често в спомените се връщаше към Западна Тракия, към родния край. В с. Перперек, в земляческата общност на останалите преселници караачкьовци, се говореше, че на гробовете им ще искат да се засади „караач“ – бряст. Това е разказът за бежанските ѝ неволи, който предавам на наследниците, за да няма забрава.

Изложеното за с. Караачкьой потвърждава разказаното в книгата на Любомир Милетич, че пострадали села в Гюмюрджинско са на изток, на запад са били „по-завардени“⁴⁹. Но аналитичното отношение към материалите, с които разполагаме, налага и един друг извод – не само географският фактор е от значение. Към него несъмнено следва да прибавим и обстоятелството, че селото се намира в по-различна етническа и конфесионална среда – в близост е до турски села, с които ги обвързва вековен „комшулук“, знанията на турски език също са ги подпомагали при определени ситуации. Следва да се обърне внимание и на обстоятелството, че в размирното и страшно за тракийци лято на 1913 г. издевателствата в Западна Тракия са насочени главно към значително по-големи и известни с богатството си селища, сред

които Караачкьой не попада. За Караачкьой се казва: *ня сът стари тия села, ня сът бугати*⁵⁰. Бързата организация през юли 1913 г. след тревожните известия от Гюмюрджина; случайността главната група бежанци от селото, движеща се компактно, да не бъде нападната от голяма орда башибозук, също са на тяхна страна. При всички случаи 1913 г. е разоряваща за селото. Най-голямата загуба е в човешкия потенциал – малките деца, неиздържали физически на изпитанието, чиято нерадостна съдба се помни близо век по-късно. Точният брой на жертвите от селото е невъзможно да бъде определен, както е невъзможно да бъдат уточнени общо жертвите на тракийци от 1913 г. Много е вероятно да е имало и други жертви, освен посочените малки деца. Но присъщата скромност на хората от Караачкьой, съхранена и досега, не им позволявала да афишират мъката си на фона на голямата човешка трагедия, сполетяла масово българите в Тракия. Може би, на фона на жестоко-стите, на които са подложени по същото време други български села в Западна Тракия, историите на караачкьовци биха се сторили някому неза-служаващи внимание. Но представяйки ги, смятам, че те спомагат да се уплътни картината за случилото се в Гюмюрджинско през лятото и есента на 1913 г. Още повече – дължим това на паметта на нашите прадеди. Или пък заради диренето на нашата собствена идентичност.

Изложения материал смятам за първи стъпки по разкриване на тема-та. Процесът се очертава и продължителен, като се има предвид известното ни, че с. Караачкьой, Гюмюрджинско е окончателно изселено през 1924 г. и жителите му се пръскат по различни места в Южна България – основно в Тополовград, също в Пловдив, София, Асеновград, Хасково, Кърджали, Момчилград и други по-големи и по-малки селища. По места биха се открили още по-богати архивни източници, а също и спомени от старо време, сред които и за страшното лято на 1913 г.

БЕЛЕЖКИ

¹ ТДДА–Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 170, л. 10.

² Карайотов, Т. Материали за изучаването на Одринския вилает. – СБНУ, т. 19, 1903, с. 173; ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 86, л. 181. Статистика на Одринска епархия за Гюмюрджинско.

³ ЦДА, ф. 1139, оп. 1, а.е. 41, л. 3. Сведения за числото на учениците в основните български училища за 1903/4 година.

⁴ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 410, л. 38. Сведения за къщите и нафузите в българските села в Гюмюрджинско за 1909 г. Приблизително толкова, 141 къщи, има в селото и според топографска скица, придружена от списък на собствениците на къщите, направена от Коста и Мата Милушеви, родени в Караачкьой в края на XIX в. и преселени със семействата им в Тополовград през 20-те години на XX в. Скицата е изработена по повод единствената земляческа среща на изселническите родове от с. Караачкьой,

Гюмюрджинско, проведена през лятото на 1970 г. в Тополовград. Личен архив на сем. Коста Милушев – гр. Кърджали, копие в ТДДА–Кърджали.

⁵ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 308, л. 126а. Отчет на училищен инспектор на Одринска митрополия Георги Фотев за 1906/7 година.

⁶ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 246, л. 330; ТДДА–Бургас, ф. 803, оп. 1, а.е. 44, л. 126.

⁷ Пак там, а.е. 410, л. 38.

⁸ Пак там, а.е. 308; ТДДА–Бургас, ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 126.

⁹ Картографски институт. С., 1903, М 1:210 000; Университетска библиотека, инв. № 2240/1941.

¹⁰ ТДДА–Кърджали, ЧП 443.

¹¹ Личен запис, септември 2008 г.

¹² ТДДА–Бургас, ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 126–132.

¹³ Селото отстои на равно разстояние от двете гари, на 9 км. Населението е било обвързано с поддръжка на жп. линията.

¹⁴ К о д о в, Хр. Езикът на тракийските българи. – В: Тракийски сборник. Т. 5, Ч. 2. С., 1935, с. 103.

¹⁵ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 308, л. 121.

¹⁶ Новини, Цариград, 13 юни 1901.

¹⁷ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 273, л. 187.

¹⁸ Караманджуков, Хр. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало. С., 1934, с. 186.

¹⁹ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 273, л. 330.

²⁰ ЦДА, ф. 1139, оп. 1, а.е. 65, л. 8.

²¹ Караманджуков, Хр. Цит.съч., с. 186.

²² ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 308, л. 126а.

²³ Пак там, а.е. 273, л. 330.

²⁴ Пак там, а.е. 410, л. 127.

²⁵ Пак там, а.е. 410, л. 138.

²⁶ Пак там, а.е. 41, л. 3.

²⁷ Пак там, а.е. 308, л. 128а.

²⁸ Пак там, а.е. 410, л. 165а.

²⁹ ТДДА–Бургас, ф. 803К, оп. 1, а.е. 44, л. 131.

³⁰ ЦДА, ф. 246, оп. 1, а.е. 410, л. 37.

³¹ Пак там, л. 35.

³² Пак там, л. 36.

³³ Легендата за лековитата вода вж. в Българско народно творчество. Т. 11, С., 1963, 77–78.

³⁴ Караманджуков, Хр. Цит.съч., с. 197.

³⁵ Пак там, с. 209, 221, 227.

³⁶ Герена, К. Етнически и религиозни взаимодействия в Одринска Тракия и Източните Родопи. Кърджали, 2004, 92–93. Снимката запазена в оригинал в ТДДА–Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 333.

³⁷ Родом от с. Чадърли, съседно на Караачкьой, кметски наместник на двете села през 1912–1919 г. По време на описваните събития 30-годишен.

³⁸ ТДДА–Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 200, л. 26–29.

³⁹ М и л е т и ч, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. (Фототипно издание.) С., 1989, с. 211.

⁴⁰ ТДДА–Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 200, л. 39. По време на интервюто информаторът е бил 92-годишен.

⁴¹ Личен запис, август 2008 г. Сестрите са родени съответно през 1927 и 1931 г. По майчина линия са внуци на Димо Янков – Кьосето, кмет на селото през 1913 г., участник във ВМОРО, обществено ангажирана личност.

⁴² В представите им събитията са свързани с Балканската война и оттам – споменът, че бягството на родителите им е през 1912 г.

⁴³ Родена през 1927 г. По майчина линия потеклото ѝ е от с. Караачкьой. Баща ѝ е комитата Киряк Стойчев Каракостов от с. Калайджи дере, четник в четата на Димитър Маджаров.

⁴⁴ Разказано от Йорданка Зафирова от гр. Сливен, снаха на Димо Иванов Зафиров, с чието семейство до края на дните си живели родителите му Иван и Райка Зафирови.

⁴⁵ Родена през 1929 г. Личен запис, август 2008 г.

⁴⁶ ТДДА–Кърджали, ф. 271К, оп. 1, а.е. 172, л. 16.

⁴⁷ Родена през 1928 г. Личен запис, август 2008 г.

⁴⁸ Родена в Караачкьой през 1891 г., починала в Кърджали през 1976 г. Живяла последователно в Борисовград (през 1913 г.), отново в Караачкьой, в Тополовград, в кърджалийските села Долна крепост, Чифлик и Перперек, в Гюмюрджина (1942–1944), отново в Перперек и накрая в Кърджали.

⁴⁹ М и л е т и ч, Л. Цит. съч., с. 219.

⁵⁰ К о д о в, Хр., Цит. съч., с. 19.

ПРОУЧВАНИЯ НА ГЕОРГИ ПОПАЯНОВ ЗА БЪЛГАРСКИ СЕЛИЩА В ЛОЗЕНГРАДСКО

ГЕНОВЕВА ЧОНКОВА – ТДА–Бургас

Научноизследователската дейност на един от най-изтъкнатите историографи на Странджа и Тракия – Георги Попаянов, е многостранна, но най-ценното в нея са поселищните му проучвания за Източна и Западна Тракия, Македония, Албания и Моравско. Всички те се съхраняват в личния му фонд в Териториален държавен архив–Бургас и имат голяма стойност за регионалната и националната ни история.

Поселищните проучвания за лозенградските села Горна канара, Девлетли агач, Ковчас, Коджа Тарла, Пейчова махала, Раклица и Терзи дере¹ (днес всички в Турция) са автентични – написани от тракийски бежанци, преживели насилственото изселване от родните места през 1913 г., и се публикуват за първи път.

Описанията на селищата са направени по специално съставен от Георги Попаянов въпросник с 23 точки², който очертава живота им във времето от създаването им до голямата кървава трагедия през 1913 г., когато всички те са обезбългарени.

Всеки документ е представен с пореден номер, подреден по азбучен ред на селището, и има работно заглавие. Правописът е осъвременен, като са запазени някои стилови и езикови особености, а там, където ръкописът не е разчетен, текстът е поставен в скоби с многоточие.

За по-голяма яснота на ползващия сведенията за селата в Лозенградско читател публикувам гореспоменатия въпросник на Георги Попаянов.

1. Местоположение на селото.
2. Кога е заселено.
3. Името на селото, откъде произлиза и какво означава; имало ли е друго име и какво означава то. Някои запазени легенди.
4. Има ли стари юртове на изчезнали села и как се именуват.
5. Има ли спомени селото по-рано да е било другаде в същата околност и причините за изместването му.

6. Откъде са дошли основателите му; имената на първите преселнически родове; има ли запазени спомени в имена на чешми, мостове, махали на първите основатели.

7. На каква земя е създадено селото: чифлишка, вакъфска, държавна или частна. Кога и за колко са я откупили селяните и са станали собственици (мюлклии). Ако е бейска (чифлишка), знае ли се името на бея.

8. Като какви са дошли преселниците на това място: пастири, земеделци, въглищари, или преселени тук от властите дербенджии или рудари. Изобщо кой е бил главният поминък на населението при заселването на селото и кой по-късно; да се споменат по-видни еснафи, скотовъдци, земеделци и търговци.

9. Каква е номенклатурата (топографска и водописна) на околността; да се изброят местности, реки, планини, върхове, извори, манастири с български имена.

10. Има ли старо градище, римско, и други археологически старини от гръцко-римско време в околността.

11. Имало ли е изселвания от селото през кърджалийско време (1790–1810), след първата Руско-турска война (1829 г.) и след втората (1878 г.) и къде са настанени сега като бежанци в България. Ако е имало по-стари изселвания, да се посочат държавите, градовете и селата.

12. Кога е открито първото българско училище и кои са първите учители; кога е строено училището.

13. Кога се е освободило селото от Патриаршията, кои са първите български свещеници и откъде? Името на църквата и кога е строена. По-видни дейци по църковния въпрос.

14. Участвало ли е населението в някои освободителни движения за свобода и независимост.

15. Какъв е говорът на населението; как казват: ще ида, ке ида или жа ида?

16. Носия: мъжка, женска, като се изброят дрехите и се посочи материята: вълнени, памучни, ленени или копринени.

17. Имало ли е единични изселвания от селото в съседни градове и села или в България преди войните по чисто стопанско-икономически причини.

18. Изселвано ли е населението от гръцката власт по островите: кога и къде?

19. Да се отбележи и подчертае изобщо всичко онова, което може да потвърди стария произход на селото и българския му характер.

20. Правени ли са опити от гръцката и турската власт да се наложи чужд елемент на селото и успели ли са те.

21. Има ли видни българи, излезли от селото, като търговци, учени, общественици, висши администратори.

22. Запазени ли са песни за някое важно събитие, станало в миналото.

23. Всичко друго, което е интересно за историята на селото.

СВЕДЕНИЕ № 1

за с. Горна канара
от Христо Тодоров Узунов, на 75 години

1. Селото е било чисто българско. През 1913 г. е имало 35–40 къщи, през 1903 г. – 30 къщи, а по време на Руско-турската война – 60–65 къщи. От същото село се е отделило с. Долна канара, което се е заселило в неговата обширна мера, за да я запазят от заграбване от съседните села.

2. Селото е старо. Съществува повече от 200 години. Българите няма сведения откъде са дошли. Така са запомнили, че е старо село. Стари юртлуги няма. Съществуват в мерата между селата Пейчова махала и Канарата хаджийски гробища, състоящи се от около 40 гроба. За тях се разправя, че в старо време поклонници са отивали за „Божи гроб“ по Цариградското джеде и били заловени на това място, което било голяма гора, от разбойническа банда и до един изклани. Други гробища няма. В м. „Св. Петка“ е имало старо черковище, без да е имало село. Наричало се „Св. Петка“. Населението е ходило на това място и колило курбан.

3. Имало е местности, като: Високото дърво, Манолица между с. Девлетли агач, където е бил пробитият камък, дето отивали за лек болни – трескави. После Мавродиевата кория и Голия баир. А в м. „Св. Петка“ е имало стара черква, както отбелязахме по-горе.

4. Главният поминък на населението е бил земеделието. Имали са и добре развито скотовъдство. Еснафлък е нямало.

5. Богати земеделци и скотовъдци са били: Тодор Костадинов Узуна, Братко Димитров, Новак Димитров, Стоян Алексиев и др.

6. В землището на селото има римско кале и се е именувало „Св. Петка“. Други старини наоколо нямало. Също няма и стари елински гробища и могили. Надписни камъни е нямало.

7. Църквата е била стара, съзидана в един баир сред селото. Не се помни откога е построена. Именувала се е „Св. Пантелеймон“. Манастири не е имало в околността на селото.

8. Преди Руско-турската война в църквата се е служило на гръцки от свещеник грък – поп Иван от с. Голям Боялък, България. По-после, 3–4 години преди Руско-турската война, е постъпил свещеник Хаджи Димитър Иванов от с. Коджа Тарла, който бил българин и почнал да служи на славянски. След него е постъпил свещеник Петър Стайков от същото село, който служил до 1903 г., след което населението се изселва от България, а в селото се заселват преселници турци от с. Макоч – Турция, с. Кайбилар, Елховско, и Осман Пазарско – главно с. Алванар.

9. В селото е нямало никакво училище както преди Руско-турската война, така и след това – до въстанието (1903 г.).

10. През време на Руско-турската война е нямало събудени хора, които да вземат участие в освободителното дело. Обаче през време на въстанието 1903 г. е имало хора като Христо Т. Узунов, Димитър Георгиев Кутиев и др., които са били членове на местния комитет. От тях Христо Т. Узунов е бил заловен и осъден на 15 години строг тъмничен затвор и лежал в Одринския затвор.

11. Не е имало изселвания на хора нито преди 1878 г., нито след това. Чак през 1903 г., след въстанието се изселват в България – главно с. Кайбиляре, с. Копадина, Дюлево, Карабунарско, и Кара тепе, Бургаско. След като през 1912 г. се освободило селото, някои семейства се завърнали обратно, обаче през 1913 г. избягват и отиват после по старите си местожителства.

12. Мъжкото и женското облекло е било също като това в с. Девлетли агач.

13. Говорът е бил също като тоя в с. Девлетли агач.

Говори се, че селото е било старо. Заселило се е върху стари султански земи. Жителите му не помнили откъде са дошли – името си селото носи от една голяма „канара“, която била над него.

15. Край селото не минава стар път. Обаче през мерата на същото минава стар римски път, който водел от Цариград за стария гр. Бургас (Дебелт).

16. Легенди и стари песни (от значение) не съществуват. Също така няма и народни песни. От по-ново време се пее тая за въстанието от 1903 г. – „Еднаж българско да стане, български [...]“ и т.н.

СВЕДЕНИЕ № 2

за с. Девлетли агач, Лозенградско,
от Петър Ангелов Апостолов, на 75 години

1. Селото е била чисто българско. През 1913 г. имало около 50 къщи. През 1903 г. – около 65 къщи, а още по-рано, преди Руско-турската война, около 90–100 къщи. Турци не са живели никога в селото. След въстанието от 1903 г. българите са се изселили и селото се заселило от турци – преселници от с. Кайбиляре и Османпазарско.

2. Селото е старо. Съществува повече от 200–250 години. Българите са дошли от голямото българско село Кара бунар, Одринско. По-рано на това място имало чифлик на някой си Дядо Ненчо – Клинката, който имал много добитък. Около неговия чифлик се заселват дошлите от Кара бунар българи. Гробища, стари християнски, имало на две места. Стара черква в местността Теке дере – Белия път или още Белия камък, е имало. Тя е представлявала развалини, обаче населението така запомнило и там ходили да колят курбан на деветия ден след Великден.

3. Имало е местности, като: Средока, Дронювия баир, където е имало стара черква като манастир, където населението е колило курбан след Гергьовден – на летен Атанас (св. Цар Борис). После над селото имало местност Св. Илия – старо манастирище, където населението тоже е колило курбан на деня Св. Илия и са раздавали хляб.

4. Населението е имало като главен поминък скотовъдството. Развъждали са хубави говеда, овце и коне поради богатата мера с добра вода и трева. Работили са и земеделие. Имало е и много пчеларство. Еснафлъкът не е бил застъпен.

5. Богати овчари са били Милуш Стоянов, Вълко Проданов, последният се е занимавал и с прекупване на мандри за кашкавал. Братя Тодор и Славчо Гуглеви, братя Иван и Петър Манафови са имали, освен скотовъдство, и много хубаво земеделие, Иван Даскала и др.

6. Калета няма. Други археологически старини, освен старите черкви и манастири, също няма. Над селото е и пътят – Белия камък, после Дронювия баир, манастирище „Св. Илия“. Надписани камъни няма. Имало един голям камък в м. Излъка – Манолица, който бил пробит през средата и през дупката приказвали болни – трескави хора за лек (поверие).

7. Първата черква е била изгорена преди 100 години (първото идване на Русия около 1826 г.). Именуvala се „Св. Богородица“ (голяма Богородица). После била съградена нова, още по-хубава, първа в околността, обаче и тя е опожарена през Руско-турската война, 1878 г. После нова черква не са могли да построят, макар че имали приготвени

материали, поради въстанието от 1903 г. Временно е построена една стая от старата училищна сграда за черква, а училището в същия двор имало друга постройка. Манастирчето (развалени) е имало на Дронговия баир и „Св. Илия“.

8. Свещеници в по-старо време, преди Руско-турската война, на гръцки, са били поп Михо и поп Иван. Първият е от селото си, а вторият – от с. Голям боялък (сега в България, Елховско), който е бил грък. След отделяне на Българската църква от Гръцката, което е станало след 1878 г., понеже свещеникът е бил грък, по-после са били такива: поп Михаил Иванов и поп Станко Стоянов – българи от селото, които по-късно се изселили към Варна, понеже селото останало в Турция. След това до 1903 г. бил свещеник Петър Стойков от с. Коджа Тарла. След въстанието населението се изселва в България и селото се заселва от турци – преселници от с. Кайбиляре, Елховско.

9. Преди Руско-турската война е имало училище, обаче са учили децата на гръцки. След тази война започва българско училище. Учители до 1903 г. са били Стефо Проданов, Михаил Стоянов, Станко Стоянов, Георги Маринов и Юрдан Иванов, всички от самото село. От тия учители Михаил Ив. Стоянов и Станко Стоянов са станали подире свещеници. От 1903 г. насетне училище не е имало, защото населението се изселило в България, а селото се заселило от турци.

10. Първи хора по освободителното дело са били: Милуш Стоянов, Иван Манафов, Стян Котилев и др., от които последният – Котилев, е бил хванат и зверски заклан от турците. А през въстанието по-първи хора са били: Вълко Проданов, Петко Тодоров, Иван Тодоров Терзията, които са били въоръжени и са влизали в комитета.

11. Преди Руско-турската война от 1878 г. има изселени хора. Такива се изселили, след което селото е останало наново под турско. Има изселени в Бесарабия, където са заселили ново село под същото име – Девлетли агач. А има и във Варненско и Провадийско. Най-много са се изселили след въстанието и сега живеят в Тюрк Арнаутлар, Руслар и Текето. През 1912 г., след като се освободи Тракия, много от хората се върнали в селото и след нашествието на турците през 1913 г. избягали в България и сега живеят в с. Кайбиляре, Елховско.

12. Облеклото на мъжете от старо време и досега е все същото – долна риза от коноп и лен, а по-после от памук, долни гащи не са носили, горни вълнени потури (гащи), елек, аджемки, шарен пояс, а старите хора са носили и кожуси. Имали са дълги дрехи – аби и ямурлуци, всички гайтанлии, обували са се с навуща, а някои по-видни хора са обували калцуни и постали. На главите мъжете са носили калпаки от кожа, а кърджалийските овчари, говедари и др. са носили и дълги шалове, с които са си увивали главите. В най-старо време жените са се обличали с ризи от коноп и лен,

по-сетне памучни, отгоре са носили вълнени чукмани с малко везмо по полите. А ризите са били дълги и полите отдолу везани. Отгоре са носили къси вълнени салтамарки и над тях – дълги вълнени джубета с гайтан. На главите са носили дялбени, чембери и марамии. Под дялбените, чемберите и марамите са забраждали малки шапчици с търпоши и подбрадници от мънеста и стари пари. Обували са се с постали [...], а младите – момите – с папуци [...]. По-късно са излезли кондурите.

13. Населението употребява при говоренето „ке“, например: ке ида, ке дойда, с ударение на е. После употребява вместо думата „малко“ – „тро“, откъдето е останало и „Тронки“. А вместо думата „аз“ – употребяват „я“. Например: „Я ке ида“ и т.н.

14. Спомените говорят, че селото е много старо. Било е заселено върху чифлика на дядо Ненчо – Клинката. Жителите му са преселници от с. Кара бунар.

15. Край селото минава старо – джеде калдъръм – от Цариград за стария Бургас (значи Дебелт).

16. Преди да се засели селото, на това място имало една голяма черница около чифлика на дядо Ненчо – Клинката. По онова време минавала турска войска, която отседнала там на бивак. Началникът на същата войска ведно със своите помощници седнал под това дърво и устроил голямо пиршество в чест на победата. Това е било лятно време и имало голяма жегла. Възхитен от хубавата дебела черничева сянка, провикнал се военачалникът: „А ач, А Девлет-а“ – значи Царско дърво. Оттогава насетне на тая местност и черницата почнали да викат „Девлет-а“. Откъдето и селото по-после е добило името си.

Стари песни с особено съдържание не се пеят.

СВЕДЕНИЕ № 3

за с. Ковчас

от Христо Д. Рупцов, на 75 години

1. Преди Руско-турската война от 1878 г. селото е броило около 400 къщи само български. Турци и други народности е нямало. След Руско-турската война повечето семейства са се преселили в България. Останали хора от около 150 къщи, които през 1913 г. са били изгонени от турците в България.

2. Селото по предание се знае, че е много старо. Жителите му са дошли от Балкана и са били по-свободолюбиви. В околността му има развалини от старо селище, наречени „Селището“. Но за него не се помни нищо, нито пък се знае от преданието нещо.

3. В село Царевец, което е било кладенец (геран), построен с царска помощ в околността „Св. Илия“. Стражата, Стойчовица, Коритата (дерета). Първите са баири, височини, които са ограждали селото и са го предпазвали от зли ветрове, а освен това служели и като укрепление.

В землището му се намира и м. Кукурдала, именно тая местност, гдето през 1903 г., като откарвали за Лозенград турците няколко българи комити, четниците са открили огън по турския аскер и освободили комитите.

4. Скотовъдство и земеделие – а по река Велека е имало много воденици и тепавици, та много са намирали поминъка си като мелничари и тепавичари.

5. Георги Балев, Христо Д. Рупчов – земеделци, и Вълко Михов, Рале Ст. Мечев – големи скотовъдци, чорбаджии.

6. Има по височините изброени в т. 3. Стара черквица е имало в м. Акча бунар, но не се знае откога съществува.

7. Не се знае черквата кога е строена. Наричала се е „Св. Тодор“. Била много стара. Построена в стар стил. Манастири не е имало.

8. Първоначално, откакто се помни, свещеници са идвали гърци, които са служили на гръцки, обаче към 1860 г. почват да се назначават българи, понеже населението не искало гърци. Първ български свещеник е бил поп Райко, после и поп Димитър. Църковната борба и там се е водила и към 1873–1974 г. са успели. Изгонили са гръцкия владика и почнали да служат на славянски.

9. В най-старо време е имало българско училище. Но по какви съображения, не се знае, то било закрито и доста години е нямало такова. После към 1860 г. се открива наново. Първи учители са били: Стоян Павлов, братята Христо и Димитър И. Райкови, Георги Милев и Тодор Стоянов (сега свещеник в с. Свети Никола, дн. Черноморец, Бургаско).

10. Участвали са в селските комитети: Стойко Г. Кючуков, Христо Д. Рупчов, Димитър Г. Балев и Станко Стоянов Кешишов. Същите са вземали участие и в четите през 1903 г.

11. Да е имало изселвания преди Руско-турската война не се помни, обаче след тая война много от жителите се изселили в България. Една голяма част от тях са образували сегашното селище Герге бунар – Карабунарско. През въстанието от 1903 г. всички жители (около 150 къщи) се изселили в България, като се заселили предимно в покрайграничните села: Кайбиляре, Белеврен, Кара еврен, Евренозово и др. През 1908 г., като се провъзгласи Хуриетът, много от населението се завърнало в селото си, живели са там до 1913 г. и след нашествието на турците наново са били изгонени в България и сами са се заселили

пак в ония селища, в които по-рано са живели, с едничката надежда да бъдат близо до границата, та дано се освободи Тракия и да се завърнат в селото си. И тази надежда още крепи тия хора, които макар и при неспогоди, продължават да живеят около границата, далеч от позора и др.

12. Мъжкото облекло, а също и женското, са били също като това на селяните от с. Тас тепе.

13. Говорът е също като тоя в с. Тас тепе. Употребяват се думите „я“ – вместо аз, „ке“ – вместо ще, и „гя“ – вместо я.

14. Спомените говорят, че селото е много старо. Не се помни откога е заселено и върху какви земи. Също не се знае и името му Ковчас откъде е взето. За българите има предание, че са балканджии и са били много войнствени.

15. Стар път – друм, е минавал от север към югоизток. Посред старата „войнишка“ пътека, която е минавала все покрай река Велека. Не се знае тази пътека защо е носила името „войнишка“.

16. Стари легенди за селото съществуват, че някога от него и околните му български села султаните вземали млади момичета за харемите си, тъй като в него е имало много красиви жени. Също така жителите му са били „Харбаалий“. От тях са вземали да охраняват царските хазни, кога са преминавали през техни места. В замяна на това те са се ползвали с известни привилегии, каквито тогава се давали на подобните тям, и са се наричали „Харбаалий“. Стари народни песни се пеели много, но не са от такава важност, обаче от тях все проличава свободолюбивият дух на ковчазлии.

СВЕДЕНИЕ № 4

за с. Коджа Тарла
от Димитър Г. Сираков, на 80 години

1. Още преди Руско-турската война селото е имало около 150 къщи чисти българи. Турци и гърци е нямало. По време на Руско-турската война много семейства се изселили в Добруджа. През 1903 г. са се изселили почти повечето жители, обаче след Хуриета, 1908 г., много са се завърнали. През 1913 г., по време на турското нашествие, селото е имало пак 150 къщи.

2. На това място откога съществува селото, не се знае. Знае се обаче, че преди да се засели е било в местността Соуджар. След това е преместено в м. Георген дере, където имало развалини от манастир от старо време. Откъде са дошли – не помни това.

3. Местности с български имена няма. Всички са все с турски названия.

4. Земеделие. По-слабо било развито скотовъдството. Занаяти не е имало.

5. Богати земеделци са били: Шаматанови, Бушитови, Малки Стоян и др. Видни търговци не е имало.

6. Такива няма.

7. Черквата е била стара, обаче през 1878 г. (Руско-турската война) е била изгорена и към 1885 г. е съградена нова. Наричала се „Св. Илия“. Манастири няма.

8. Преди Руско-турската война свещеници са били все гърци. По-късно, 3–4 години преди войната, почнали да назначават български свещеници, които са служили на славянски, а не на гръцки. Всещенодействали са поп Никола, поп Петър, поп апостол Димитров, сега свещеник в с. Гюндюзлере, Елховско, и поп Петър Стайков – покойник. Всички са били местни, от самото село. Тези свещеници, освен в тяхното си село, са служили и в околните Девлетли агач, Горна и Долна канара, Терзи дере и Тас тепе.

9. До Руско-турската война училище е нямало. След войната се открива такова, на което първи учители са били Апостол Димитров, сега свещеник в с. Гюндюзлере, Елховско, и Никола Фудулов, който е учителствал до 1903 г.

10. По-първи дейци са били свещениците и учителите. Те са влизали и в селските комитети.

11. Преди Руско-турската война доста семейства се изселили в с. [...] в Добруджа. През въстанието 1903 г. почти всички се изселват и се заселват в Кайбиляре, Гюндюзлере, Елховско, Юмрук кая, Карабунарско, и Якозлий, Бургаско. Някои от тия семейства, след като се освободила Тракия – 1912 г., се завърнали в родното си село, обаче през 1913 г. наново са избягали в България и се настанили пак в старите села.

12. Облеклото на мъжете и жените е било като това в с. Девлетли агач.

13. Наречието е също като това в селата Долна и Горна канара. Употребявали са думите „ке“ и „я“ – вместо „ще“ и „аз“.

14. Спомените говорят, че в най-старо време мястото на селото и околността му са били обрасли с величествени вековни гори, които са били изсечени, изгорени на кюмюр, земята станала поляна, която после била разорана и станала голяма нива – „Коджа Тарла“. Оттам носи името си и самото село. Почвата му била богата и раждала хубави храни.

15. Такива забележителни пътища – стари, не минават.

16. Легенди няма. Забележителни песни също.

СВЕДЕНИЕ № 5

за с. Пейчова махала
от Тодор Стойков, на 75 години

1. Селото преди Руско-турската война имало 76 къщи, чисто български; след тази война се изселват около 35 къщи в България, главно в селата на Карабунарска околия – Дюлево, Табал кара, Оркоп кьой и Елховско. Останалите 35–40 къщи са живели там до 1903 г. и след въстанието на 29 август 1903 г. са избягали в България. През 1912 г., около 10 къщи са се завърнали и се заселили, но не задълго. През 1913 г. пак избягали.

2. Селото е било много старо и голямо, над 250 къщи, само че било в м. Стария юрт, което, в кои времена неизвестно, било разселено. После се заселило на сегашното място. Българите са дошли от Балкана, откъм Котел и Копривщица. Стари юртюци има – Средния „Юрт“ и „Керван сарай“. Християнски гробища има на две места – в Средния юрт и Ерменлийската махала. Черкви има в м. Казански дол и в сегашното с. Пейчова махала.

3. Има: Атанасови и Михови ливади, Домнената чешма в м. Керван сарай.

4. Земеделие и скотовъдство, воденичарство и градинарство.

5. Видни хора са били земеделците Петър Киров, Камбуровци, Драганчовци, Иван Бонзеюза, овчарите – Михо Драганчов, Петър Камбуров, Купен Георги, воденичар е Петър Стойков, търговец – Стоян Петров.

6. Кале има в м. Керван сарай, могили има две – стари римски гробища има; черкви има, [...] няма. Надписни камъни има в м. Керван сарай. Прав голям забит камък с надписи, наричал се е „Писания камък“. Бил е поставен на джедето за Одрин.

7. Църквата е построена през 1865 г., именуvala се е „Св. пророк Илия“. Манастир имало в м. Старата черква и „Св. Илия“ – в м. Керван сарай. На него се черкували и правели панаир на Илинден.

8. Първите свещеници са били гърци от с. Голям Боялък и са служили на гръцки. Първ български свещеник е бил поп Михо от Девлетли агач. Той е бил и по времето на отделянето на Българската църква от Гръцката. След него са били поп Петър Стайков от с. Коджа Тарла, поп Апостол Димитров, поп Петър Тенекеджиев. До 1902 г. свещеник е бил поп Петър Стайков от с. Коджа Тарла.

9. Училището било построено от Стойко Петров през 1866 г. като лично негово. Като пръв учител е бил Михо поп Стефанов от с. Вайсал – брат на Партения, който е учил на български. След него са били бра-

тята Петър и Тодор Стойкови от същото село, Стойчо Бояджиев от с. Кулата, Костадин Инджов и Димитър Будуров от Лозенград и Иван Димитров Тенекиев от с. Коджа Тарла до 1903 г.

Училището в Пейчова махала е едно от първите училища в околните села. Посещавали са го ученици от околните села.

10. През Руско-турската война дейци са били: Стойко Петров – ктитор и настоятел на училището и църквата. [...] и заточаван в Анадола, дядо Иван Клинката – Копривкалия, също е бил деец и той е бил арестуван и заточаван по църковните и училищни дела. През 1903 г. дейци по въстанието са били Тодор Стойков, Киро Кундилов, Стойко Калпакалиев, Георги Кълбов и Стойко Кандилов.

11. След Руско-турската война има изселени около 35–40 къщи в България – Карабунарско; през 1903 г. се изселват останалите къщи. В 1912 г. 10 къщи се върнали в селото, но за малко и през 1913 г. са изгонени. Сега живеят в с. Кайбиляре, с. Белеврен, Горно [...], Дюлево и др.

12. Облеклото е било като това в селата Девлетли агач, Долна и Горна канара.

13. Говорът е бил като този в с. Горна и Долна канара.

14. Спомените говорят, че селото е било много старо и отначало е било българско. Местено било на две места. Първо са дошли от Балкана, заселил ги някой си Пейчо Копривкалия – Клинка. Затова носи неговото име.

15. През самото село не минават стари пътища, обаче през мерата му минават: старият римска калдъръм от Дебелт за Хавса и откъм Шумен за Лозенград–Цариград. Тези пътища пресичат Странджа все при прочутата височина Керван сарай.

16. Стари легенди за селото не съществуват, също и забележителни песни.

СВЕДЕНИЕ № 6

за с. Раклица
от Стоян Георгиев, на 74 години

1. Селото е било чисто българско. Преди Руско-турската война е имало 80 къщи. През Руско-турската война е имало 90 къщи. По време на въстанието от 1903 г. е било пак около 90 къщи. А през 1913 г., при нашествието на турците, е било от 75–80 къщи.

2. Селото преди 200–250 години е било на друго място, в местността Юртлука, обаче е било разселено и след това се заселило на сегашното място. Българите са дошли от Балкана – Шуменско, Копривщица,

Странджа, с. Пирога. Стари юртлуци има. Християнски гробища има също, на много места черкви и манастири също има – в местността „Св. Петка“ и „Св. Футеда“. В околностите му се намират над 35 черкви, от които личи, че някога там е било стар град и оттам Лозенград носи името си „Кърккылисе“.

3. Местности с български имена има – Нейчова салкана – носи името на някой си Нейчо, който има салкана, но това е било много стара работа, „Св. Петка“ и „Св. Футеда“ – манастири; Караджова аязма, Белия бозалък, Гогова могила.

4. Главният поминък на населението е бил земеделие, скотовъдство и касапък. Видни земеделци са били Димитър Койчев, Ангел Димитров, Чорбаджи Курти; скотовъдци – дядо Шидер, Михаил Инджов, Никола Дроневи, Димитър Шумналията, Петко Менешев, Чобан Стоян, Пей Полонов и др. В селото всяка година, срещу Коледа, 3–4 дни са се изколвали всички прасета и свине, понеже турците не са разрешавали да се колят свине в гр. Лозенград.

6. В околността няма калета. Могили има 3, от които особено „Гогова могила“ е била много дивна и забележителна. Преди въстанието турците са я разкопали и в нея са намерили много скъпоценности – царска корона, много съдове, костите на покойник и тия на коня му. По предания се говори, че там бил заровен цар. Черкви, както споменахме по-горе, има много, а манастири има два – „Св. Петка“ и „Св. Фотида“. На тия манастири са правили сборища (панаири). На първия – една неделя след Илинден, а на втория – една неделя след Великден. Били са много известни, понеже на тях са отивали на лечение болни от всякакви болести. Надписани камъни няма. Елински гробища не се знаят, а християнски в околността му имало много.

7. Черквата в селото се именувала „Св. пророк Илия“, не била много стара. От нея имало още по-стара църква, която се наричала „Св. св. Константин и Елена“, обаче тя била развалена и на нейно място построили училище. Манастири имало два – „Св. Петка“ и „Св. Фотида“.

8. Свещениците първоначално били гърци – поп Андон и поп Ангелаки от Лозенград. Към 1960 г. са назначили при църквата българските свещеници – поп Георги и поп Стоян от Лозенград. При свещенодействието на поп Стоян, Чорбаджи Петко Менешев пръв се явил при гръцкия владика, когато последният посетил селото им да ги съветва да не гонят гръцките попове, и му казал, че селото не иска вече гръцки попове и не иска да му се служи на гръцки. Другите чорбаджии подкрепили дядо Петко и владиката бил изгонен. Но последният се разярил, отишъл в Лозенград и наклеветил по-видните хора, че били комити. По повод на това турците правили масови арести на видните

селяни – затваряли ги, обаче като се уверили в справедливото искане на народа „да му се служи на български“, освободили ги и не след дълго излязъл султанският ферман, с който се давала свобода на българите да се отделят от Гръцката църква. Това е станало към 1870–1872 г. Други свещеници след това са били: поп Никола, поп Атанас от с. Иниджия, поп Петко от с. [...] Гяур и най-после поп Стоян от Ковчас, който е служил до 1903 г. След това свещеници са идвали от лозенградските църкви поради близостта на селото до Лозенград.

9. Преди 1870 г. училище е нямало, а децата са ходили на гръцко училище в Лозенград. Към 1870 г. в селото се построи училище на старата Св. Константинова черква и децата почнали да се учат на български. Учители са били П. Койчев от Лозенград, даскал Панайот от с. Кадиево, Златан Шивачев от с. Каваклий, Атанас Спиров, също от Каваклий, Тодор Русалов от с. Каракоч и най-после даскал Сталю от селото и Димитър Македончето, които са учителствали до въстанието.

10. Преди 1877/1878 г. в освободителното дело са взимали участие Георги Стоянов, Чорбаджи Петко Менешев, Димитър Стоянов и др., които са събирали помощи от по-видните селяни и са ги пращали на комитета. През 1885 г., по време на Сръбско-българската война, чорбаджията Георги Стоянов, който бил кмет в селото (мухтарин), бил арестуван като комита, съден от турски военен съд и по едно чудо спасен от обесване благодарение на един от съдиите, който бил потурчен българин (арнаутин) от Македония. Същият, като сирак, бил харизан на един бей в гр. Солун, отгледан от бея и завършил военно училище, станал офицер и като член на съда, виждайки, че ще осъдят Георги Стоянов – мухтарина, който през цялото време на разпита все мълчал, признак сигурен, че обвиняемият е „комита“, казал му в последното заседание думите: „Говори море, говори, не се страхувай и не се срамувай“ – тия думи му казал на български. Тогава мухтар Георги почнал да обяснява, призовали нови свидетели на разпита, на който се установило, че той не е виновен, и го оправдали.

А през време на въстанието от 1903 г. в селския комитет са влизали учителите Тодор Русалов и Димитър Македонов, по-видните хора Стоян Георгиев, Алекси Стоянов, Георги Димитров Пелека, Христо Георгиев, Пею Аполонов, Петко Стойков и др., като четници са били Стоян Георгиев, Пею Аполонов и Петко Стайков.

11. Преди 1878 г. има изселвани хора в Русия, но не са могли да живеят там и се завърнали пак в селото си. През време на Руско-турската война също няма изселвания. През 1903 г. са се изселили 15–20 къщи в България, които чак през 1912 г. се завърнали, за да избягат през 1913 г. всички. Сега те са пръснати из селата на Елховска, Карабунарска, Бургаска, М. Търновска, Провадийска и Варненска околия. През

въстанието от 1903 г. селото е било изгорено из основи от турците, защото те са подозирали, че в него има скрито оръжие и друго снаряжение за четниците. През време на изгарянето имало големи безчинства, убийства и всички трупове били изгаряни в пламъците. Селото било преобърнато на пепелище и когато дошла европейската комисия да анкетира, турците насили карали населението да признае, че пожарът бил предизвикан от буря. Подир опожаряването на селото повечето селяни се завърнали и наново съградили къщите си, в които са живели до 1913 г. Повод да бъде изгорено селото от турците през въстанието е давала близостта му до гр. Лозенград и подозрението, че всички тайни събрания и съвещания на Лозенградския комитет са ставали в него. И вярно е, че дори всички видни архиви са били укривани там и в него са ставали срещите. Това обаче не било изпуснато от очите на лозенградските гърци, които са шпионствали, а и самият турски аскер, който до самото село имал укрепления и зорко е следял всичко това. И за отмъщение селото е било опожарено, а населението му подложено на най-жестоки мъчения – живи изгаряни.

12. В най-старо време мъжете са носели шаечни потури – черни салтамарки, елечи, пояси и се обували с цървули. По-видните стари хора са носели постали с калцуни. На главите си са носели кожени калпаци. Като горна дреха им служела „дълга хаба“. Това мъжко облекло е било запазено почти до 1913 г. Жените са носели: зиме – вълнени фустани, обшити по полите с черен и червен гайтан, саламарки и подкожени чохени, такива наречени „чохи“ от най-скъпи „дивички“ кожи. Отпред са носели престилки – широки, алени и морави, с бели кенари по края и бели прибори по долната част (пола). Лятно време са носели леко облекло – памучни фустани и блузи. Долното им облекло е било – памучни ризи от домашно платно, над ризата – пак друга памучна дреха, също като сукман без ръкави. На главите си са носели чембери, някои от които много скъпи. Богатите са носели и златни наниз, обаче в много редки случаи, при видни празници, тъй като поради близостта на селото до Лозенград често са били издавани на разбойници, които са ги обирали. В по-ново време – преди въстанието, женското облекло почнало да се измодва и младите момичета и булки почнали да правят рокли, като на долните дрехи са туряли дантели, които сами са плели. За това им повлиял твърде много Лозенград с тогавашната си градска мода. Изобщо тук носията, особено на жените, твърде много се различавала от тая на други села от Лозенградско – например селата Девлетли агач, Долна и Горна канара, Коджа Тарла, Пейчова махала и др.

13. Говорът на населението е като тоя в селата Коджа Тарла, Тас тепе и Терзи дере, с една разлика, изразяваща се например вместо „Аз бях там“ – „Я бях там“, „Я одиф“ вместо „Аз ходих“. Вместо „Аз ще

казвам, ти ще пишеш“ – „Я ке кажувам, ти ке пишуваш“, и други такива.

14. Спомените говорят, че преди да бъде заселено селото на това място, е било на друго място, било е много голямо, което личи от многото гробища. Но в кои времена е било разселено, не се помни.

На това място е било заселено преди 200–250 години, което по онова време е било голяма гора. Първом там са се подвизавали разбойнически чети, които са се укривали в гората и в чудноватите скални пещери в местността Кара кая. Там са пресрещали бегликии, които обирали. По-късно обаче тогавашната турска власт взела строги мерки, ограничила обирите и грабежите и населението, което дошло от различни краища, като от Странджа, Шуменско, Котелско, Копривщица, Арнаутлука и главно от с. Пирого в Странджа, намерило работа, като изсякло горите, направило дървата на въглища (кюмюр) и по тоя начин преобърнало гората на [...], в което най-добре вирее лозата, затова лозарството е било много развито.

Името си селото носи от самата местност „Ракла“ – затворено в котловина, оттам и Раклица.

15. Край селото и през него минават множество стари пътища – джедета, които са водели от България през Лозенград за Цариград. Тия пътища са минавали от Цариград пред гр. Виза за Лозенград и оттам през Странджа за Стария Бургас, Шумен през „Мараша“. От „Текир даа“ през Люлебургас за Лозенград и оттам през Странджа за вътрешността.

16. Легенди за селото не съществуват, а стари песни – народни, са се пеели.

СВЕДЕНИЕ № 7

за с. Терзи дере
от Иван Желязков, на 80 години

1. По време на Руско-турската война селото е имало около 70 къщи чисти българи. Турци и гърци е нямало, през същата война цялото население напуснало селото, обаче след 4–5 месеца се завърнали и го заселили. До 1903 г. всички са живеели там, обаче през време на въстанието повечето жители са избягали в България и се заселили покрай граничните села с надежда, че един ден пак ще се завърнат по родните си места. И наистина, през 1912 г., след като Тракия се освободи, много семейства се завърнали, обаче след нашествието на турците през 1913 г. наново са избягали и са се настанили на старите си местожителства.

2. Кога е заселено селото на това място, не се помни. Също така не се знаят откъде са дошли българите. Не се помни същото село да е местено. Обаче в околността му съществува стар юртлук „Харман баир“, на който ясно личали стари хармани. В същата местност имало и стари християнски гробища и стара черква „Св. Богородица“, където населението ходело на молебен и молитви за дъжд при сушави години. На същото място са черкували на 15 август (ст.ст.) „Св. Богородица“.

3. Има Дядо Станчовия дол, Поляните, Кировия дол, Булкинските гробища и др. Тия местности с тия названия съществували от незапомнени времена.

4. Главният поминък е бил скотовъдството. Най-добър добитък от всички околни села се е развъждал в Терзи дере. Земеделieto било по-слабо застъпено, защото голямата част от землището била с бедна почва. В селото е имало и много орехови дървета, които преди Балканската война турската държава продала и били изсечени за износ в Германия, от които са правели дървените части на пушките.

5. Видни скотовъдци са били Желязко и Иван Владеви, Лазар Костадинов, Стоян Иванов – или така още наречен Кара Стоян. Те са развъждали големи стада овце и кози, а са имали и [...] говеда.

6. Калета няма. Елински гробища – също няма. Обаче стари християнски гробища има. Източно от селото се намирили 3 големи могили, наричани „Тумбите“. На север от същите, на 4 км, се намирала старата черква „Св. Богородица“, където населението на 15 август (ст.ст.), денят „Св. Богородица“, ходело да черкува – там и колели курбан. Така било запомнено от най-старите хора.

7. В най-рано време селото нямало голяма черква, а метохче, но през 1868 г. са построили църква, наричана „Св. Пантелеймон“. Манастири е нямало.

8. Преди 1870 г. свещениците са били гърци. Такъв е бил и поп Стоян – грък от с. Малък Боялък – село в България. Към 1870 г. се назначава българин за свещеник – поп Илия от селото, който служил на български, обаче през 1878 г. – Руско-турската война, бил заклан от турците. След това от селото свещеник не е излязъл, а са свещенодействали свещениците от с. Коджа Тарла поп Апостол Димитров, поп Петър I, поп Петър Стайков, които са служили до 1903 г., след което през въстанието са избягали в България.

9. За първи път училище е било открито през 1871 г. Учител е бил Апостол Димитров от с. Коджа Тарла, сега свещеник в с. [...], Елховско. Към 1880 г. учител е бил някой си даскал Илия от с. Кара хадър. По-късно е бил даскал Иван Кюсов от с. Коджа Тарла, а до 1903 г. учител е бил Вълко Петров от с. Коджа Тарла. След 1903 г. училище не е имало вече.

10. Такива не е имало, с изключение на учителите, които са от другаде.

11. По време на Севастополската война от селото има изселени много къщи, които са се заселили в селата Копадина и Дервен дере – Карабунарско, където и до днес живеят. По-късно, през 1878 г., след Руско-турската война, други се изселват и се настаняват в селата Демирдеш, Бургаско и Кръкчалъ – Карабунарско, където и до днес живеят. А през 1903 г. почти всички селяни се изселват и се заселват в селата Кайбиляре – Елховско, Алмалий – Белевренско, Кръкчалъ и Дюлево – Карабунарско и Евренозово – Малкотърновско.

12. Мъжкото и женското облекло е било също като това в с. Тас тепе.

13. Говорът – същият като тоя в Тас тепе и Коджа Тарла.

14. Спомените говорят, че селото е много старо, че било заселено на свободна земя от чисти българи, чието произхождение не се знае.

15. Източно край селото минавал старият друм, който идел откъм Черно море и отивал за Цариград. Това е било джеде. А римски пътища не са минавали.

16. Легенда съществува, че някога турци – разбойници, са причакали една християнска сватба, която взимала булка от друго село, и южно от Рези дере в гората са изклали цялата сватба с булката и зетя. Оттам останало названието на мястото „Булкинската поляна“ и „Булкинските гробища“. За същия случай се пеела и песен. Други стари народни песни са се пели, като тая за Филчо войвода, Ангел войвода, в които се възхваляват подвизите на тия легендарни войводи, които са помагали на роба.

БЕЛЕЖКИ

¹ ТДА–Бургас, ф. 803К, оп. 1, а.е. 8.

² Пак там, а.е. 41.

ПО ПЪТЯ НА ТРАКИЙСКАТА ТРАГЕДИЯ

Събития, договорености, уроци

ПАПАНИ КОЗАРОВА

Колко може да издържи душата на българина?

Кирил Христов

Отново разглеждаме трагедията на Тракия с чувство на дълг към истините на миналото, с поглед към промените в настоящето, с взор към бъдещето.

Дълг е изминатият път на тракийската трагедия. Нека тръгнем по него с точен прочит на документацията – носител на доказателства, указател за правилни действия.

1. ДАЛЕЧНОТО МИНАЛО

Още от средата на XIV в. датират набезите на азиатския завоевател. Първа е пострадала Източна Тракия. Селищата ѝ са плячкосвани и разорявани. Населението – избивано, отвличано, прогонвано. Страната – опустяла (1, с. 9–111).

2. НОВИ ЗАСЕЛВАНИЯ

От втората половина на XVII и особено през XVIII и XIX в. българите отново започнали да заселват Тракия (1, с. 415–123). Създали нови, чисто български селища, като закупували турски чифлици, които парцелирали и разпределяли помежду си. Описани са множество конкретни случаи, при които българите в Източна Тракия са ставали со-

бственици на земя, като са я закупували: – в с. Еникьой (2, с. 41–43); в с. Ени чифлик (3, с. 14); в с. Ениджия (4, с. 16, 20, 21).

Описани са и други разнообразни начини, чрез които българите са придобивали право на собственост върху земя в Източна Тракия (5, с. 59–65).

3. ИЗСЕЛВАНИЯ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ ТРАКИЯ

Повод за раздяла на българите със земята им в Източна България е Руско-турската война през 1828–1829 г. Военните действия са се водили в български земи (6, с. 9) с участие и на български доброволци (7, с. 156). Но свобода настъпила само за Гърция и Сърбия (6, с. 9). За българското население – нови страдания, нови раздели с родната земя. Разделите този път обаче са били чрез изселвания, регламентирани с Одринския мирен договор, подписан на 2 септември 1829 г. и санкциониран почти без изменение на 3 февруари 1830 г. от Англия, Франция, Русия и Турция (6, с. 393). Съгласно договора всеки поданик на Османската империя е имал право да продаде недвижимите си имоти и заедно със семейството и движимото си имущество да се изсели в срок от 18 месеца. Българите потеглили масово и с желание на север – към Молдова, Русия и Украйна (1, с. 123–137); населението в някои селища на Източна Тракия намаляло наполовина, а имало и такива, които обезлюдели напълно (1, с. 135).

4. ЗАВРЪЩАНЕ В ТРАКИЯ

От средата на XIX в. настъпили завръщания на изселилите се българи и много нови заселвания на други българи в Източна Тракия. Създадени били нови чисто български села, а съществуващите се уедрили. Българското население в Източна Тракия отново станало преобладаващо.

5. ОТНОВО СТРАДАНИЯ

След жестокото потушаване на Априлското въстание през 1876 г. настъпили отново мъки и за българското население в Тракия.

Бисмарк възкликва: „...след извършените кръвопролития в България за Османската империя не може да има място в Европа“ (6, с. 16).

6. ДИПЛОМАТИЧЕСКИ УСИЛИЯ ЗА МИРНО УРЕЖДАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС В КОНТЕКСТА НА ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

Каузата за освобождение на България ангажира почти всички българи и печели съпричастност сред другите народи.

На 23 декември 1876 г. е свикана Цариградската посланическа конференция. Участващите в нея представители на Русия, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия успяват да стигнат до споразумение, предвиждащо създаването на две автономни български области, които да обхващат почти цялата територия на Българската екзархия (6, с. 17). Споразумението обаче остава неприложено. Необходимостта от военно разрешение на въпроса за България нараства.

7. РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА

С тайни конвенции от 15 януари и 18 март 1877 г. Русия успява да осигури неутралитета на Австро-Унгария, но с договореност да не се допуска създаването на голяма славянска държава (6, с. 131). Тази договореност вещае възможност за нови трагедии на Тракия. Другите дипломатически усилия за мирно уреждане на българския въпрос продължават, но остават без резултат.

На 11 април 1877 г. Русия прекъсва отношенията си с Турция и на 12 април, с манифест, прочетен от Александър II в Кишинев, е обявена поредната, тринадесета руско-турска война. През юни 1877 г. започват военните действия (6, с. 7). Боевете са тежки. Турция е пред пълен провал и моли за мир.

На 13 януари 1878 г. в Одрин е подписан протокол за т.нар. Основания на мира между Русия и Турция, в който е заявено: „България се създава като автономно княжество, където мнозинството е българско. Нейните граници в никой случай не могат да бъдат по-малки от границите, определени от Цариградската конференция. Тя ще плаща данък, ще има народно християнско управление и местна полиция“ (6, с. 334).

На 17 февруари/3 март 1878 г. войната окончателно завършва с подписването на Санстефанския мирен договор.

С договора почти всички българи получават свобода, извоювана по бойните полета с безспорни победи над Турция. Но и свободата, и договорът са временни поради изначална противоречивост в дипломатическите документи: явните решения на Цариградската посланическа конференция и Одринските „Основания на мира“, почивайки върху народностния принцип, обуславят създаването на голяма България, а

тайните Будапещенски конвенции не допускат създаване на голяма славянска държава.

Договорът е прелиминарен. Предизвиква дипломатически ходове с атаки и заплахи срещу Русия, преди да е утвърден или ревизиран на международна конференция. Междувременно, на 30 май 1878 г., е подписано тайно англо-руско споразумение за ревизия на Санстефанския прелиминарен договор, а на 25 май/6 юни – тайно споразумение между Англия и Австро-Унгария за съгласувани действия срещу Русия (8, с. 53). Тези два дипломатически акта окончателно предreshават бъдещата трагедия на Тракия.

На свикания в Берлин конгрес през юни 1878 г. не са представени балканските държави. Само техни представители могат да присъстват, за да пледират пред този „ариопаг, който възприема поведение на международен съд... В края на краищата Великите сили сами начертават картата на Балканите... Тракия и Македония си остават османски“ (9, с. 304, 305).

Международният отзвук за Берлинския договор е в широк диапазон. Привеждаме възгласа на Бисмарк: „Турция остава в Европа“ и добавяме: със земята и с трагедията на Тракия и Македония.

Не е коректно с днешни критерии да се съди за минали събития. Но въпросите не могат да бъдат спрени. Защо Санстефанският договор е предизвикал толкова протести и толкова злощастни промени за България? Показателно е отношението към граф Игнатиев, който отбелязва: „Интересното е, че съдържанието на конвенцията, сключена през януари 1977 между граф Андраши и Е. Новиков, бе държана в тайна от мене... Текстът на този нещастен договор ми бе показан по заповед на императора едва на 12 януари 1878 г., тогава получих и копие от картата на Балканския полуостров, съставена от генерал Н. Обручев... въз основа на австро-руското споразумение... Докато аз водех в Цариград политика за освобождението на всички славяни от турско иго, в Петербург охотно раздаваха славянски земи на Австрия. Горчаков ми нареди със специална инструкция да придам на Санстефанския мир прелиминарен характер, защото Австрия възразявала срещу него и имала намерение да свика общоевропейска конференция за окончателно уреждане на въпроса. Това робско раболепие пред Европа ще струва скъпо на Русия“ (8, с. 13). Мнението на генерал Д. Анучин по същия повод гласи: „Ние сами, със собствените си ръце, унищожаваме плодовете на нашата победа и се оставяме във властта на Европа. Просто е удивително до каква степен са загубили ума си в Петербург, щом са способни да сключват такива унищожителни споразумения“ (8, с. 13).

В същия дух се произнася и Н. Кирцов: „Тези, които подготвяха Санстефанския мир, изобщо не знаеха за Будапещенската конвенция.

Проектът за мирен договор, изработен от Игнатиев в Пордим, бе изпратен на Горчаков за одобрение... Той именно трябваше да коригира Пордимския проект съгласно сключената от него Будапещенска конвенция, на която беше инициатор. Но Горчаков се уплаши да не си навлече омразата на общественото мнение с отстъпката на Босна и Херцеговина и подялбата на България. Липсваше му гражданска доблест да поеме отговорността за действията си. Той направо изпрати Пордимския проект във Виена. Тогава избухна бурята и ни обвиниха във вероломство... А по-късно, когато Санстефанският договор предизвика скандал, Горчаков побърза да заяви, че няма нищо общо с това дело, което било изобретение само на Игнатиев“ (8, с. 13, 14). Привеждаме и отговора на Горчаков. Когато след Берлинския конгрес го запитали дали съжалева за Будапещенската конвенция, която не дала възможност на Русия да се възползва от победата си във войната срещу Турция, Горчаков отговорил: „Винаги съм смятал и продължавам да смятам, че за нас е по-добре едно споразумение с компромис с Виена по Източния въпрос, отколкото да предадем Франция, вързана за Бисмарк. Ето кое наложи Будапещенската конвенция“ (8, с. 15, 16).

Съвременниците са безпощадни и насочват към безпощадни изводи. Няма начин Санстефанският договор да осигури добри резултати, след като съставителите му са били лишени от фактическа информация за предшествващи тайни договорености. Няма начин Берлинският конгрес да не възприеме „поведение на международен съд“. Особено след разкритията на в. „Глоуб“ за тайното англо-руско споразумение от 30 май (8, с. 49, 50 и др.).

8. ИЛИНДЕНСКО-ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ

Изминали са 25 години от освобождението на България, но безправията и репресиите продължават непрекъснато да тегнат над Тракия. Същевременно расте и съпротивата. Тракийци „бяха поели пътя на свободата, не го бяха избрали. Пътят ги бе избрал и трябваше да го извървят“ (10, с. 9).

През 1903 г. избухва въстанието в Одринско. То има масов характер. Реализира значителни успехи благодарение героизма на въстаниците. Иван Филчев смята за напълно основателно, че главният ръководител на въстанието в Тракия Михаил Герджиков дава най-високата оценка за тяхната дейност, цитирайки го: „Тракийците извършиха подвиг: те сами се въоръжиха, сами се организираха и сами въстанаха. Защото притежаваха силна воля, възвишен дух и дълбока вяра в идеала, за който се бориха“ (10, с. 20).

Световното прогресивно мнение е на страната на българския народ. Българската дипломация, държава и правителство обаче не подпомагат преобращенци.

Задълбоченият изследовател на Илинденско-Преображенското въстание в Тракия Панайот Маджаров пише: „Не успяха, защото никога не изпълни дълга си към тях“ и въстанието остава една „скъпо платена неосъществена мечта“ (11, с. 7).

Същевременно въстанието е „сериозна предпоставка за бъдещата решителна крачка в освободителната борба – Балканската война“ (10, с. 20).

9. ПЪРВАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА

На 5/18 октомври 1912 г. е обявена тържествено, с царски манифест, Първата балканска война. Тя е война за обединение и независимост. Бойните действия и резултатите ѝ са белязани с героизъм, слава и величие.

9. 1. Изграждане на Балканския съюз

На 29 февруари/13 март 1912 г. с посредничеството на Русия е подписан Договор за приятелство и съюз със Сърбия (7, с. 71) от генералите Путник и Фичев (13, с. 381). Договорът е таен. За първи път е публикуван на 24 ноември 1913 г. във френския вестник „Матен“. Основното в договора е разграничителната линия между „спорната“ и „безспорната“ зона на Македония. От своя страна „България се ангажира да приеме тая граница, ако руският император, който ще бъде помолен за върховен арбитър, се произнесе в полза на тая линия“ (12, с. 316).

На 16 май 1912 г. Гешов и Панос подписват Договор за отбранителен съюз с Гърция (7, с. 72), като Гърция обещава да не са противни по никой начин на едно евентуално искане на България да се дадат на населението в Македония и Одринския вилает права, произтичащи от договорите. На 13/20 септември 1912 г. е сключена и гръцко-българска военна конвенция. Границата между двете страни не е уточнена и оставят „самата война да изясни въпроса...“ (12, с. 318).

През юни 1912 г. е уговорено устно съглашение по принцип, а през август – също устно, но окончателно съглашение между България и Черна гора за съвместни действия срещу Турция (13, с. 382, 383).

9.2. Предпоставки за войната

С нота от 25 септември/8 октомври 1912 г. Русия и Австро-Унгария настояват пред Турция да въведе реформи в духа на чл. 23 от Берлинския договор, което остава без резултат.

На 26 септември/9 октомври 1912 г. крал Никола Черногорски обявява война на Турция.

На 30 септември/13 октомври 1912 г. съюзниците искат от Турция автономия на европейските вилаети.

На 4/17 октомври Турция им обявява война (12, с. 322).

На 5/18 октомври България обявява война на Турция с манифест, прочетен от Фердинанд (13, с. 386).

9.3. Военни действия и преговори за мир

Победите на българската армия при Бунархисар и Люлебургаз принуждават Турция да иска прекъсване на военните действия и започване на преговори за примирие и мир. Фердинанд с телеграма забранява на правителството всякакви действия по турското предложение. Пропусната е първата възможност за сключване на мир, появила се само две седмици след започване на войната (13, с. 389).

На 20 ноември/3 декември по искане отново на турската страна се сключва примирие, а на 3/16 декември в Лондон започват преговори за мир между съюзниците и Турция (14, с. 89). Младотурският преврат съдейства за прекъсване на преговорите и военните действия се подновяват на 16/29 януари 1913 г. (14, с. 90).

На 13/26 март с шурм само за два дни е овладян Одрин. Турците искат подновяване на преговорите за мир. На подновения в Лондон преговори за мир противоречията между съюзниците се очертават като непреодолими. Английският министър на външните работи Едуард Грей отправя ултиматум за подписването на мирния договор, изработен фактически от посланиците на великите държави „...които делегати желаят да подпишат договора, нека сторят това, които не желаят, нека си отидат“ (14, с. 91).

9.4. Лондонският мирен договор

На 17/30 май 1913 г. е подписан Лондонският мирен договор. Съгласно чл. 2 на договора: „Н. В. Императорът на Отоманите отстъпва на Т. Величества Съюзените Владетели всички територии на Своята

Империя върху европейския континент, на запад от линията Енос върху Егейско море до Мидия на Черно море, с изключение на Албания...“ А съгласно чл. 4 императорът отстъпва и остров Крит. Лондонският мирен договор засилва съществуващите и преди него териториални разногласия между съюзниците.

9.5. Как е възприемана Първата балканска война

9.5.1. Сорбоната се „мобилизира“

Балканската война оставя следи в историята и на Сорбоната. Преди защитата на доктората си в Париж видният наш математик Кирил Попов, получава мобилизационно повиквателно в началото на септември 1912 г. Сорбоната е във ваканция, но членовете на Научния съвет решават да прекъснат отпуските си, за да може Попов да защити без отлагане, за да се отзове на мобилизацията. Случаят е описан и изпратен на Попов в 50 изрезки от френски, немски и английски съобщения, където е отбелязано: „Сорбоната се мобилизира през това ваканционно време, тъй като България мобилизира своите войски.“ В своята автобиография Попов добавя: „Във всички редакции на голямото събитие личеше голямата симпатия на французите към България“ (15, с. 73).

9.5.2. Нова среща в центъра на Одрин

Ето как величието и ужасът на войната са вплетени в душата на командира на отделение Гатев – селянин, завършил само първо отделение: „Беше много страшно. Крепостта Одрин беше много силно укрепена, бункери, окопи, телени мрежи, оръдия, войници и какво ли още не. Но независимо от това нашето Командване решава да я превземе... Ние бяхме в пълно бойно снаряжение, с раници, с каски, с пушки и всичко необходимо за водене на бой. За пръв път през войната се виждахме толкова много хора на едно място.

По едно време тръбачите изсвириха сигнал „Внимание!“ и войниците се смълчаха. На една могила, намираща се в средата на поляната, качен на една маса, се появи Командващият Източния сектор на обсадата – генерал Никола Иванов – висок, строен. Той вдигна ръка и на поляната настана пълна тишина. Генералът имаше силен глас и думите му се чуваха по цялата поляна. Помня само първите му думи: „Юнаци, славни български войници, дойде време да покажем на какво е способна българската армия, българският войник. И аз вярвам, че вие ще покажете на цял свят това...“ и завърши с думите: „Напред, юнаци,

до нова среща в центъра на Одрин!“... При навлизането в турските окопи беше подадена команда: „На нож!“. Натъкнахме ножовете на пушките и скочихме в окопите. Как съм излязъл оттам не помня, но нямах нито драскотина. Пръскаха се в редиците ни снаряди, избухваха мини, но спиране нямаше. Зад нас музиката свиреше „Шуми Марица“ и ние тичахме на бегот напред, без да се спираме и да се оглеждаме встрани... Много народ загина... Някак неусетно, не помня за колко време, но без спиране, ние се движехме с бой и прибежки напред, докато не се озовахме в центъра на града, на един голям площад. Нашата изненада беше голяма, когато видяхме в центъра на площада да стои, възседнал едър бял кон, нашият Генерал, който със сабя в ръка, високо вдигната, поздравяваше войниците, които като пълноводни потоци навлизаха от изток, запад, север и юг... Поздравихме се с мощно „Ура!“. Одрин беше паднал в ръцете на българската армия, на българския войник...“ (16).

9.5.3. Светът се удивява

Със симпатии и възторг е изпълнено поздравителното писмо на американския президент Теодор Рузвелт до министър-председателя на България Стоян Данев: „През тези няколко месеца вие носите страшен товар. Това не бе само ваш товар, но на просветения свят изобщо. Ето защо вие заслужихте признателността на цялото културно човечество. Градът Одрин ще бъде ваш. Нищо няма да бъде допуснато да попречи да се извърши този велик в низата на историята акт на справедливост. Когато ударът на турското нашествие засегна Европа, Одрин стана столица на завоевателите цяло столетие преди завземането на Цариград. И затова отраден е днес фактът, че градът, загубен за цивилизацията в XIV столетие, ще бъде благодарение храбростта на вашия народ върнат на цивилизацията в XX столетие“ (17, с. 6).

9.5.4. Колко може да издържи душата на българина

В своите военни разкази, озаглавени „Огнен път“, Кирил Христов, този „майстор в анализа на собствената си душа и познавач на народната“, по думите на Вазов, пише: „...в главата ми чукаше най-големият въпрос, който от първия ден на войната настоятелно дири отговор: колко може да издържи душата на българина? Физическото му могъщество е познато на цял свят: той има рекорда на ходене пеш; на гладуване; на понасяне студ; на спане в локви. Но как му действа кръвопролитие? Поддава ли се лесно на страха? Сполучим ли да намерим един задоволителен отговор на тоя въпрос, ние познаваме

нашият народ, ние знаем какво е той в състояние да извърши и какво не, ние постигаме скрития смисъл на всеки подвиг, който иначе би бил само един мъртъв исторически факт.“

„Ето кой няма да излъже“ – мисли си К. Христов, когато изненадан вижда в болницата свой състудент – най-нежния, най-крехкия младеж, когото наричали „госпожицата“ и който след участие в 7 сражения и четвъртото си раняване лежи в болница.

К. Христов го пита: „Кажете ми откровено, нали не е истина, че българинът не познавал какво нещо е страх? Иначе би бил бездушен механизъм, тоя тъй темпераментен народ, който се хвърля като буря срещу врага.

– Как да ти кажа.

– Направо, направо. Без да мислиш.

– Такъв страх, който бърка на успеха, българинът не познава. Аз имах пред очи не хуни и не диви зверове, които не могат да преценят опасността, а високо просветени хора с богат духовен живот, професори, художници, писатели или пък селяни, но с такива мъдри глави, щото да си записваш всяка дума, която казват. Всички разбираха къде отиват, какво ги чака и при все туй носеха се към неприятелските позиции действително със стремителността на буря. За какъв страх тука може да се говори?... Все пак има случаи, когато човек за един миг постига всичките глъбини на ужаса. И то не само преди сражение, но дори във време на сражение, когато не може и дума да става за страх... Да. Беше при едно от последните сражения на Чаталджа, когато ме раниха. Нашата част трябваше да заеме един важен пункт. Лазейки цели кални, с немити от няколко дни лица, същински таласъми, ние почнахме да се промъкваме към турските укрепления. По едно време артилерията ни откри. Скочихме и се втурнахме напред. Нашият ротен командир, едно младо, току-що произведено подпоручиче, търчеше няколко крачки пред веригата с дигната в дясната си ръка сабя и с ентусиазма на своите двадесет години. Аз гледах неговите красиви движения, във всяко от които трептеше една скъпа доблестна душа, потирена към смъртта, към върха, дето падат гръмотевиците, и в очите ми пареше от умиление и жал за момъка. Изведнъж стана нещо ужасно: профуча граната и по една странна игра на случая отнися само главата на подпоручика, като се забива пред редицата, без да се пръсне. Бях видял вече толкова разкъсани от гранати, но тука имаше нещо друго; аз видях за един миг устремили се с всички сили момък да направи, и след като му бе отнесена главата, няколко крачки по инерция. Един обезглавен войник да тича към турските позиции с вдигната във въздуха гола сабя – в това зрелище има такъв ужас, такъв ужас“ (18, с. 117–121).

Предстоят обаче нови ужаси и още по-големи жестокости.

10. ВТОРАТА БАЛКАНСКА – МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКА ВОЙНА

Военните действия на Междусъюзническата война започват на 16/29 юни 1913 г. – в потайна нощ, с потайна заповед, без обявяване.

Смята се, че Междусъюзническата война (1913 г.) между България и бившите ѝ съюзници – Сърбия, Гърция и намесилите се по-късно Румъния и Турция, е предизвикана „...от кризата, възникнала от разпределението на териториите в резултат на Лондонския мирен договор. Два дни след подписването на Лондонския мирен договор Сърбия и Гърция сключват съюз против България“ (19, с. 656). Турция предлага на Сърбия и Гърция съюз за съвместни действия срещу България (14, с. 94, 95). Много са причините и преди, и след Лондонския договор, които са съдействали за войната.

10.1. Неосъщественият арбитраж

Относно предвидения в сръбско-българския договор от 29 февруари арбитраж на руския император са разпространявани различни слухове. Тук привеждаме няколко документални свидетелства.

*10.1.1. Телеграма от 26 май 1913 г.
на руския император до българския цар
и до сръбския крал*

„Известието за проектираната среща в Солун между министър-председателите на четирите съюзни държави, които могат отпосле да се срещнат в Петроград, ми причини най-голямо удоволствие, понеже това намерение изглежда, че издава желанието на балканските държави да се споразумеят и засилят съюза, който досега е дал най-блестящи резултати.

С чувство на тягост се научавам, че това решение още не е турнато в изпълнение и че балканските държави изглежда се готвят за една братоубийствена война, която е в състояние да засенчи славата, която са добили заедно.

В един толкова важен момент аз се обръщам направо до Ваше Величество, както ме задължават моето право и моят дълг. Двата народа, българският и сръбският, с акта на своя съюз и поверили на Русия разрешаването на всяко недоразумение, отнасящо се до прилагането на договора и на конвенциите, които се отнасят до него. Аз искам Ваше Величество да остане верен на задълженията, поети от двете страни, и

да предостави на Русия да разреши сегашното недоразумение между България и Сърбия.

Смятайки функциите на арбитър не като една прерогатива, но като едно тежко задължение, което аз не мога да пренебрегна, мисля, че съм длъжен да предупредя Ваше Величество, че една война между съюзниците не може да ме остави индиферентен.

Дължа да предупредя, че държавата, която би почнала тая война, ще бъде отговорна пред славянската кауза и аз ще си запазя всичката свобода по отношение поведението, което Русия ще приеме спрямо евентуалните резултати на една тъй престъпна война“ (20, с. 350).

*10.1.2. Отгласът за телеграмата
на руския император
от българските преса и правителство*

На 11 юни (17 дни след телеграмата и 5 дни преди 16 юни) официозът „Мир“ предупреждава, че ни предстои война, която настъпвала, понеже „...императорът отказал да изпълни своя дълг като върховен арбитър“.

Сазонов протестира (№ 554 от 25 юни), а министър-председателят на България се извинява „...за тази нелепа дивотия с общоизвестния на всички българи факт как се пишат български вестници“ (21, с. 212).

10.1.3. „Престъпното безумие“ – 16 юни

Относно отговорността и вината за Междусъюзническата война съществува изобилна литература, изпълнена с противоречащи си обяснения, обвинения, оправдания. Тук се ограничаваме с привеждане на един факт, който има парламентарно-конституционен характер.

След дълги разисквания, особено върху чл. 17, Великото Народно Събрание от 1911 г. приема изменението на Конституцията: „Царят е представител на държавата във всичките ѝ отношения с другите държави. От негово име правителството преговаря и сключва с другите държави всички договори, които се утвърждават от царя. Тия договори се съобщават от министрите на Народното събрание, щом като интересите и сигурността на страната допускат това (чл. 92 от Конституцията)“ (13, с. 364).

Показателен е и изводът в Карнегиевата анкета: „Истинските виновници за тази дълга поредица от екзекуции, убийствия, удавяния и опожарявания, кланета и зверства, които излага в резюме нашият доклад, не са балканските народи и ние няма да спрем да повтаряме

това. Едно велико състрадание тук превъзмогава възмущението. Нека не обвиняваме жертвите... истински виновници са онези, които мамят общественото мнение и използват неговото незнание, за да бият при всеки повод тревога, да всяват смут, да пръскат в своята страна омраза против другите страни, да насъскват всички страни една срещу друга...“ (12, с. 52).

Също в Карнегиевата анкета е подчертана отговорността, произтичаща от нарушенията на международното право, на неспазването на поетите договорености: „Договорът може да се променя с друг договор“, а не посредством схващането, че е „въпрос на силата“ (12, с. 222).

Нарушено е изискването на Хагската конференция, гласящо: „...неприятелските действия между сили, които се намират в договори, не могат да започнат без предизвестие, свободно от двусмисленост и което трябва да има или формата на едно мотивирано обявяване на война, или формата на един ултиматум, с условно обявяване на война“ (12, с. 222, 223).

11. СЛЕД БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

Предстоят нови трагични събития за Тракия, свързани с Първата световна война. С Ньойския мирен договор (27 ноември 1919 г.) от България са отнети Западна Тракия и частта, отстъпена ѝ от Турция с конвенцията от 24 август 1915 г. за ректификация на българо-турската граница. След подписването на Муданското примирие на 11 ноември 1922 г. източнотракийските българи са били принудени отново да напуснат родните си огнища в Източна Тракия, където пожелалите да се завърнат са били допуснати да сторят това по силата на Севърския договор от 10 август 1920 г. Нови страдания, нови раздели с бащина земя, нови бежански потоци.

* * *

Последиците от трагедията на Тракия, продължили с векове, тежат и сега както над потомците, така и над страната ни. Немалко от тези последици са решими, но стоят изцяло нерешени. Такъв е случаят с имуществено-финансовия проблем на тракийските българи от Източна Тракия. Неговото решаване е с подновен и актуализиран дневен ред, съответстващ на настъпилите промени.

Първо. Лансирана е и в ход идеята за създаване на „Тракия без граници“, на еврорегион „Тракия“, който обединява цялата географска

област Тракия, териториално разделена между България, Гърция и Турция. Целта на идеята е подобряване на икономическите, социалните и културните условия на живот в цяла Тракия в рамките на Обединена Европа.

Второ. Осъществено е членство на страната ни в Европейския съюз. Съвременна България е с нови възможности, осигурени от променения ѝ международен статут.

Трето. Европейският съюз приканва турските власти да засилят диалога с България по въпроса за правото на собственост на българските тракийски бежанци.

Това са съществено променени условия. Всяко от тях изисква променен стил на работа. Преди всичко е необходима задълбочена подготовка на предстоящия преговорен процес с Турция. Придържането към истината в съществуващата документация и изготвянето на предстоящата е първостепенно задължително условие. Задължително условие е също така изпълнението на поетите задължения от двете страни както на междудържавно българо-турско ниво, така и за международноправните ни отношения. Към прецизност и коректност ни задължава допълнително и фактът, че Европейският съюз има вече пряко отношение към проблема и е недопустимо да не сме се поучили от уроците на миналото.

ЛИТЕРАТУРА

1. Райчевски, С. Източна Тракия, история, етноси, преселения XV–XX в., С., 2002.
2. Шивачев, Х. Проучване на село Еникьой, Узункюприйско, Одрински окръг. С., 2008.
3. Димитров, Г. М. Спомени. С., 1993.
4. Лазаров, С. Ениджия Една България, останала в миналото. Свиленград, 2002.
5. Войников, Д. Българите в най-източната част на Балканския полуостров – Източна Тракия. С., 2002.
6. Косев, К., С. Дойнов. От Шипка и Плевен до Сан Стефано и Берлин. С., 2007.
7. Василев, В. История на България, кратък очерк. С., 1981.
8. Косев, К. Зад кулисите на Берлинския конгрес и родилните мъки на Третата българска държава. С., 2008.
9. Кастелан, Ж. История на Балканите, XIV–XX в. Пловдив, 2002.
10. Филчев, Ив. Националните идеали в програмните документи и в дейността на тракийското движение. – В: Известия на Тракийския научен институт, кн. 8. С., 2008.
11. Маджаров, П. Въстанието в Одринско 1903 г. С., 2004.
12. Карнегиевата анкета. Велико Търново, 1995.
13. Пешев, П. Историческите събития и дейтели от навечерието на освобождението ни до днес. С., 1993.

14. Чолпанов, Б. Земя на световен кръстопът. С., 1993.
15. Попов, К. Автобиография. С., 1993.
16. Гатев, П. Спомени за моя баша. Ръкопис, 2002.
17. Попников, Б. Признанието – достоен паметник за героизма и саможертвата. – Тракия, № 12, 1993.
18. Христов, К. Ледът е строшен, разкази. С., 2005.
19. Матеева, М. История на дипломатическите отношения на България. С., 2005.
20. Попов, Ат. Вина ли е Русия за погрома на България? (Анкета по официални документи: австрийски, руски, румънски, български); Свободно мнение. 3, 347–351 (за телеграмата на Александър II е отбелязано, че е от Оранжевата книга 22, док. 209).
21. Тодоров, П. Погромите на България. Ч. 2. С., 1930.

ЗА НАШАТА РОДИНА. СЕЛО ЕНИКЪОЙ, УЗУНКЮПРИЙСКО*

ГЕОРГИ ДЖОНДЖОРОВ**

С. Еникъой, Узункюприйска околия, Одрински окръг, Одрински вилает, Източна Тракия.

Едно от рано събудените в духовно-просветно отношение е село Еникъой, Узункюприйско.

Заселено е на десния бряг на историческата река Еркене, в средното ѝ течение, между гарата Павлово – на 250 км, и гара Узункюпрю – на 272 км от Цариград.

Еникъой имаше през 1912 г. 450 къщи с около 700 венчила и около 3000 жители чисто българско население, българско училище, датиращо от 1855 г., когато в околията и дума не е ставало още за българско училище. Землището му е много обширно. Може с положителност да се каже, че е най-обширното в цялата околия от 96 села. Общо дюлюми 164 000***, от които 85 000 дюлюма лозя (смесени с вакъфските), 20 000 дюлюма ливади и 4600 дюлюма „Ада“, остров на р. Еркене, прочут в цялата околия с буйната си растителност: гори, трева, за който голям спор се води от турската мухаджир комисия от града, за да я отнеме и раздаде на мухаджирите турци, изселени от България – Пловдив, Карлово, Златица, Хасково, Харманли, Шумен, Разград и други места. За тая „Ада“ водихме дело в Цариград през 1911 г., за което ще спомена по-долу, а останалите до 164 000 дюлюма са реки, пътища, мера и др.

Еникъой (Ново село), или както го наричаха турците в регистрите си „Енидже-Карлово“, носи името си, защото е построено едва преди 250 години, т.е. към 1700 година, събрано от пет села чисто български, които по

* Материалът е публикуван във в. „Тракия“, № 236, 31 март 1927 г.

** Г-н Георги Джонджоров при измерване на имотите в тяхната мерия е капзимал (секретар-бирник) в продължение на 6 години, та горните сведения той ги има по водените официални регистри.

*** Превърнати в декари, 164 000 дюлюма са равни на 236 000 декара.

предание от старите хора са съществували още преди завладяването на Балканския полуостров от турците. После населението е разпиляно и селата разсипани и изгорени, на които основите и дворищата още личат в земята. Населението от тия 5 села, за да се запази отчасти от нашествието на даалии, кърджалии и еничари, е направило временни колиби в дълбок дол тъкмо срещу с. Търново, наречено „Юверлак-дере“, а пред него има издаден вдясно един хълм на жп линията Одрин–Цариград, на 262 км. Линията Цариград–Одрин минава тъкмо под селото по долината на река Еркене. На това място били поставени наблюдатели с тъпани, които като видят, че се задават отнякъде турците, веднага давали сигнал с биене на тъпаните и населението бягало в горското място в колибите си. Мястото, където са били наблюдателите, и до днес се нарича „Тапанар“. Така българското население се е спасило от турците.

Това положение е траяло около 150 години. Населението от 5-те села се е криело в колибите, а къщите и имотите им – всичко изгорили золумджиите, та след време нищо не останало от тези села. Иманата на разсипаните села са били: 1. Карлуково (Кърлък) от 120 къщи, 2. Тапанар (зад колибите и наблюдателния пункт) – 100 къщи, на което черковният двор, гробището стояха до 1913 година още нераззорани. Запазени бяха и надгробните плочи. Също и чешмата му стоеше с много сладка и хубава вода, синя като ракия. Третото село с чисто българско име „Студен кладенец“, или както ние и днес го наричаме „Студената вода“, то е било 70 къщи. Четвъртото село е Райково – от 150 къщи на десния бряг на самата река Еркене, на 266 км на жп линията от Цариград. На негово име е наречен и азмакът – Райков азмак, който е бил прокопан и разделен от р. Еркене. Служил е и за „Арк“ на самата воденица близо до селото, чиито воденични камъни стоят и до днес във водата край брега на реката. Също при оране на нивите в местността на селото, което още носи името Селище, наречено от турците Кутлубей, след валенето на дъжд много монети се намираха със старобългарски надписи. Също намираха се златни монети със свине от едната страна, а от другата – с образа на владетеля. То е било в една от най-красивите, живописни местности на една хубава долина с периодична вода в реката, която носи името на селото, вливаща се в река Марица срещу гара Купели-Бургас, заобиколена с много хубава гора. С хубавата си местност тя привлякла и турците, които я обърнали на чифлик, с плодородни ниви, с естествени ливади и осенова гора. След като изгубили селата значението си, напуснати от жителите си и пръснати, опустели и станали държавни (мезри), от които почнали да се ползват някои привилегирани бейове. Землищата на селата Карлуково, Дебър и част от Студен кладенец биват заети от някой си спахия и обърнати в единствен чифлик, наречен „Добрали чифлик“.

Землищата на Тапанаре и Райково оставали за българското население.

Мерите на Карлово, Студен кладенец и Дебър се продавали на мексиканци от Копривщица, Карлово, Сопот и др., които зиме слизали с говедата си и овцете си на паша, за да зимуват по тези места. Както казаха, землищата на Тапанаре и Райково били оставени да се ползват от българското население, но не вече да се заселват в бившите си села, а с разрешението образували ново село. И с условие – в знак, че са настанени по милост и оставени свободно вече да живеят, всяка година да карат по 20 коли дърва в гр. Узункюпрю на Имарет-казан, т.е. държавен казан, дето се хранели пенсионерите им и войските (ордите), и всичкото мъжко население от 20 години нагоре да работи по 5 дена ангария на някой агаларин големец, което им се считало като пътна повинност, за сметка на големия каменен мост Узункюпрю, построен върху реката Еркене от султан Мурад II. Този вид ангария се нарича „кюпрю-тахмири“ (поправка на моста). Село Дебър, щом било обърнато на чифлик, турчинът не давал да мине никой през село, завардил е мерите чак до самото село, тъй че не могли да излизат даже кокошките им на паша. Туй положение траяло около 100 години, т.е. до 1820–1830 г. Внуците на горния чифлик-сайбия предложили на еникьойци да си продадат чифлика с мерията с определени граници. Еникьойци са се съгласили да ги купят и направили пазарлъка за 26 000 дюлюма, броили 70 000 гроша, а нивите продали отделно, които са ги закупили нашенци (а Карлуково останало още да си продава мерата му).

Сега да видим кога и къде са се събрали жителите на петте разсипани села, разорени около 1550–1620 г. Пред тези години събрали се жителите на петте села и избрали място на един рид, който почва от западните клонове на Странджа близо до Кайбиляр, българската граница и по вододела на река Марица под Софлу, на левия бряг на Марица. Преди да почнат да строят селото появила се болестта чума, която заедно с турската изстребителна политика изстребила населението. От петте села (около 52 къщи) едва оцелели 15–20 къщи. След като минало туй нашествие, построили на новоизбраното място новото село. След няколко десетилетия турското правителство през царуването на султан Махмуд под натиска на Великите европейски сили (1829–1830) издава *Хатихумаюна*, с който почнали да зачитат правата на християните над собствеността.

Въпреки че им е било собственост, пак им го продали за около 120 000 гроша, а пък сега българското правителство с английския договор харизва не само купеното, но и цялата Тракия за хатъра на Габровските, Карловските и Сливенските текстилни фабрики. Тогава правителството (около 1835 г.) освободило землищата на с. Карлуково и ги продава на бившите им стопани, (собствено) на техните внуци, като същевременно и беят от Добрали продава чифлика, който еникьойци купуват, както

казаха и по-горе. След всичко станало появила се мисълта и идеята между по-старите хора, дали не е по-добре, още докато си помнят къщите, т.е. дворовете, да се изселят и да отидат всякой по бившите си села. Но докато решат да се изселят, пак се появила болестта „чума“, която е взела много жертви. От 450 къщи останали около 35 къщи. Това осуетило плана за изселването.

Сега вече, като останали по-малко, даже от някои селища никой не останал (като Карлуково), помирили се с участта си, отдали се на мирна земеделска и скотовъдна работа. Отдал им се случаят да се събере едно грамадно пространство земя от 164 000 дюлюма място. Забогатели за няколко години, като си продавали пасищата пак на гореспоменатите скотовъди (клинките) от сегашната свободна България. Идели само от Копривщица терзии (шивачи на дрехи), същевременно били им и учители. Един от тях – Рашко Заев, отпосле бил запопен в селото за енорийски свещеник. Хрумнало им на ума и по указание на влиятелни турци бейове, да отидат в Цариград и да си искат граничен крепостен акт (*худутнаме*), оригинала на който и до днес още притежаваме, за да обвържат мерите на петте села в едно, включително и две турски, всичко седем мери в едно цяло (*худутнаме*), защото много черкези ще дохождат от Русия в Турция, дето ще ги заселват в опустели места, напуснати селища (мездри), та да не може да направи правителството с вашите мездри, необходимо е да направите, което ви препоръчваме. Послушали съветите нашите стари хора, събрали се на съвет и избрали делегат от селото – Никола Райчев, от потомците на с. Райковци, за което носели още името Райковци. Упълномощен от селото с нужните документи, заверени от правителството, потеглюва на кон, стига Цариград, явява се пред препоръчани от одринските бейове големци и вътре в 3 месеца свършва работата, изкарва нужния документ – *худутнамето*. И действително по-после дошли много черкези и помаци да дирят места, но все не могли да се заселят. В околните български села – Залуф, Търново, Чопкьой и други в околията – настанеха по няколко нови черкези и помаци.

Пак през същата година направили един протокол, отделно от *худутнамето*, за „Ада“-та, която е образувана на р. Еркене, но която не е включена в худута, а протоколът е подписан от околните села със селските печати и подписите на мухтарите (кметовете), също и на градското общинско управление от гр. Узункюпрю, в смисъл, че действително „Адата“ е на еникьойци. Но въпреки това турското правителство, респективно мохаджир комисия, в гр. Узункюпрю, на два пъти повдига въпроса за тази „Ада“, но все срещаше упорството на обединените еникьойци. Те не щадяха ни време, ни труд, ни средства.

Първият опит за отнемане на „Ада“-та беше след Кримската война 1853–1856 г. Тогава не успели да я отнемат. Втори път през 1911 г., посредством „Махаджир комисиону“ в гр. Узункюпрю. Съдът решава, без никакво допитване, на селяните да се отнеме (отчужди) и раздава на мухараджите „Ада“-та, с изход-срок 3 дена да го обжалваме пред окръжния съд в гр. Одрин, но и от Одрин решават „Узункюпрюнюн мухакаменик караръдър“, т.е. Одринският окръжен съд признава решението на Узункюприйския съд, с условие в 11-дневен срок на еникъйци да се отнесе делото в Цариград в касационен съд – толкова къс срок, че да не може нищо да се направи в толкова късо време. Обаче еникъйци, щом като мухтарите им донесоха известие от Одрин за решението на Одринския съд, събрахме се като един и кой колкото можеше даде пари, събра се известна сума за 5–6 часа.

Веднага избират двама делегати – мен и Стоян Ибришимов, учител от селото ни. На другия ден заминахме и се отправихме вместо в касационния съд (понеже в такова късо време нищо не може да се направи), направо до народното представителство. Посредством народния представител господин Христо Атанасов Делчев от гр. Серес, комуто разяснихме работата как стои, намерихме печатар (печатница) „Либрарие джихан“ (на улица „Баба Алие“ № 55) – един благороден арменец, който се съгласи да приготви клишетата на двата наши документа, същевременно и отпечата около 1000 броя прошения (истерихнаме), които заедно с документите предаваме чрез пощата на всеки народен представител. Още същия ден народните представители начело с председателя на камарата, господин Ахмед Рива, разгледаха заявлението, подкрепено с документите и печатите, и решиха: „По никой начин не може да се отнеме нищо от владението по тези документи.“ Тъй се помири узункюприйската мухаджир комисиону. Но учителят, господин С. И. Ибришимов, биде подозрен и намразен от тази комисия и околийския началник (каймаканина) и в един прекрасен ден (11 юни 1911 г.) даскалът отиде в града, дето го задържа като неблагонадежден и го интернира в България.

Еникъйското училище датира още от 1855 г. Учители бяха копривщенци – абаджии, както и ръкоположеният свещеник Рашко Заев, тоже от Копривщица, сега покойник. Той е свещенодействал през Руско-турската война и по-сетне по време на войната гърците, недоволни защо еникъйци да отворят най-напред българското училище, от завист наклеветили ги пред турското правителство, че били бунтовници и комити, с цел да ги принудят да се погърчат. Благодарение на твърдата воля на селяните те не могли да постигнат целта си. Селяните, които не били заловени от властта, подучени от самите големци турци, „че за вази има лесно да се отървете от коварните гърци, като при-

знаете папата“, те били принудени да приемат унията (католицизма) само до края на войната, но негово благоговенство свещеник Рашко остава като български свещеник в града през войната, за да причастява хората, които били докарвани от Стара Загора, Нова Загора и други места от днешна свободна България, за да ги бесят като комити и бунтовници. След свършване на войната негово благоговенство пак си взема енорията още няколко години и след това се изселва в Източна Румелия в с. Душанци, Пирдопско. В селото ни са учителствали още учител Георги от Одрин, запрян в училището в 1878 г., Георги Атанасов Кисов от нашето село, Илия Витаров (Витанов) от В. Търново в 1885 г., когото арестуваха два месеца в града, Драгия Ненчев от Одрин. В просветно отношение дължим много на горните учители. Също е допринесъл голяма полза в това отношение и негово благоговенство свещеник Алекси Тодоров от селото ни, ръкоположен 1893 г. в Цариград. При обсаждането на гр. Одрин от българските войски през октомври 1912 г. бяхме поставени около 16 дена все под страх и съвсем независими. Защото разездите на българските войски стигнаха до с. Залъф, 6 километра северно от нашето село, а пък турците държаха жп линията, само на 2 км под селото. Имаха 10 поста между гарите Павлово и Узункюпрю с по 20 души – мустафъзи (опълченци). В продължение на 12 дена турците не смееха да слязат до село, но по време на това междуцарствие беше много опасно от турските башибозуци. Ние сами запазихме селото от башибозуци. Това продължи до обсаждането на Одрин 1913 г. След привършване на военните действия на 13 март 1913 г., падането на Одрин, отдадох се на земеделие, което им беше най-главното занятие. Голяма площ беше засята със зимни посеви, а след падането на Одрин още повече засяха с летници. Благодарение на благоприятното време реколтата беше толкова хубава, че ако беше късметът да си я приберат, стигаше за 3–4 години. Но, уви, нашата свобода не била задълго.

Тя трая само от 1 април 1913– до 5 юли 1913 г. На 3 юли дойде известие от избягалите българи от с. Булгаркьой от редовния турски аскер с картечници и пушки. Населението се обхвана от страшна паника. Мислят дали да излязнат да посрещнат турците, или да бягат. Първото мнение надделя – да останат, на което подкрепа дойде и от началника на конния ескадрон, който каза никой да не бяга, че турците щели да дойдат до река Еркене. На възражението ни, че на отсрещната страна на реката селата горят, че търновци, чопкьойци са избягали вече към гр. Одрин, господин ротмистърът отговори, че р. Еркене ще остане граница между България и Турция, следователно няма опасност на десния бряг на р. Еркене. Обаче въпреки думите на ротмистъра, населението беше избягало от нивите си, чудейки се какво да прави. В двоумение и под страх прекараха нощта събота срещу неделя. Турците настъпват начело с башибозук и кавалерия в 7 часа сутринта на 6 юли. Тук вече започва разорение и унищожение на

селото – от южния край, нахвърлят се върху населението. Убиват, колят, грабят има и живи хора, хвърлени в огъня. Кой както свърнал – гол, бос, с деца на гръб, – бягат към горния край на селото. Едни не сварили да бягат. Около 110 семейства се отбили в с. Голям залъф. Карнегиевата комисия констатира извършените зверства. В нашето село има избити 45 човека, а в с. Залъф – около 60 души – залъфци и нашенци. Друга част бягащи биват настигнати от турската кавалерия близо до р. Шалаплар, биват ограбени и ограбени кой каквото носел със себе си, убиват Илия Костадинов (овчар) и заграбват овцете му, но в това време явяват се няколко български кавалеристи и след малка престрелка с турските кавалеристи последните обръщат гръб, четири-пет души падат мъртви, и хукнали да бягат обратно. С това се осуетява грозният им план. По пътя си към Залъф де когото срещнали, не оставяли жив човек.

Читателите могат да си представят какво голямо богатство са оставили нещастните селяни при ненадейното напущане на селото.

Долната таблица показва какво е изоставеното богатство – движими и недвижими имоти на с. Еникьой:

1. Волове и биволи.....	650 чифта
2. Крави и телета.....	1 800 глави
3. Биволици и малачета.....	800 глави
4. Коня и кобили.....	500 глави
5. Магарета.....	500 глави
6. Прасета.....	1 500 глави
7. Овце.....	12 000 глави
8. Кози.....	2 000 глави
9. Ниви I, II и III к.	85 000 дюлюма
10. Гора.....	19 000 дюлюма
11. Лозя.....	3 000 дюлюма
12. Ливади естествени.....	3 000 дюлюма
13. Мера.....	40 000 (и повече) дюл.
14. Адата на р. Еркене.....	4 500 дюлюма
15. Засято ожънато.....	65 000 дюлюма
16. Сено окосено.....	5 000 коли
17. Земеделски къщи с целия земеделски инвентар и лозарски кащи, бъчви, съдове и др.	20 250 000 лв.
Всичко, лв.	508 350 000 лв.
от тях:	
движими имоти.....	195 600 000 лв.
недвижими имоти.....	312 750 000 лв.

ХАСКОВСКИЯТ ДИПЛОМАТ Д-Р ГЕОРГИ А. КОЖУХАРОВ И НЕГОВАТА ДЕЙНОСТ В ПОДКРЕПА НА БЪЛГАРСКИТЕ БЕЖАНЦИ

КРАСИМИРА УЗУНОВА – Хасково

Обхванато от ентусиазма на възраждащата се България, следосвобожденско Хасково се радва на първото си поколение младежи, които поемат военната кариера или се насочват към европейските университети. След завършване на образованието си, те без изключение се завръщат в родината с желанието да работят за нейното преуспяване. Един от тях е д-р Георги Андонов Кожухаров. Той е роден на 23 април 1865 г. в Хасково и едва осемгодишен остава сирак. Трудното детство на момчето съпада с освободението на страната и това в голяма степен определя и неговото бъдеще¹.

Бурните събития през 1885 г. го заварват в последния клас на Одринската католическа гимназията, където по щастлива случайност той има възможност да продължи образованието си. Завладян от всенародния ентусиазъм за обединението на България и за нейното бъдещо преуспяване, Г. Кожухаров се завръща в Хасково и работи две години като учител. През 1887 г., едва на 21 години, младежът решава, че най-доброто поприще за него ще бъде военната професия. Затова постъпва във Военното училище в София, където се отличава със старание и успешно овладяване на изучаваните дисциплини. Две години по-късно е произведен в чин подпоручик и служи пет години като офицер.

Както се случва при много от неговите връстници, доброто военното образование му отваря пътя към европейските училища. Затова през 1894 г. Г. Кожухаров заминава за Брюксел, където се записва студент в „Universite nouvelle“ и през 1897 г. е вече доктор по политически и административни науки².

В края на XIX в. новосъздадената българска държавна администрация изпитва остра нужда от млади и образовани хора, затова дипломиранят доктор по административни науки Георги Кожухаров е наз-

начен през септември 1898 г. за изпълняващ длъжността околийски началник в Казанлък. Половин година по-късно, през януари 1899 г., той е вече помощник-градоначалник на София, но само месец по-късно, на 23 февруари, е уволнен. Причина за това вероятно е смяната на кабинета на д-р К. Стоилов с този на Д. Греков и засилените партийни борби, за което съобщава и в „Народна защита“ в броя си от 24 февруари 1899 г.: „Уволнен е от длъжност новият столичен градоначалник д-р Г. Кожухаров. Г-н Кожухаров е свършил Одринската гимназия, Военното училище и Административните науки в Брюксел. Неговото уволнение може да се отнася до прекалената ревност на някои радослависти от Бесарабия, които чакат възмущени води, за да изплуват на повърхността и да оничтожават всички ненавистни тям личности... Г-н Кожухаров не е проявил нито зла воля, нито партизанство, нито неакуратност в службата си, за да заслужи своето уволнение...“³

Останал без работа, Г. Кожухаров се прибира в Хасково и става волнонаемец учител в петокласното училище. Но няколко дена по-късно той е извикан в София и назначен на дипломатическа работа, на която посвещава 15 години от живота си.

Дипломатическата си кариера д-р Г. Кожухаров започва в труден за страната момент, когато външната ѝ политика е насочена към защита на българското население, останало извън нейните предели. Особено внимание се отделя на останалите българи в европейската част на Турция, които при създадените сложни условия на организирано националноосвободително движение в Македония и Одринско са подложени на тормоз от страна на турските власти. В стремежа си да подготвят отхвърлянето на васалната зависимост към Турция и да пристъпят към национално обединение, политиките ни като че ли не могат да намерят в този момент най-правилното поведение спрямо българското население в Тракия и Македония, което също се отразява негативно върху това население.

Честите правителствени промени в края на XIX и началото на XX в. довеждат на власт кабинета на Каравелов, в който министър на външните работи е д-р Стоян Данев – политик с европейско образование и маниери, който се стреми да работи с високообразовани чиновници. Това вероятно в голяма степен е причина младият д-р Г. Кожухаров да получи работа в търговските агенции на България. В края на февруари 1900 г. той е назначен за секретар на българското представителство в Битоля. По това време отношенията между България и Турция са силно обтегнати. В началото на XX в. цялата територия на Македония, населена предимно с българи, е обхваната от националноосвободителни вълнения. Ширещото се там политическо безправие, национално-религиозно потисничество и дискриминация подтикват местното население към по-решително противодействие. Водейща сила на националноосвободителната борба става

Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Нейното ядро съставляват българи, дейци на освободителното движение. Те произхождат от най-осъзнатите слоеве на местната интелигенция, която радее за българска държавност. Тези стремления не са чужди и на широки слоеве от селячеството и наемните работници.

В същото време в средите на българските политически партии и правителства, Българската екзархия, ВМОРО и ВМОК съществуват различни виждания и становища, отнасящи се до ръководството, средствата, пътищата и тактиката в националноосвободителното движение, за времето и начина на действие. Обтегнатите отношения между България и Турция предизвикват недоволство сред европейските политици. Затова министър-председателят д-р Ст. Данев се мъчи да убеди Русия и Франция, че от правителството се вземат мерки за успокояване на обстановката. В същото време кабинетът поставя на вниманието на европейските държави въпроса за приложението на чл. 23 от Берлинския договор, отнасящ се до реформи в европейските вилаети на Турция за изравняване на правата на българите с тези на останалото население⁴. В отговор на това се засилва натискът на турските власти над българското население. Постъпките на българската дипломация за въвеждането на реформи в Македония и Одринско на този етап остават без резултат. Русия и Австро-Унгария отново отказват да се ангажират с разрешаването на проблема.

Малко преди избухването на Иленденско-Преображенското въстание, през юли 1903 г., Г. Кожухаров е преместен от Битоля в Одрин на същата длъжност, където остава до октомври 1903 г. Неговият престой в Одрин съвпада по време с избухването и жестокото потушаване на въстанието, последвано от потоци бежанци към пределите на България. Като представител на българските власти, той полага всичките си усилия, за да помогне на страдащото след погрома население. Споразумението между турските и българските власти за осигуряване на възможност на българските бежанци безпрепятствено да се върнат по родните си места създава сред населението повече надежда и желание за връщане, въпреки страховете и колебанията⁵.

Под натиска на общественото мнение и от страх пред нови размирици и усложнения, Великите сили излизат с проекти за реформи в Македония. Но на този етап населението спешно се нуждае не само от реформи, но и от материално подпомагане, за да оцелее. На 19 ноември 1903 г. в специално писмо до Външното министерство, вече като управляващ агентството в Битоля, Г. Кожухаров докладва подробно за раздаването на помощи и мерките, които се вземат да се защити населението от епидемии. В същия доклад той отбелязва голямото напрежение и натовареност, при които работи сам, без други чиновници.

За да се улесни връщането на българското население, министър Р. Петров с телеграма от 30 април 1904 г. до Българското дипломатическо агенство в Цариград посочва необходимостта от възстановяване на разрушените жилища на българските бежанци в Одринско. В нея се напомня, че голямата част от населението не желае да се върне по родните си места в Одринско, защото къщите са разрушени, а имотите – разсипани. За да улеснят и подпомогнат тяхното завръщане и установяване, местните власти трябва да предприемат мерки за гарантиране възстановяването на жилищата и това трябва да става едновременно с връщането на семействата. Посочва се и необходимостта от мерки за улесняване на прехраната на това население, както и да им се дадат средства за семена и земеделски инвентар. Министърът апелира за бързото решаване на тези въпроси, с което да се неутрализират създаваните от турските власти трудности при завръщането на българското население¹¹. За да подпомогнат и ускорят процеса, българските власти се обръщат към английското и френското посолство с молба за покровителстване на завръщащите се българи бежанци. В телеграма до Г. Кожухаров министърът съобщава: „Портата нищо не отказва, постоянно обещава и рядко изпълнява. Затова отдавна съм в конфиденциални преговори с френското и английското посолство за покровителстване на възвръщащите се бежанци.“ Като съобщава на английския и и френския посланик за телеграмата на Р. Петров, Г. Кожухаров получава в отговор уверение, че бежанците трябва да се върнат по селата си, а те чрез своите консули и военни аташета ще се грижат за построяването на къщите им, снабдяване със семена, храна и селскостопански инвентар¹².

Въпреки всички поети ангажменти от страна на турските власти, връщащите се бежанци обаче продължават да се оплакват от тяхното отношение и от създаваните пречки, които не им позволяват да се върнат по родните им места, оплакват се от мудността и явното нежелание да се възстановят изгорените села, от отправяните непрекъснати заплахи от страна на настаненото вече там турско население. Макар че турските власти официално обещават да разрешат проблемите на бежанците, турското население продължава безпрепятствено да граби материали от разрушените къщи, да присвоява имотите и засява нивите на бежанците. Заради многобройните оплаквания министърът нарежда на търговския агент Г. Кожухаров да уведоми официално валията и да помоли за допълнителни наставления до властите¹³.

Г. Кожухаров се среща и провежда разговори с одринския валия и с директора по политическите работи и получава от тях уверения за подкрепа на предложената от него обиколка из градовете и селата, където се очаква завръщането на бежанци, както и да проверят на място състоянието. Заедно с тези стъпки агентът ни предприема и разговори с

френския консул и руския вицеконсул, които също успява да привлече към идеята да се помогне на българските бежанци безпрепятствено да се върнат по родните си места. В поверителен доклад до БДА в Цариград д-р Г. Кожухаров съобщава за водените разговори и за постигнатите договорености за завръщането на бежанците¹⁴.

Въпреки всички направени усилия от страна на българския дипломат, нещата не се променят особено. Това го принуждава десетина дни по-късно отново да информира министър-председателя и министъра на външните работи за случаи на насилие над завръщащите се българи в Лозенградско и Малкотърновско. Той напомня, че слухове за подобни инциденти възпират бежанците да предприемат масово завръщане по родните си места. В подкрепа на своето изложение съобщава събраните от архиерейските наместници в двата града сведения. Според посочените от него данни се вижда, че много малко от семействата са се върнали по родните си места. Например в Лозенградската кааза от всичко 1665 души население повече от 912 души са избягали, а се връщат едва 45–46. Особено показателен пример за напрежението между българското население и турските власти е с. Пирок, Лозенградско, откъдето са избягали всичките 189 семейства, а се връща само едно. Още по-тежка е обстановката в Малкотърновската кааза. Докато в Малко Търново от избягалите 800 семейства се връщат всички, от Дерекьой бягат почти половината семейства – 100, и нито едно не се завръща, от Кара дере бягат всичките 90 семейства, а се връщат едва 6, от Мокрошево бягат всички 60 семейства и нито едно не се завръща. От всичките избягали 2520 семейства в каазата се завръщат едва 1296. Сведенията на архиерейския наместник са отразени в писмото на управляващия Българското търговско агенство д-р Кожухаров заедно с цитирани отделни примери на насилие над завърналите се по родните си места българи. Писмото получава резолюция от министър Р. Петров да се изпрати на княжеските дипломатически представители при Великите сили¹⁵. За добрата си и активна дипломатическа дейност за подпомагане на населението и отличното взаимодействие с турските власти по тези проблеми, в духа на добрите дипломатически традиции, на 30 май 1904 г. д-р Георги Кожухаров е награден от турския султан с ордена „Меджидие“ III степен¹⁶.

Напрежението между завръщащите се бежанци и турските власти в Одринския вилает продължава да нараства. На 12 юни 1904 г. д-р Кожухаров отново информира министър Р. Петров за бедственото положение на българското население. Като цитира данните, събрани от митрополията, дипломатът отбелязва, че повече от половината българско население от Василишката кааза се е върнало, завръщат се и бежанците от Малкотърновската кааза, но те са изпаднали в окаяно

положение, затова в своя доклад Г. Кожухаров отбелязва: „Относително положението на възвърналите се бежанци неоспоримо е, господин Министре, че то е съвсем окаяно: почти всички бежанци стоят гладни и голи, без никакъв подслон. Турското правителство не им дава почти никакви помощи. Едно съвсем малко количество брашно биде отпуснато, но и то даже не се раздава всичкото на бежанците.“ По-нататък в писмото си той описва многото проблеми, които съпътстват живота на бежанците¹⁷.

През октомври 1904 г. д-р Кожухаров е преместен като управляващ в агентството в Серес, където остава до декември 1907 г. Това е един от най-тежките периоди в неговия живот и професионална кариера, когато трябва като княжески представител да следи и отчита списъци на многобройните жертви дадени от българското население по време и след въстаническите действия. Особено тежко става положението, когато се разгарят вътрешните междуособни борби в революционната организация и нейните членове започват кървави саморазправи помежду си.

Но основната част от неговата дейност продължава да е насочена към подкрепа на завръщащите се българи. В един от своите доклади до министър Р. Петров Г. Кожухаров отбелязва, че въпреки постигнатото съглашение между Турция и България през 1904 г. за завръщането на бежанците от Македония и Одринско по родните места, според което те ще намерят помощ от турските власти при възстановяване на жилищата и за възвръщане на имотите им, това остава само на книга. Дипломатът отбелязва, че в Неврокопската епархия не са възстановени изгорелите къщи и не са отпуснати никакви помощи на населението, а то е изоставено в студените зимни месеци без подслон, без отопление и храна. Раздадени им са нищожни парични суми. Това принуждава голяма част от завърналите се бежанци отново да избягат в България¹⁸.

По време на престоя си в Серес, през 1905 г. Г. Кожухаров свързва живота си със Стефанка Дамянова Кондова от Прилеп и през годините семейството отглежда четири дъщери и един син. Тук той, като представител на Българското търговско агентство, продължава да се занимава със състоянието на българските бежанци и отпусканите за тях помощи от турските власти и Българската земеделска банка. В много от докладите си до министър Р. Петров д-р Кожухаров е принуден да алармира правителството за липсата на каквито и да било действия в подкрепа на населението. Той тревожно съобщава и в писмо от 1 юли 1905 г., че на пострадалите по време на въстанието български села не е оказана до момента никаква помощ, изгорелите къщи не са възстановени, раздавани са крайно недостатъчни парични помощи¹⁹.

От началото на януари 1908 г. Г. Кожухаров, като дипломатически служител с голям опит, отново е преместен в търговското агентство в Одрин. Това съвпада по време с подготовката и събитията, свързани с обявяване на независимостта на България през септември 1908 г. Още през май 1908 г. с рапорт до МВРИ той съобщава за грубите методи, с които си служат турските власти, за да принуждават българското население да се изселва в България. Между другите използвани от властите средства той посочва: „...Несносния живот, постоянните преследвания от страна на турското население, невъзможността да си обработват спокойно нивите, лозята и въобще да се занимават с полските работи, скотовъдството си и пр., но рядко некой иде да посочи на конкретни случаи, на отделни факти. Тукашните българи, сплашени от различни шпиони и кой знае по какви други причини, се боят да дойдат да изкажат болката си в агентството. Единствените учреждения, които биха могли да имат най-верни и точни сведения – Българската митрополия и председатели на черковните общини, така също не казват нищо поне досега; ето вече цели три месеца откакто съм в Одрин, при всичките ми молби и запитвания, аз не можах да узная нищо: както за тия, така и за други толкова важни въпроси, които са от най-жизнен интерес за тукашната общонародна наша кауза.“²⁰ Затова Г. Кожухаров се обръща с молба към министъра, в която посочва, че едно по-активно взаимодействие между агентството и българските черковно-общински власти би се отразило благоприятно върху живота на българското население и предлага: „Господине министре, да благоволите да разпоредите по начин, какъвто намерите за добре, да се уредят взаимните отношения между тия две представителни власти, така да се каже, на българщината тук, основани на взаимно доверие и работещи за постигане на една и съща цел – подобрене във всяко отношение положението на тукашните българи.“²¹ В отговор МВРИ му съобщават за правителствените мерки по ликвидиране на причините за изселването на българите в Одринско. В тях се казва, че българското правителство приема изселването на българите от Одринско като „нежелателен процес и като вредно за нашата национална кауза“, затова и не трябва да се вярва на слуховите, че българското правителство поощрява изселването. Освен това му съобщават, че се работи по премахване на причините за изселването, а се издават и разпореждания зорко да се следи да не се допускат никакви прояви на подстрекателство на българското население от страна на въоръжени чети да напушат бащините си огнища и да се преселват в България²². Въпреки правителствените мерки през 1908 г. процесът на усилено изселване на българските семейства от Одринския вилает продължава. От всичко 286 изселени семейства повечето се настаняват в Бурския район, а 11 – в Харманли²³.

След като на 6 април 1909 г. е подписан българо-турският протокол, според който Турция признава независимостта на България, отнoшенията между двете страни по въпросите на българското население се влошават. През есента на 1909 г. д-р Кожухаров, който вече е царски търговски агент, докладва до МВРИ за нежеланието на турските власти да обсъждат въпроса за завръщане на бежанците. При проведената среща със заместника на валията в Одрин той получава неохотни и некатегорични отговори по въпроса за завръщането на бежанците, както и неприкрито се демонстрира нежеланието на турските власти да подпомагат завръщането им: „Той не искаше да ми каже категорично, че не им е желателно възвръщането на бежанците, а още повече на ония от тях, върху чиито земища има вече заселени или е предвидено да се заселят турци бежанци.“²⁴ Г. Кожухаров съобщава и за своите многократни и настойчиви искания пред турския чиновник да му бъдат съобщени причините, поради които някои от бежанците не са допуснати да се завърнат по родните си места. В заключение той констатира: „Аз се убедих, господин Министре, че всякога техните отговори са били само за закъсване, за отлагане на работата. А предвид важността на въпроса, по мое скромно мнение най-целесъобразно ще бъде да се командирова един от чиновниците на повереното ми агентство да споходи под разни предлози селата, в които има най-много бежанци, и на място да научи положението им; да събере всички потребни сведения за числото им, за оставените им имоти, къщи, ниви и пр.; кои от тях са заселени с турци, ако има такива, и кои са празни; имали, колко, где и какви завърнали се бежанци и при какви условия им е позволено възвръщането; защо не се позволява на всичките...“²⁵ Дипломатът предлага специално командирован чиновник, който „ще поеме грижата да установи и уреди едно правилно информиране за всички важни случаи, сега и за в бъдеще, нещо, което е от голяма необходимост за редовната и правилна служба на агентството и което при всичките ми старания от две години не можах да сполуча да направя благодарение на обстоятелствата, че трябваше лично да се обиколи вилаетът, нещо, което за мене не е така лесно, както за един друг чиновник на агентството...“²⁶

Обстановката в Одринско става още по-тежка през зимата на 1910 г. С писмо от 8 февруари 1910 г. Г. Кожухаров пише до министър М. Сарафов за затрудненията, които създават турските власти на завръщащите се български бежанци. Дипломатът споменава конкретни примери за селяни от Мустафашанския район, на които е забранено да се връщат и установяват в старите си жилища, защото ги били напуснали през 1903 г. Тези хора вече два пъти подред били прогонвани и пак се връщали през друго място през границата²⁷. В друго писмо от 9 февруари 1910 г. Г. Кожухаров отново пише до М. Сарафов за неволите

на други бежанци от с. Лахна, Одринско, които след завръщането си най-напред били принудени да платят данъците си, а като разбрали, че имотите им са заети от турци и потърсили защитата на властта били изгонени²⁸. В много от своите писма до министъра дипломатът описват репресивните мерки на административно-полицейските власти в Турция спрямо българските бежанци. Затова той предлага на министъра: „И аз мисля, господине Министре, че ще се направи добра услуга, ако се настоя пред надлежните министерства в Цариград, щото на валията да се дадат бързи заповеди, да останат спокойни да живеят и работят всички идващи в Турция лица с български паспорти до окончателното уреждане на въпроса за поданството.“²⁹

Дипломатът д-р Кожухаров остава на поста си в Одрин до септември 1913 г., след което е преместен в Солун, където остава до септември 1915 г.

Възличането на България в Първата световна война през септември 1915 г. го отправя в редовете на армията. Той вече е на 50 години, но воюва в 10-а опълченска дружина до 31 октомври 1918 г. като ротен командир със званието капитан.

След Първата световна война д-р Г. Кожухаров се оттегля от активна дейност на дипломат и военен и се установява като пенсионер в родния си град Хасково, където се занимава с литературно творчество и успява да напише и отпечата свои белетристични творби, пише мемоарите си, част от които издава. На 9 януари 1947 г. Г. Кожухаров умира в Хасково на 82-годишна възраст³⁰.

БЕЛЕЖКИ

¹ Регионален исторически музей (Рим) – Хасково, арх. фонд.

² Пак там.

³ Народна защита, 24 февр. 1899.

⁴ ЦДА, ф. 3, оп. 8, а.е. 171, л. 1–3.

⁵ Пак там, ф. 176, оп. 1, а.е. 2022, л. 64.

⁶ Пак там, ф. 321, оп. 1, а.е. 1530, л. 15–16.

⁷ Пак там, ф. 331, оп. 1, а.е. 721 л. 15–16.

⁸ Д-р Т р а й к о в В. и кол. Миграционни движения на българите 1878–1941. т. I, 1878–1912, С., 1993, с. 11.

⁹ ЦДА, ф. 176, оп. 1, а.е. 2023, л. 132, 133; ф. 321, оп. 2, а.е. 17, л. 16–17.

¹⁰ Пак там, а.е. 2022, л. 137.

¹¹ Пак там, ф. 321, оп. 1, а.е. 1578, л. 17.

¹² Пак там, л. 18.

¹³ Пак там, ф. 321, оп. 2, а.е. 17, л. 39.

¹⁴ Пак там, л. 65–67.

¹⁵ Пак там, ф. 176, оп. 1, а.е. 2023, л. 132, 133.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, ф. 321, оп. 1, а.е. 1634, л. 10, 11.

¹⁸ Пак там, ф. 176, оп. 1, а.е. 2311, л. 8.

¹⁹ Пак там, л. 33–388.

²⁰ Пак там, а.е. 183, л. 34, 35.

²¹ Пак там.

²² Пак там., ф. 336, оп. 1, а.е. 431, л. 16.

²³ Пак там, а.е. 437, л. 18–19.

²⁴ Пак там, ф. 176, оп. 2, а.е. 162, л. 137, 138.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, ф. 321, оп. 1, а.е. 1959, л. 7.

²⁸ Пак там, л. 8.

²⁹ Пак там, л. 16.

³⁰ РИМ–Хасково, арх. фонд.

ИСТОРИЯТА НА ЕДИН ТРАКИЙСКИ РОД – БАЛАБАНОВИ

КРАСИМИРА ДЯКОВА

Регионален исторически музей – Кърджали

В българската етнографска наука първите проучвания на Тракия се определят от интересите на отделните изследователи. Тези проучвания осветляват определени въпроси. Още в началния период от развитието на българската етнография, през епохата на Възраждането, започва и осъзнатият системен интерес към етногенезиса, етническата история и култура на българите, живеещи в Тракия. Почти всички изследователи разглеждат традиционната духовна култура не в границите на Тракия, а в етническите граници на българския народ. Затова бихме казали, че в тази сфера чисто етнографски проучвания на Тракия няма, а те са част от проучванията на страната ни. Днес никой не се съмнява, че всички особености на Тракия, взети в своята цялост, показват и единството, и богатството на форми в културата на българския народ.

Естествено възникват въпросите: до каква степен в етнографските проучвания е представена цялата етническа територия на Тракия при характеризирането на народната култура, до каква степен са събрани материали от отделните и райони, какви теми и доколко са изследвани. Тези въпроси безспорно могат да бъдат предмет на самостоятелно проучване с подробно отчитане и картографиране на отделните етнографски явления.

Изследването на бежанците преселници от Беломорска Тракия, заселили се в свободните предели на България след 1912 г., има важно значение за възкресяване на културно-историческото ни минало. Този проблем крие широки възможности за по-живото, по-пълнокръвното и личностно представяне на историческата съдба на българите преселници.

Преследвани, убивани, изгонени от своите родни места, преодолели хиляди несгоди, бежанските кървани, отделни семейства и про-

кудените синове на Беломорска Тракия намират приют в България. Държавата ни след две национални катастрофи, при изключително неблагоприятно международно положение и вътрешно политическо сътресение, успява да помогне и да осигури на своите братя подслон и средства за препитание¹.

Българското население, което не е подготвено за бягство, оставено на произвола на съдбата, е подложено на жестоки насилия и грабежи. Десетки хиляди българи са убити и над 30 000 изгонени. В историята на българския народ има много трагични страници, но над всички трагедии се откроява със своята дълбочина и жестокост, с мъченията, страданията и с броя на жертвите си, трагедията на българското население в Тракия. Всяка педя нейна земя е оросена с българска кръв. Милетич пише: „Трагедията на Батак бледнее пред тракийската орисия, защото геноцидът на тракийците през лятото на 1913 г. е бил извършен в седемдесет села.“²

Паниката, обхванала всички бежанци от Беломорска Тракия, ги кара да тръгнат без нищо от Гюмюрджина за Кърджали. Всички казвали: „Бързо да вървим да минем границата.“

Мисълта, че мъките им ще свършат в България, не се оправдават. Идвайки тук, са настанени в казарми. Много хора се разболяват от холера. Селяните се пръсват едни на едно място други – на друго. Трагедията на тракийските българи продължава. За малко е радостта на българите в двете Тракии след освобождението им. Останалото беззащитно население е подложено на поголовна сеч, а селата – опожарявани до основи. Тези моменти не се забравят³.

Доказано е, че когато ние, съвременниците, познаваме своя род от корена му, с по-вярна мая подхранваме родословното си дърво. При това няма човек, който да не се гордее с родословната си подкваса. Кърджали пази традициите на поколения бежански родове, някои от които са оставили трайни следи в неговия бит и култура. През 20-те години на XX в., тракийските бежанци от Беломорска Тракия образуват новия етнически и религиозен елемент на града.

Ще си позволя да опиша историята на един от тези тракийски родове, успешно преодолели моментите на асимилация и гонения, установили се трайно в Кърджали и продължили своята кауза и развитието на своят род – Балабанови.

Коренът им идва от Западна Тракия. При напускането на пределите на Беломорска Тракия, през 1925–1926 г. потокът от тракийски бежанци се насочва през Свиленград в района на Югоизточна България, около градовете Тополовград, Елхово, Ямбол и околните села Мрамор, Орлов дол, Малко и Голямо Шарково и др. Информаторът ни се нарича Васил Балабанов, който беше така любезен да ни разкаже за пътя, по който са минали неговите роднини.

Дядо му се казва Васил Атанасов Балабанов. Неофициално придобива още една фамилия – Врангаджиев, поради това, че дълги години като млад е бил овчар при едри родопски скотовъди, които докарвали стадата си да зимуват в Тракия. Родом е от село Каракурджали, Гюмюрджинско. Живял е до 92-годишна възраст и умира през 1953 г. Добър организатор както в семейната, така и на работата навън.

Баща му Тодор Балабанов е роден през 1900 г. и през 1925 г. се изселва в България. Майка му, Наста Василева Балабанова, е родом от Еникьой (Дедеагачко) и след опожаряване на селото е интернирана на о. Крит.

След изтеглянето си от Тракия семейството на дядо ми се установява в Тополовград. След известно време обстановката в Тракия се успокоява, правителството взема инициативата да проучи къде могат да се заселват струпалите се твърде много бежанци в този район и те се насочват към Родопите – Кърджалийско, Хасковско, където има много свободни къщи и необработена земя на изселили се турци в съседна Турция. Бедността на бежанците, гладът, недоимъкът във всяко отношение принуждават всички да се включават в работа, дори и децата. Васил Балабанов е роден на 14 януари 1928 г. Едва 2-годишен информаторът ни идва в Родопите. Докато си построят нова къща в с. Гледка, през 1933–1932г., една година живеят в с. Пепелище (Кюлджюлер). В семейството се раждат пет деца, като информаторът е средният брат, а има още три сестри – Станка, Стойка и Кера, и брат – Вълко. Семейството се занимава със земеделие, предимно с тютюн и отчасти помалко с житни култури. В селскостопанската работа и във фамилията им царял строг патриархален ред. Вечер най-възрастният провеждал оперативка, на която се правел преглед на извършената работа през деня и се давали насоки за работата през следващия ден. Посочвали се примери на организиране на работата в семейството от най-възрастния, Васил Балабанов: „Невесто, ти с момичетата на тютюна. Да се бере и ниже, само че по-раничко на сабайлен, по росата, докато не е започнал да се лепи. И по-кошку – по-бързо и по-пъргаво.“

Тодоре – обръща се към баща ми, ти вземаш едно от момчетата и отиваш да каръчиш рапката (царевицата), защото след седмица ще бъде късно, рапката ще израсне и няма да може да се каръчи (загряляне на царевицата с рало).

Атанасе – чичо ми, – ти с другото момче отиваш да косиш чаира.

Това бяха разпоредбите на старейшината на фамилията, които не търпят противоречия. Баща ми, след привършване на земеделската работа през зимния период, постъпваше на работа в тютюневите складове в Кърджали. Приятен спомен за информатора ни остава празникът Рождество Христово – Коледа, с най-приятните преживявания за децата.

Подготовката започва с почистване и подреждане, всичко да е изрядно за идването на коледарите. Вечерта се запалва кандилото и започва радостното преживяване с ритуалите свързани с коледарите: „Печи ляп кръст дукато сребро злато. Ком паничка, ком лъжичка сомен домен кило и половичка, речите момци Амин!“ След този голям празник идваше и моят имен ден казва информаторът – Васильов ден. На този ден децата отново тръгнаха по къщите и сурвакаха с дрянови пръчки за здраве, защото дрянът символизира сила и здраве. Освен това до стопанина на къщата се поставя по тежък камък с пожелание „колкото тежи камъкът, толкова да тежи кесията му“. Официален празник на селото е Голяма Богородица, честван на 28 август. Задължително се е правил курбан и се приготвя тракийски клин. За Великден цялото семейство пости 40 дни и с трепет се очаква дванадесетия час, за да се вкуси блажно, влючително и сютляш⁴.

До 1949 г. с. Гледка е отделено от Кърджали и се води Мастанлийска околия. Река Арда представлява естествената граница между Кърджали и Момчилград. Делегация начело с Тодор Балабанов се изпраща с цел да се причисли с. Гледка към Кърджали. Деветнадесет села са включени към общината, като по-известни кметове са Момчил Карабекиров, Стоян Петков. „Баща ми, Тодор Василев Балабанов – си спомня информаторът, – се ползваше с уважение и авторитет сред селяните си. Избран бе в различни селски инициативни комитети. С трайни следи ще остане участието му като член и касиер на първото църковно настоятелство, основано през 1936 г. В настоятелството се избираха видни влиятелни селяни, които се ползваха с доверие и авторитет сред съселяните си.“

Първи касиер на църквата е бил именно Тодор Балабанов. Добър инициатор и организатор, той си остава тясно свързан с изграждането и поддържането на църквата „Успение Богородично“. Интересно е да се знае, че църквата започва да се строи през 1936 г. Изгражда се инициативен комитет начело с отец Васил Топузлиев. За пръв помощник на комитета се избира Тодор Балабанов. Започва събирането на волни помощи и дарения, като се обхождат всички села с българско население – Гледка, Веселчане, Айрово, Резбарци, Прилепци, Опълченци, Вишеград, Островица и др. Дарителската кампания прехвърля границите на община Гледка и се събира средства от град Кърджали. Бакали, сладкари, шивачи и кожари – всеки дава каквото има за църквата. За отбелязване е, че в дарителската кампания участват и мюсюлмани. Парите се използват за закупуване на вар, цимент, дървен материал и др. Трудът е безплатен, камъни се доставят от Джебелско с волски коли и каруци. Довеждат се майстори зидари от Родопите. Всички хора от селото и от съседните села с готовност се отзовават по

определен график и с доброволния си труд участват в изграждането на църквата. Изграждането на църквата завършва през 1938 г. Започва се оборудването на храма. Едни даряват камбаната, други – иконите (всеки именник подарява съответната икона). За изографисването на църквата специално се водят иконописци от Трявна, които изографисват вътрешността на храма. Църквата е открита официално през 1938 г.

Във формирането на тракийското дружество през 1932–1935 г., бащата на Васил Балабанов – Тодор Балабанов, взема дейно участие. Събират се средства с благотворителна цел, за да се подпомогне организацията. Самият информатор участва през 1956 г. като младоженец във възстановка на западно-тракийска сватба под ръководството на Мара Михайлова, с цел подпомагане на Етнографския музей в града.⁵ Събраната информация дава възможност на В. Балабанов да изготви родословно дърво. Той е записал осемдесет души от рода Балабанови. Голяма част от тях са завършили висше образование, а той самият е полувисшист-икономист.

Прогонвани четири пъти от своята родна Тракия и своите родни огнища, прехвърляни от едно място на друго, от едно селище в друго, тракийците и днес живеят и се водят от мисълта, да се завърнат в онази земя, която ще ги спаси от пороя, но и която им донесе такива страдания, които само един бежанец може да изживее. Бурята грабна всеки тракиец и остави трайни следи в неговата памет и след малък отидих виждаме останалите спасени, които надигат бодро глава и първата дума, която произнася тяхната уста, е Тракия.⁶

Постарах се да опиша историята на един тракийски род, останал жив, съхранил се и достойно продължил каузата на тракийските бежанци, техните традиции и обичаи. Разказах историята на един тракийски род, защото тя е част от историята на цяла Тракия, съхранила в паметта на хиляди бежанци онези мигове на гонения и убийства, пред които изтръпва всеки човек, но запазили своя борбен дух, фолклора и обичаите си, които и до днес радват всички ни, огласят сцените по събори и празници и показват как се съхранява една нация, без да се прекланя глава и да се пада духом.⁷

Епопеята на тракийските бежанци никога няма да бъде забравена, но поколенията останали след тях достойно продължават започнатото, като запазват идентичността си, изграждат нови църкви и параклиси, разказват историята на рода си и с гордост произнасят името Тракия, защото те помнят, но не откъсват.

В заключение мога да кажа, че може да се пише още много за трагедията на българите от Тракия, но ще замълчим и само ще промълвим: „Поклон пред жертвите български и нека миналото винаги е живо в съзнанието на потомците.“

- ¹ Попов, Р. Тракиецът и неговият свят. Хасково, 1995 с. 10, 11.
² Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1991.
³ Михайлова, М. Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кърджали, 1996, 52–54.
⁴ Балабанов, В. Историята на моят род – Балабанови, а.е. 412.
⁵ Георгиева, Ц. Кърджали – от традиция към модерност. С., 1998, с.159.
⁶ Михайлова, М. Село Чобанкьой. Кърджали, 2002, с. 268.
⁷ Михайлова, М. Кърджали. С., 2000, с. 241, 242.

І. Военни договори и документи за Балканската война

1. ДОГОВОР

за приятелство и съюз между България и Сърбия

Сключен в София на 29 февруари 1912 година (ст.ст.)

Чл. 1. Царство България и Кралство Сърбия си гарантират взаимно политическата независимост и териториална цялост, ангажирайки се по един абсолютен начин и без въздържание да си помагат взаимно с всичките си сили, в случай че една от двете държави би била нападната от една или повече държави.

Чл. 2. Двете договарящи страни се задължават също да си помагат взаимно с всичките си сили, в случай че една коя да е от Великите сили би се опитала да анексира, да окупира или заеме с войските си, дори и временно, която и да е териториална част на Балканския полуостров, намирайки се сега под турско владичество, в случай че една от договарящите се страни намери, че това би било противно на нейните жизнени интереси и като „casus belli“.

Чл. 3. Двете договарящи страни се задължават да не сключват мир, освен заедно и след предварително споразумение.

Чл. 4. Една военна конвенция ще бъде сключена, с цел да осигури пълното и удобно изпълнение на настоящия договор за постигане на преследваната цел. Тази конвенция ще стимулира също и всичко онова, което има да се предприеме от едната и другата страна в случай на война, и всичко, което би имало общо с военната организация, дислокацията и мобилизацията на войсковите части, отношенията на висшите командвания, които ще трябва да се установят още от мирно време за приготвяване на доброто ръководство на войната. Военна-

та конвенция ще съставлява неразделна част от настоящия договор. Изработването ѝ трябва да започне най-късно в срок от 15 дена след подписването на настоящия договор и трябва да се свърши в срок най-много от два месеца.

Чл. 5. Настоящият Договор и Военната конвенция ще бъдат в сила от деня на подписването им до 31 декември 1920 г. включително. Те не ще могат да бъдат продължени подир тоя срок, освен след едно допълнително споразумение от двете договарящи страни. Всякога при свършване на Договора и на Военната конвенция, в случай че двете страни се намират още във война и без да са ликвидирали резултата от положението на война, Договорът и Конвенцията ще бъдат в сила до подписването на мира или до ликвидацията състоянието на работите, предизвикани от войната.

Чл. 6. Настоящият договор се състави в два еднообразни екземпляра, редактирани и двата на сръбски и на български език. Той ще се подпише от държавните глави и от министрите на външните работи и на двете страни. Военната конвенция, подобно на двата екземпляра, редактирана на сръбски и български, ще бъде подписана от държавните глави, от министрите на външните работи и от специални военни пълномощници.

Чл. 7. Настоящият договор и Военна конвенция не могат да бъдат публикувани или съобщени на други държави, освен след едно предварително споразумение на двете договарящи страни, и то съвместно и едновременно. За приемането на една трета държава в съюза, едно предварително споразумение ще бъде също нужно.

ТАЕН АНЕКС **към Договора за приятелство и съюз** **между Царство България и Кралство Сърбия**

Подписан на 29 февруари 1912 година (ст.ст.)

Чл. 1. В случай, че в Турция избухнат вътрешни безредия от естество да турят в опасност националните или държавни интереси на договарящите или на една от тях, както и в случай на вътрешни или външни мъчнотии, при които Турция би се видяла принудена да въдвори statu-quo-то в Балканския полуостров, тая от двете договарящи страни, която първа би се убедила, че ще трябва за това да се приеме една военна акция, ще трябва да се обърне към другата страна с мотивирано предложение и ще бъде задължена да влезе веднага в размяна на възгледи и ако не е съгласна със своята съюзница, да ѝ

даде един мотивиран отговор. Постигне ли се едно съглашение за акция, това съглашение ще трябва да се съобщи на Русия и в случай, че тя не се противопостави, акцията ще бъде предприета съобразно с постигнатата спогодба, въодушевявайки се във всичко от чувствата на солидарност и общността на интересите. В противен случай, било че не се постигне спогодба – и двете страни ще се обърнат за мнение към Русия, чието мнение, ако и доколкото Русия се произнесе, ще е задължително и за двете страни. В случай че и Русия се въздържи да даде мнението си и спогодбата между двете договарящи страни дори и подир това не би могла да се постигне, тая от двете страни, която е за акцията, реши да се ангажира сама на своя отговорност, другата страна ще трябва да съблюдава един приятелски неутралитет по отношение на своята съюзница, да направи мобилизация в размерите, предвидени по военната конвенция, и да се притече с всичките си сили на помощ на своята съюзница, щом една трета държава вземе страната на Турция.

Чл. 2. Всички териториални увеличения, които биха се реализирали чрез една обща акция в смисъла на чл. 1 и 2 от Договора и по чл. 1 на настоящия Таен анекс, ще останат в кондоминиума на двете съюзни сили. Тяхното ликвидиране ще стане без забава, в един срок максимум от три месеца след сключването на мира и на следните бази: Сърбия признава на България правото на териториите на изток от Родопите и на река Струма; България признава правото на Сърбия върху тия разположени на север и запад от Шар планина. Колкото за териториите, включени между Шар, Родопите, Егейско море и Охридското езеро, ако двете страни се уверят, че тяхното организиране в отделна автономна област е невъзможно на основание общите български и сръбски национални интереси или по други причини от външен или вътрешен ред, то с тези територии ще се постъпи според по-долните постановления: Сърбия се ангажира да не формулира никакви искания върху териториите, разположени отатък линията, означена върху тук приложената карта, която излизайки от турско-българската граница от върха Голям (Северно от Крива паланка), следва общо направление югозападно до Охридското езеро, минавайки през върха Китка, между селата Метехово и Подържи Кон, през върха на изток от с. Нерав, следвайки водоразделната линия до върха 1000, северно от с. Башево, между селата Любенци и Петърлица, през върха Острич 1000 (Лисец планина), върха 1050, между селата Драч и Опила, през селата Талишманци и Живалево, върха 1050, върха 1000, през с. Къшали, по главната водоразделна линия Градище планина до върха Горище, към върха 1023, следвайки след това водоразделната линия между селата Иванковци и Логинци, през Ветърско и Сопот на Вардара. Минавай-

ки Вардара, тя следва гребените към върха 2550 и до планина Петро поле, по водоразделната линия на тая планина, помежду селата Крапа и Барбарес до върха 1200, между селата Еркеново и Дреново, до върха Чесма (1254) по водоразделната линия на пл. Баба планина и Крушка Тепеси, между селата Сълп и Церско, до върха на Протойска планина, източно от село Белица, през Брежани до връх 1200 (Илинска планина), по водоразделната линия през върха 1330 до върха 1217 и между селата Ливоища и Горенци до Охридското езеро, близо до манастира Гъбовци. България се задължава да приеме тази граница, ако Н. И. В. руският император, който ще бъде помолен да бъде арбитър по този въпрос, се произнесе в полза на тая линия. Следва от само себе си, какво двете договарящи страни се задължават да приемат като окончателна граница линията, която Н. И. В. руският император в гореозначените граници би намерил, че съответства най-много на правата и интересите на двата народа.

Чл. 3. Препис от договора и от настоящия секретен анекс ще се съобщят съвместно на руското имп. правителство, което ще бъде замолено същевременно да вземе акт, като израз на благоразположение, предвид целите, които се преследват, и да моли Н. И. В. руския цар да благоволи да приеме и одобри определените за него и правителството му атрибуции чрез клаузите на тия два акта.

Чл. 4. Всички различия, които биха изникнали досежно тълкуването и изпълнението на една коя да е от клаузите на договора, на настоящия таен анекс и на военната конвенция ще бъдат подложени на окончателното решение на Русия, щом като една от двете страни декларира, че тя смята за невъзможна една спогодба чрез директни разговори.

Чл. 5. Никое от положенията на настоящия таен анекс не може да бъде публикувано или съобщено на друга държава, без предварително съгласие на двете страни и одобрението на Русия.

(Следват подписите)

ВОЕННА КОНВЕНЦИЯ между Царство България и Кралство Сърбия

Подписана във Варна на 29 април 1912 година

Съгласно духа и въз основа на чл. 3 от приятелския и съюзен договор между Царство България и Кралство Сърбия и най-после за по-доброто осигуряване успешното водене на войната и за по-пълното осъществяване на целите, които съюзът има предвид, двете договаря-

щи страни постановиха долните условия, които ще имат същата сила и стойност, както предписанията на самия договор.

Чл. 1. Царство България и Кралство Сърбия се задължават в случаите, предвидени от чл. 1 и 2 на съюзническия договор и от чл. 1 на тайния анекс на този договор, да си дават взаимно помощ, България с една въоръжена сила не по-малка от двеста хиляди войници, а Сърбия с една сила не по-малко от сто и петдесет хиляди войници, в състояние както да се сражават на границата, тъй и да взимат участие във военни операции извън родната територия. В това число не трябва да се включват нито бойците от свръхсметните формации, нито тия от третия сръбски бан, нито войските от българското опълчение. Този боен контингент ще трябва да се изпрати на границата, или оттатък границата на родната територия – по направление, загдето ще се изисква да бъдат отправени, според причините и целта на военните операции – най-късно на 21-ия ден, след обявяването на войната или след съобщението на една от съюзните държави, че *casus foederis* е настъпил. Във всеки случай двете страни ще считат за своя съюзническа длъжност – ако това е съобразено с естеството на военните действия и може да повлияе на благоприятния изход на войната – да изпращат даже на части и в пределите на мобилизацията и концентрацията войските си на бойното поле веднага след седмия ден от обявяването или пък от почването на *casus foederis*-а.

Чл. 2. Ако Румъния нападне България, Сърбия е длъжна веднага да ѝ обяви война и да отправи против нея силите си, най-малко сто хиляди бойци, било към Средния Дунав, било на операционния театър в Добруджа. В случай че Турция нападне България, Сърбия се задължава да навлезе в Турция и да отдели една част от мобилизираната си войска, най-малко сто хиляди бойци, за да я изпрати на Вардарския операционен театър. Ако Сърбия се намери в това време сама или заедно с България във война с трета държава, тя ще употреби против Румъния или против Турция всичките си свободни войски.

Чл. 3. Ако Австро-Унгария нападне Сърбия, България се задължава да обяви веднага война на Австрия и да изпрати войските си, най-малко 200 000 бойци, в Сърбия по такъв начин, че съединени със Сръбската армия, да действат било нападателно, било отбранително срещу Австро-Унгария. Същото задължение има България по отношение на Сърбия, в случай че Австро-Унгария под какъвто и да е било претекст, в съгласие или без съгласието на Турция, изпрати войски в Новопазарския санджак и Сърбия бъде заставена да ѝ обяви война, или за защита на интересите си изпрати войските си в санджака и чрез това предизвика един въоръжен конфликт между нея и Австро-Унгария. В случай че Турция нападне Сърбия, България се задължава

правят или изново строят за бързото съсредоточаване войските на границата и за по-нататъшните операции.

Чл. 14. Настоящата конвенция ще бъде в сила от деня на подписването ѝ и ще трае докато е в сила приятелският и съюзен договор, към който е прибавена и съставлява неразделна част.

(Следват подписите)

Д-р Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925. С., 1925, 36–42.

2. ДОГОВОР

за отбранителен съюз между България и Гърция

Подписан в София на 16 май 1912 година

Взимайки предвид, че двете държави твърдо желаят запазването на мира на Балканския полуостров и че могат чрез един солиден отбранителен съюз най-добре да отговорят на тая нужда.

Взимайки предвид в същия ред на мисли, че мирното съвместно съществуване на разните народности в Турция върху базата на едно истинско и реално политическо равенство и на зачитане правата, произхождащи от договорите или другояче отстъпени на християнските народности в Империята, съставляват необходимите условия за затвърдяване положението на работите в Изток.

Взимайки най-после предвид, че едно взаимно работене на двете държави в поменатия смисъл е от естество и в интереса на техните добри отношение с Турската империя, за да се улесни и укрепи сговорът на гръцките и български елементи в Турция:

Правителството на Н. В. Царя на българите и правителството на Н. В. К. на елините, като си обещаваат взаимно да не дават каквато и да е било нападателна тенденция на своето чисто отбранително съглашение и като са решили да сключат помежду си един съюз за мир и за взаимно покровителство в пределите по-долу означени, назначиха за свои пълномощници..., които се установиха на следното:

Чл. 1. Ако, противно на искреното желание на двете високо договарящи страни и въпреки поведението на техните правителства, за избягване на всяко агресивно действие и всяко предизвикателство спрямо Отоманската империя, една от двете държави бъде нападната от Турция било от своята територия, било чрез систематично нарушение правата, произтичащи от договорите или от основните принципи на международното право, двете високо договарящи страни са длъжни да си помагат взаимно с целокупните си въоръжени сили и впоследствие да не сключват мир, освен заедно и в съгласие.

Чл. 2. Двете високо договарящи страни взаимно си обещаваат, една страна, да упражнят моралното си влияние над своите сънародници в Турция, в смисъл за да допринесат искрено за съвместното съ-

жителство на елементите, образуващи населението на Империята и, от друга страна, да си дават взаимна помощ и да вървят в хармония във всички акции пред отоманското правителство или към Великите сили, което ще има за цел да се добие или да се осигури реализирането на правата, произтичащи от договорите или другояче отстъпени на гръцката и българската народност, прилагането на политическото равенство и на конституционните гаранции.

Чл. 3. Настоящият договор ще важи за три години от деня на подписването му и ще бъде тацитно подновяван по за една година, освен ако се денонсира. Денонсирането му ще бъде нотифицирано най-малко шест месеца преди изтичането на третата година от подписването на договора.

Чл. 4. Настоящият договор ще се пази в тайна. Той не ще може да се съобщи на трета сила, било изцяло или по части, нито ще се обнародва било изцяло или по части, освен със съгласието на двете високо договарящи страни.

Настоящият договор ще бъде ратифициран колкото се може по-скоро. Ратификациите ще се разменят в София (или в Атина).

За уверение на което респективните пълномощни министри подписаха настоящия договор и го скрепиха със своите печати.

(п.) Ив. Е. Гешев, Д. Панас

Декларация

Член първи не се отнася в случай на една война, която би избухнала между Гърция и Турция вследствие приемането в Гръцкия парламент на критските депутати против волята на отоманското правителство. В този случай България не е длъжна, освен да пази по отношение на Гърция един благосклонен неутралитет. Щом ликвидирането на кризата по източните работи вследствие събитията от 1908 година, колкото се отнася до Критския въпрос, кореспондира на общия интерес и би била също от естество, без да смущава равновесието на Балканския полуостров да консолидира там, в интереса на мира, международното положение, България (независимо от поетите ангажменти чрез настоящия договор) се задължава да не затруднява по никакъв начин една евентуална акция на Гърция, клоняща да разреши този въпрос.

(п.) Ив. Е. Гешев, Д. Панас

ВОЕННА КОНВЕНЦИЯ между България и Гърция

Сключена в София на 22 септември 1912 година

Негово В. царят на българите и Н. В. кралят на елините, желаейки да допълнят отбранителния съюзен договор, сключен в София на 16 май 1912 г. между Царство България и Кралство Гърция чрез една военна конвенция, назначиха за тая цел свои пълномощници..., и се съгласиха както следва:

Чл. 1. В случай че съобразно с произтичащите задължения от отбранителния договор за съюз, сключен в София на 16 май 1912 г. между България и Гърция, тая последната (Гърция) би интервенирала военно срещу Турция в една българо-турска война, или България против Турция в една турско-гръцка война, двете държави, българска и гръцка, се задължават да си помагат взаимно: било, Гърция с един ефективен минимум 120 000 души, и България с един ефективен най-малко от триста хиляди войници. Тези сили трябва да бъдат готови да влязат в бой на границата, както и да вземат участие във военните операции извън пределите на народната територия. Гореканите войски трябва да бъдат концентрирани на границата и също да я преминат най-късно до 20-ия ден след мобилизацията или от съобщението, дадено от една от договарящите страни, че е настъпил *casus foederis*.

Чл. 2. В случай че Гърция бъде атакувана от Турция, България се ангажирва да обяви война на тази последната сила и да влезе в бой срещу нея с всичките си сили, фиксирани в пределите на чл. 1, с един минимум от 300 000 души, съобразявайки военните си операции с плана, изработен от Българския генерален щаб. В случай че България бъде нападната от Турция, Гърция се ангажирва да обяви война на тая последната сила и да влезе в бой срещу нея с всичките си сили, фиксирани в пределите на чл. 1 с минимум от 120 000 души, съобразявайки своите военни операции с плана, изработен от Гръцкия генерален щаб. Главният обект на Гръцката флота трябва във всеки случай да бъде да стане господарка на Егейското море и да прекъсне съобщенията по този път между Мала Азия и Европейска Турция. В предвидените случаи в двата предиущи параграфа България се ангажирва да действа нападателно с една голяма част от армията си против средоточените турски сили в областта на вилаетите: Косовски, Битолски и Солунски. Ако Сърбия, по силата на своите съглашения с България, вземе участие във войната, България ще може да разполага с всичките си военни сили в Тракия; но в този случай тя взема задължение чрез настоящия

акт спрямо Гърция сръбските военни сили, които ще действат нападателно, да не бъдат по-малко от 120 000 души срещу турските сили, концентрирани в областта на трите гореказани вилаети.

Чл. 3. Ако България и Гърция по силата на една предварителна спогодба обявят война на Турция, те са задължени – едната и другата, освен ако не е другояче уговорено чрез едно специално съглашение – да поставят на бойното поле предвидените ефективни по чл. 1 на настоящата конвенция. Разпорежданията на последните два параграфа от чл. 2 са приложими също в този случай.

Чл. 4. В случай че едно от договарящите правителства обяви война на една друга държава, освен Турция, без една предварителна спогодба и без одобрението на другото правителство, това последното е свободно от задълженията, изложени в чл. 1, но остава най-малко задължено да пази през всичкото траене на войната един приятелски неутралитет спрямо своята съюзница.

Чл. 5. В случай на съвместна война, никоя от съюзените държави не може да сключва примирие за повече от 24 часа, без едно предварително споразумение и без одобрението на другата съюзна държава. Съглашението на двете договарящи страни, писмено изразено, ще бъде също необходимо, за да може едната от тях да се заангажира в преговори за един мир или сключването на един договор за мир.

Чл. 6. В случай че България и Гърция, след като мобилизират военните си сили или влезат в бой, Гърция се види принудена да уреди Критския въпрос съобразно желанията на народностите в острова и за това бъде нападната от Турция, България се ангажира да ѝ се притече на помощ съобразно чл. 1 от настоящата конвенция.

Чл. 7. Началниците на Генералните щабове на Гръцката и Българската армия трябва в случай на война да се осведомяват за благовременно върху техните оперативни планове. Освен това те трябва да се запознават всяка година върху поправките, внесени в тия планове в случаи на нови обстоятелства.

Чл. 8. Настоящата конвенция ще стане задължителна за двете договарящи страни тутакси щом бъде подписана; тя ще остане в сила през всичкото траене на Отбранителния съюзен договор от 15 май 1912 г., към който се счита за неразделна част.

(п.) И. Е. Гешев, генерал Фичев, Д. Панас, капитан Ж. Г. Метаксас

Д-р. Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. С., 1925, 48–49.

3. ДОГОВОР ЗА МИР, сключен помежду Турция и Съюзниците

в Лондон на 17/30 май 1913 г.

Чл. 1. С размяната на ратификациите на настоящия договор ще настъпи вечен мир и приятелство между Н. В. императора на отоманите, от една страна, и Техни В. съюзените владетели, от друга страна, както и между техните наследници.

Чл. 2. Н. В. императорът на отоманите отстъпва на Т. Величества съюзените владетели всички територии на своята империя върху Европейския континент, на запад от линията Енос върху Егейско море до Мидия върху Черно море, с изключение на Албания. Точното трасе на границата Енос–Мидия ще бъде определено от една международна комисия.

Чл. 3. Н. В. императорът на отоманите и Т. В. съюзените владетели заявяват, че оставят на Н. В. германския император, на Н. В. австрийския император, крал на Чехия и крал апостолически на Унгария, на г-н президента на Френската република, на Н. В. краля на Вел. Британия и на Ирландия и на британските владения отвъд моретата, император на Индия, на Н. В. италианския крал, на Н. В. императора на всички Русии грижата да уредят разграничението на албанските граници и всички други въпроси, засягащи Албания.

Чл. 4. Н. В. императорът на отоманите заявява, че отстъпва на Т. Величества съюзените владетели остров Крит и се отказва в тяхна полза от всички права на владение и други, които той е притежавал върху този остров.

Чл. 5. Н. В. императорът на отоманите и Техни Величества съюзените владетели заявяват, че поверяват на Негово Величество германския император, Н. В. и пр., и пр. ...грижата да определят съдбата на всички отомански острови в Егейско море, с изключение на о-в Крит и на Атонския полуостров.

Чл. 6. Н. В. императорът на отоманите и Техни Величества съюзените владетели заявяват, че предоставят грижата за уреждането финансовите въпроси, произхождащи от военното положение и горека-

заните териториални отстъпки, на Международната комисия, свикана в Париж, на която те са изпратили свои представители.

Чл. 7. Въпросите относно военнопленниците, подсъдността, народността и търговията ще бъдат уредени със специални конвенции.

Последен член. Настоящият договор ще бъде ратифициран и ратификациите ще бъдат разменени в Лондон по възможност в най-кратък срок. За удостоверение на което пълномощниците на договарящите страни подписаха настоящия договор и положиха своите печати.

Лондон, 17 (30) май 1913 г., 12 ч. 35 м (Гринвичкия час).

(п.) *Д-р Ст. Данев, М. Ив. Маджаров, Стефан Скулидис,
И. Генедиус, Г. Страйт*

Д-р. Б. К е с я к о в. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. С., 1925, 48–52.

4. ГРЪЦКО-СРЪБСКИ ДОГОВОР ОТ 19 МАЙ /1 ЮНИ 1913 г.

Негово Величество кралят на Сърбия и Негово Величество кралят на елините, считайки, че им се вменява в дълг да бъдат за сигурността на своите народи и за спокойствието на своите държави;

Считайки въвн от това, че, за да запазят един траен мир на Балканския полуостров, най-ефикасното средство за постигането на тая цел е да се сдружат чрез един тесен отбранителен съюз, решиха да сключат един съюз за мир, приятелство и взаимна защита, като се задължават да не дадат никога една нападателна тенденция на своето чисто отбранително съглашение и за тая цел назначиха за свои пълномощници, а именно:

Негово Величество краля на Сърбия:

господин Матеа Бошкович, своя министър в Атина, кавалер на големия офицерски кръст на кралския орден „Св. Сава“, командир на Ордена на Спасителя;

Негово Величество краля на елините:

господин Жан Александропулос, своя министър в Белград, командир на кралския орден на Спасителя, кавалер на големия кръст на кралския орден Таково, които, след като размениха своите пълномощия и ги намериха в добра и надеждна форма, установиха днес следното:

Чл. 1. Двете високи договарящи се страни уговарят изрично взаимно гарантиране на своите владения и се задължават, в случай че — въпреки всяко очакване — едно от двете кралства бъде нападнато без всякаква провокация от негова страна, да си окажат взаимно помощ с всичките си въоръжени сили и да не сключват впоследствие мир, освен наедно и в съгласие една с друга.

Чл. 2. При подялбата на териториите на Европейска Турция, които при свършването на настоящата война ще бъдат отстъпени на балканските държави чрез мирния договор с Отоманската империя, двете високи договарящи се страни се ангажират да не влизат в никакво отделно споразумение с България, да си оказват една постоянна помощ и да бъдат винаги в съгласие, като взаимно поддържат своите териториални искания и показаните по-долу погранични линии.

Чл. 3. Считайки, че е от жизнен интерес за техните кралства, щото никоя друга държава да се не вмъква между техните респективни владения на запад от реката Аксиос (Вардар), двете високи договарящи се страни заявяват, че те ще си оказват взаимно помощ, за да могат Сърбия и Гърция да имат една обща граница. Тая граница, базирана върху принципа на ефективната окупация, ще тръгва от най-високия връх на планинската верига Камна, която разграничава басейна на Шкумба в горното ѝ течение, ще завие след това към езерото Ахрас (Охридското езеро), ще стигне до западния бряг на Преспанското езеро при селото Куско и източния бряг до Долни Дуплиани, ще мине близо до Рахманли, ще следва водораздела между реките Еригон (Черна) и Мъгленица и ще стигне до реката Вардар на около три километра южно от Гевгелии, според дадената в подробности линия в анекс I на настоящия договор.

Чл. 4. Двете високи договарящи се страни се съгласяват сръбско-българските и гръцко-българските погранични линии да бъдат установени върху принципа на ефективната окупация и на равновесието между трите държави по следния начин:

Източната сръбска граница ще следва, начиная от Гевгелии, течението на реката Вардар до втичането на притока Божиминско дере, ще върви срещу течението на тая същата река и, като мине през кутите 120, 350, 754, 895, 571 и реките Крива Лакавица, Брегалница и Злетовска, ще се отправи към кота 2225, която се намира на старата турско-българска граница на Осоговската планина, според дадените в подробности линии в приложението към настоящия договор.

Гръцката граница откъм България ще остави на Гърция териториите, разположени на левия бряг на Вардара, завзети от сръбските и гръцките войски срещу Гевгелии, и от Давидово до Велешка планина и Дойранското езеро, след което, като мине на юг от Кукуш, тя ще прекоси реката Струма откъм север на Оршаковия мост и ще се отправи през Тахинското езеро и реката Ангиста за морето малко на изток от Елефтеровския залив, според дадената в подробности линия в анекс III на настоящия договор.

Чл. 5. В случай че се дойде до несъгласие с България относно погоре показаните граници и в случай че едно полюбовно уреждане би станало невъзможно, двете високи договарящи се страни си запазват правото да предложат на България по общо съгласие, щото спорът да бъде сложен на посредничеството или арбитража на Суверените на Великите сили от Тройното съглашение или на шефовете на други държави. В случай че България би отказала да приеме тоя начин на мирно разрешение на спора и би заела едно застрашително положение против едно от двете кралства, или би се опитала да наложи със сила своите претенции, двете високи договарящи се страни се задължават тържествено да си оказват взаимно помощ с всичките си въоръжени сили и да не сключват впоследствие мир,

освен заедно и в съгласие една с друга.

Чл. 6. За да се подготвят и осигурят военните отбранителни средства, ще се сключи една военна конвенция във възможно най-късия срок след подписването на настоящия договор.

Чл. 7. Негово Величество кралят на елините се задължава щото неговото правителство да даде всичките нужни улеснения и да гарантира за един период от 50 години пълна свобода на износната и вносна сръбска търговия през Солунското пристанище и по железопътните линии от Солун към Скопие и Битоля. Тая свобода ще бъде възможно най-широка, стига само тя да бъде съвместима с пълното и широко упражнение на гръцкия суверенитет. Една специална конвенция ще се сключи между двете високи договарящи се страни в един срок от една година, считан от днес, за уреждането в подробности прилагането на тоя член.

Чл. 8. Двете високи договарящи се страни се съгласяват, щото веднага след окончателното уреждане на всичките въпроси, произтичащи от настоящата война, генералните щабове на двете армии да се споразумеят във връзка с уреждане паралелното увеличаване военните сили на всяка една от двете държави.

Чл. 9. Двете високи договарящи се страни се съгласяват още да пристъпят веднага след окончателното уреждане на всички въпроси, произтичащи от настоящата война, по взаимно съгласие към проучване на един проект за митническа конвенция, с цел да се заякчат още повече търговските и икономическите връзки между двете страни.

Чл. 10. Настоящият договор ще влезе в сила веднага след неговото подписване и не ще може да бъде денонсиран преди изтичане на 10 години. Намерението да се преустанови неговото прилагане трябва да бъде нотифицирано шест месеца по-рано от едната от двете високи договарящи се страни на другата, като при липса на едно подобно нотифициране договорът ще свързва двете държави до изтичането на една година, смятана от деня на денонсирането.

Чл. 11. Настоящият договор ще се пази в най-голяма тайна. Той не ще може да бъде съобщен на една друга сила било изцяло, било частично, освен със съгласието на договарящите се страни.

Той ще бъде ратифициран във възможно най-непродължително време.

Ратификациите ще бъдат разменени в Атина.

В удостоверение на горното, респективните пълномощници подписаха настоящия договор и сложиха своите печати.

Съставен в Солун, в два екземпляра, на 19 май 1913 г.

(п.) Жан Александрупулос

(п.) М. Бошковиц

То ш е в, А. Балканските войни. Т. 2. С., 1931, 484—487.

5. ДОГОВОР ЗА МИР

между България, от една страна, и Гърция,
Черна гора, Румъния и Сърбия – от друга

*Подписан на 28 август 1913 година в Букурещ, с четири протокола
като приложения към чл. 2, 3, 4 и 5.*

*Ратифициран от Румъния, Сърбия и Гърция на 7 август 1913 година,
а от Черна гора на 18 август 1913 година (ст.ст.)*

Негово Величество царят на българите, от една страна, и
Техни Величества кралят на елините, кралят на Черна гора, кра-
лят на Румъния и кралят на Сърбия – от друга, водими от желанието да
се тури край на военното положение, което съществува между респек-
тивните им държави, желаейки да въздворят реда и да възстановят мира
между техните народи, изложени на толкова продължителни изпита-
ния, решиха да сключат един окончателен Договор за мир. За тази цел
техни величества назначиха своите пълномощници и именно: [...].

Чл. 1. От деня на размяната на ратификациите на настоящия до-
говор ще има мир и приятелство между Негово Величество царя на
българите, Негово Величество краля на гърците, Негово Величество
черногорския крал, Негово Величество румънския крал, Негово Вели-
чество сръбския крал, както и между техните наследници и приемни-
ци, техните държави и респективни поданици.

Чл. 2. Между Царство България и Кралство Румъния старата
граница между Дунава и Черно море се поправя съгласно протокола,
съставен от респективните военни делегати и прибавен към Протокол
№ 5 от 22 юли (4 август) 1913 г. на Букурещката конференция, както
следва: новата граница тръгва от Дунава, по-нагоре от Тутракан по
течението на реката, и достига до Черно море на юг от Екрене. Между
тия две крайни точки пограничната линия следва трасето, означено
върху картите 1:100 000 и 1:200 000 на Румънския генерален щаб и
съгласно описанието, приложено към настоящия член. Изрично е уго-
ворено, че България ще събори най-късно в един срок от две години
съществуващите фортификационни съоръжения и не ще построи нови
в Русе, в Шумен, в промеждутъчната област и в една зона от двадесет

километра около Балчик. Една смесена комисия, съставена от еднак-
во число представители на двете високо договарящи страни, ще бъде
натоварена преди изтичането на петнадесет дни от подписването на
настоящия договор да приложи в изпълнение на самото място трасе-
то на новата граница, съгласно предшествуващите постановления. Тая
комисия ще установи подялбата на недвижимите имоти и на капитали-
те, които са принадлежали досега на окръзи, общини или на селища,
разделени занапред от новата граница. В случай на несъгласие досе-
жно трасето и мерките за изпълнение двете високо договарящи страни
се задължават да се отнесат до трето приятелско правителство с молба
да назначи един арбитър, чието решение върху спорните точки ще се
счита за окончателно.

Чл. 3. Между Царство България и Кралство Сърбия границата
следва, съгласно протокола, съставен от респективните военни деле-
гати и приложен към протокол № 9 от 25 юли (7 август) 1913 г. на
Букурещката конференция със следното трасе: пограничната линия
тръгва от старата граница, от върха Патарица, следва старата турско-
българска граница и водораздела на реките между Вардар и Струма, с
изключение на горното течение на Струмица, което остава в сръбска
територия; тя свършва при планината Беласица, където ще се свър-
же с българо-гръцката граница. Подробно описание на тая граница и
нейното трасе върху картата 1:200 000 на Австрийския генерален щаб
се прилага към настоящия член. Една смесена комисия, съставена от
представители на двете високо договарящи страни, в равно число от
двете страни, ще се натовари, преди изтичането на петнадесет дена от
подписването на настоящия договор, да тури в изпълнение на самото
място трасето на новата граница съгласно предидущите постановле-
ния. Тая комисия ще установи подялбата на недвижимите имоти и на
капиталите, които са принадлежали досега на окръзи, общини или се-
лища, разделени занапред от новата граница. В случай на несъгласие
върху трасето и мерките за изпълнение, двете високо договарящи стра-
ни се задължават да се отнесат до едно трето приятелско правителство
с молба да назначи един арбитър, чието решение върху спорните точки
ще се счита за окончателно.

Чл. 4. Въпросите, отнасящи се до старата българо-сръбска грани-
ца, ще се уредят според постигнатото между двете договарящи стра-
ни споразумение, отбелязано в протокола, приложен към настоящия
член.

Чл. 5. Между Царство България и Кралство Гърция границата
следва съгласно протокола, съставен от респективните военни деле-
гати и приложен към протокол № 9 от 25 юли (7 август) 1913 г. на Бу-
курещката конференция, следното трасе: пограничната линия тръгва

от новата българо-сръбска граница по гребена на Беласица планина и свършва при вливането на р. Места в Егейско море. Между тия две крайни точки пограничната линия следва трасето, означено на картата 1:200 000 на Австрийския генерален щаб и според описанието, приложено към настоящия член. Една смесена комисия, съставена от представители на двете високо договарящи страни, в равно число от двете страни, ще се натовари преди изтичането на петнадесет дена от подписването на настоящия договор да тури в изпълнение на самото място трасето на новата граница съгласно предшествуващите постановления. Тая комисия ще установи подялбата на недвижимите имоти и на капиталите, които са принадлежали досега на окръзи, общини или на селища, разделени занапред от новата граница. В случай на неспоразумение върху трасето и мерките за изпълнение, двете високо договарящи страни се задължават да се отнесат до трето приятелско правителство с молба да назначи един арбитър, чието решение върху спорните точки ще се счита за окончателно. Изрично е уговорено, че България се отказва отсега от всякаква претенция върху о-в Крит.

Чл. 6. Главните квартири на респективните армии ще се уведомят веднага за подписването на настоящия договор. Българското правителство се задължава да сведе армията си още на следния ден след това съобщение към състава ѝ в мирно време. То ще отправи войските си в техните гарнизони, където ще пристъпи в най-кратко време към връщането на разните видове запасни в техните огнища. Войските, чийто гарнизон се намира в зоната, окупирана от армията на една от високо договарящите държави, ще се изпатят в други пункт от старата българска територия и могат за се завърнат в обикновените си гарнизони само след изпразването на гореказаната окупационна зона.

Чл. 7. Изпразването на българската територия, била тя стара или нова, трябва да започне веднага след демобилизацията на българската армия и ще се привърши най-късно до 15 дни. През това време демаркационната зона за опериращата румънска войска ще бъде означена от линията Свищов–Ловеч–Турски извор–Гложене–Златица–Мирково–Арабаконак–Орханлие–Мездра–Враца–Берковица–Лом–Дунава.

Чл. 8. През време на окупацията на българската територия различните армии си запазват правото на реквизиция срещу изплащане в наличност. Те свободно ще се ползват там от железните пътища за превоза на войски и провизии от всякакво естество, без каквото и да е обезщетение в полза на местната власт. Болните и ранените ще бъдат под закрилата на речените войски.

Чл. 9. По възможност, в най-скоро време след размяната на ратификациите на настоящия договор, всички военнопленници взаимно ще бъдат възврънати. Правителствата на високите договарящи страни

ще назначат специални комисари, натоварени с приемането на пленниците. Всички пленници в ръцете на едно правителство ще се предадат на комисаря на правителството, комуто принадлежат, или на надлежно упълномощения му представител в мястото, което ще се определи от заинтересованите страни. Правителствата на високо договарящите страни ще представят респективно едно на друго и по възможност веднага след предаването на всичките пленници, сметки за направените от него преки разходи за грижите и поддръжката на пленниците от деня на пленяването до деня на смъртта или на повръщането им. Прихващането ще се направи между сумите, дължими от България на една от другите високо договарящи страни и ония, дължими от последните на България, като разликата ще се плати на правителството кредитор по възможност в най-скоро време след размяната на гореупоменатите сметки.

Д-р. Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. С., 1925, 55–58.

6. ЦАРИГРАДСКИ ДОГОВОР

между България и Турция за полюбовното уреждане
върху една трайна база реда на нещата,
създаден след станалите събития подир сключването
на Лондонския договор и установяването
отношения на приятелство и добросъседство*

*Сключен в Цариград на 16/29 септември 1913 година
Ратифициран на 29 септември/9 октомври 1913 година*

Чл. 1. Границата между двете страни тръгва от устието на реката Резвая на юг от манастира „Св. Иван“, находящи се на Черно море; тя следва течението на тази река до водосливната точка на реките Пирого и Делива, на запад от Камилакьой. Между устието и гореспомената водосливна точка реката Резвая от устието си тече най-напред в югозападно направление и като оставя на Турция Плака, образува един лакът и се направлява на северозапад, а после към югозапад; селата Мазура и Пиргоплю остават в турска територия. Реката Резвая, след като е взела от Пиргоплю южно направление, на разстояние от около пет километра и половина образува един лакът към запад и север и след туй продължава по общото направление към запад, като образува една твърде малка дъга към север. В тази част селата Ликуди, Кладара остават в българска територия, а селата Сигнигори, Мавродио и Лафва припадат на Турция; след туй границата като продължава по течението на реката Резвая, оставя Торфу Чифлик на България, направлява се към югоизток и като оставя селото Радославци в турска територия, се изкривява към запад, на около 800 метра на юг от това село тя оставя селото Камилакьой в турска територия и достига на едно разстояние от около четиристотин (400) метра на запад от това село, до водосливната точка на реките Пирого и Делива. От тази водосливна точка границата следва течението на реката Делива и като продължава с поменатата река по общо северозападно направление,

* Коригиран и допълнен с Конвенцията по ректификацията на българо-турската граница от 24 август/6 септември 1915 г

оставя на Турция селата Паспала, Кандилджик и Дели и свършва на изток от Сук-Су; това последното село остава на Турция, а село Севелигу припада на България. Граничната линия, след като минава между Сук-Су и Севелигу, продължава по северозападно направление, като следва гребена, който минава през котите 687, 619 и 563; оттатък котата 563 тя оставя селото Каглайк (Чаирлик) в отоманска територия и като заобикаля това последно село на три километра на изток и на север, достига притока Голяма. Границата следва течението на Голяма в една дължина от около два километра и достига до водосливната точка на този приток с другия ръкав на същата река, който иде от юг на Карабанлар (Карабаалар). От тази водосливна точка граничната линия минава по гребена на север от притока, идящ от Тюрк Алатли, за да достигне старата турско-българска граница. Съединителната точка на новата линия и на старата граница се намира на 4 километра на изток от Тюрк Алатли, в точката, където старата турско-българска граница образува един лакът към север по направление на Айкири Йолъ. От тази точка тя следва точно старата турско-българска граница до Балбан Баси, на запад от Тунджа и на север от село Дервишка могила. Новата гранична линия се разделя от старата граница в околностите на Балбан Баси и слиза по права линия към Дермен дере. Точката, където новата граница се разделя от старата, се намира на два километра разстояние от църквата на село Дервишка могила. Границата, като оставя село Дервишка могила в отоманската територия, следва течението на Дермен дере до село Булгар Лефке, като остава в българска територия. От източните и южните крайнини на Булгар Лефке граничната линия напуска течението на Дермен дере и се направлява към запад, оставя в отоманска територия селата Тюрк Лефке и Димитрикьой и следвайки водоразделната линия между Буюк дере и Демирхан дере (кота 241), достига до най-северната точка на лакътя, образуван на север от река Марица, на изток от Мустафаша. Тази част от лакътя се намира на три километра и половина от източния вход на моста на Мустафаша. Границата следва западната част на лакътя на Марица до воденицата и оттам по права линия, доближавайки се до Сермен дере, достига на север на железопътния мост (Сермен дере е реката, която се влива в Марица на 3 километра на запад от село Сермен) и след това, като заобикаля Сермен на север, отива до Тази Тепеси. Границата оставя Сермен на Турция и като следва течението на Сермен дере, пресича железопътната линия на северозапад от Сермен, тя следва пак същата река и се възкачва до Тази Тепеси (кота 613). Точката, гдето Сермен дере пресича железопътната линия на северозапад от Сермен, се намира на едно разстояние от 5 километра от центъра на село Сермен и на 3200 метра от западния изход на моста на Мустафаша. Границата оставя

в отоманска територия най-високата точка на Тази Тепеси и от тази точка следва вододелната линия между Арда и Марица, като минава през селата Яйладжик и Голджук (Гьолджик), които остават в отоманска територия. От Голджик границата минава през кота 449 и след това слиза към котата 367 и от тази кота се направлява към Арда по южно направление, почти в права линия. Тази права линия минава на един километър на запад от Бек Тазли, което остава в отоманска територия. Граничната линия, след като достигне от кота 367 до Арда, следва към изток по десния бряг на тази река и достига до воденицата, разположена на един километър на юг от село Синджирли; от тази воденица тя следва вододелната линия, нахождаща се на изток от село Гайдохор дере; минава на един километър на изток от с. Гайдохор и като оставя село Дребизна на България и минавайки на около един километър на изток от това село, слиза на Атерен дере на един километър от това село; оттам отива в югозападно направление, по най-късия път, до извора на притока, който тече между селата Акалан и Кайликликьой, следва талвега на тези води и слиза до реката Кизил Дели. От гореканзания приток границата, като оставя Гьокчебунар в България, взима течението на Кизил Дели дере и оттам, следвайки талвега на притока, който се отделя към юг в една точка, нахождаща се на 4 километра на юг от Мандрица и на 3 километра на изток от Соганлики Бала, отива до извора на същия приток; границата слиза след туй по най-късия път до извора на Мандра дере; следва талвега на Мандра дере, начина от извора му, и достига до Марица на запад от Мандра. В тази част селото Кранту остава в българска територия, а селата Баш Клисе, Ахирян бунар и Мандра припадат към Турция. От тази точка границата следва талвега на Марица до точката, където тази река се разделя на два ръкава, на 3 километра и половина на юг от селото Калдиркос; оттам тя следва талвега на десния ръкав, който минава недалеч от Фереджик, и достига до Егейско море. В тази част блатата Акъ Су, както и езерата Кенели гьол и Казикли гьол остават в Турция, а езерата Тузла гьол и Драна гьол припадат на България.

Чл. 2. Десет дена след подписването на настоящия договор от горепоменатите пълномощници войските на двете договарящи страни, които понастоящем би окупирали територии, припадащи се на другата страна, ще побързат да ги изпразнят и в течение на 15 последующи дни да ги предадат съгласно правилата и обичаите на властите на другата страна. Освен това уговорено е, че двете държави ще демобилизират войските си в един срок от 3 седмици, начина от датата на настоящия договор.

Чл. 3. Дипломатическите, както и пощенските, телеграфните и железопътните съобщения ще се подновят между високите договаря-

щи страни веднага след подписването на настоящия договор. Спогодбата за мюфтиите, съставляваща приложение II към настоящия договор, ще се приложи във всичките територии на България.

Чл. 4. За да се благоприятстват икономическите сношения между двете държави, високите договарящи страни се задължават да турят пак в сила веднага след подписването на настоящия договор и за един срок от една година, начина от този ден, Конвенцията за търговия и мореплаване, сключени на 6/19 февруари 1911 г., и да дадат на техните индустриални, земеделчески и други произведения всякакви митнически улеснения, съвместими със съществуващите им ангажменти по отношение на трети държави. Консулската декларация от 18 ноември/2 декември 1909 г. ще влезе тоже в сила за същия срок. Обаче всяка една от високите договарящи страни ще може да открие генерални консулства, консулства и вице консулства по кариерата във всичките местности на техните територии, където се допускат такива на трети сили. Освен това високите договарящи страни се задължават да назначат в най-непродължителен срок смесени комисии за сключването на един Търговски договор и една Консулска конвенция.

Чл. 5. Военнопленниците и заложенниците ще бъдат разменени в срок от 1 м., начина от деня на подписването на настоящия договор или по-рано, ако е възможно. За тази размяна ще се грижат специални комисари, назначени от едната и другата страна. Разноските по издържането на казаните военнопленници и заложенници остават за сметка на правителството, в ръцете на което се намират. Заплатите на офицерите обаче, изплатени от това правителство, ще бъдат повърнати от правителството, на което тези офицери принадлежат.

Чл. 6. Високите договарящи страни дават пълна амнистия на всички ония, които са взели участие във войната или са се компрометирали в политическите събития, станали преди настоящия договор. Жителите на отстъпените земи ще се ползват от същата амнистия за политическите събития, станали в тези земи. Ползването на тази амнистия ще престане, след като изтече двуседмичният срок, определен от законно конституираните власти, при реокупацията на земите, припадащи се на България, и след като това бъде надлежно разгласено между населението.

Чл. 7. Всички лица, родом от земите, отстъпени от Отоманската империя на царското българско правителство, които имат там постоянно си местожителство, ще станат български поданици. Гореканзаните лица, като станат български поданици, ще се ползват в срок от 4 години от правата да опират на самото място за отоманско поданство с една проста декларация до местните български власти и едно регистриране в отоманските императорски консулства. Тази декларация

в странство ще се прави в канцелариите на българските консулства и ще се регистрира от отоманските консулства. Опцията ще бъде индивидуална и незадължителна за императорското отоманско правителство. Сегашните малолетни ще се ползват от опцията през течение на четирите години след навършване пълнолетието им. Мюсюлманите в отстъпените земи, станали български поданици, няма да подлежат през този срок на военна повинност и няма да плащат никакъв военен данък. След като използват това си право на опция, мюсюлманите ще напуснат отстъпените земи до изтичането на горепредвидения срок от 4 години, като запазват правото да пренесат през границата техните движими имоти. Те обаче могат да си запазят собствеността на техните недвижими имоти от всякаква категория, селски или градски, и да ги управляват чрез трети лица.

Чл. 8. Мюсюлманите, български поданици в която и да било територия на България ще се ползват от същите политически и граждански права, както и поданиците от българско произхождение. Те ще се ползват от свободата на съвестта, от свободата и от външното упражнение на религиозните обреди. Обичаите на мюсюлманите ще бъдат уважавани. Името на Негово Императорско Величество султана като халиф ще продължава да се споменува в публичните молитви на мюсюлманите. Съществуващите понастоящем мюсюлмански общини, или които ще се конституират в бъдеще, тяхното йерархическо устройство и техните имоти ще бъдат признати и зачитани; те ще зависят безпрепятствено от тяхното духовно началство.

Чл. 9. Българските общини в Турция ще се ползват от същите права, от които се ползват понастоящем и другите християнски общини в Отоманската империя.

Българи, отомански поданици, ще запазят своите движими и недвижими имоти и няма да бъдат възпрепятствани в изпълнение на своите човешки и имотни права, както и в ползването от тях. Тези, които са напуснали огнищата си през последните събития, ще могат да се завърнат най-късно в срок от две години.

Чл. 10. Права, придобити преди анексията на територията и юридическите актове и официалните документи, издадени от компетентните отомански власти, ще бъдат зачитани и ненарушими до законното доказване на противното.

Чл. 11. Правото върху недвижима собственост в отстъпените територии, както то се предвижда от Отоманския закон върху недвижимите имоти, градски и селски, ще бъде признато без какво ограничение. Собствениците на недвижими или движими имоти в казаните територии ще продължават да се ползват от всичките си права на собственост, даже ако те се установят на временно или постоянно место-

жителство във от България. Те ще могат да дават имотите си под наем или да ги управляват чрез трети лица.

Чл. 12. Вакфите мюстесна, иджаретеин, мюлк, мукатаа, иджареи-вихаде, както и вакфските десятъци в отстъпените територии ще бъдат зачитани, тъй като те са установени понастоящем от отоманските закони. Те ще бъдат управлявани от правоимеющите. Техният режим не ще може да бъде изменен, освен след едно справедливо и предварително обезщетение. Правата на религиозните приходи в отстъпените земи във вид на иджареи-вихаде, мукатаа, на разни права на равноценности (Contre-Valeurs) на вакфските десятъци и други върху застроени или незастрое-ни вакфи ще бъдат зачитани.

Чл. 13. Частните имоти на Негово Величество султана, както и ония на членовете на императорската династия, ще бъдат запазени и зачитани. Негово Величество султанът и членовете на императорската династия ще могат да ги продават или дават под наем чрез пълномощници. Също ще става и с частни имоти, принадлежащи на държавата. В случай на отчуждение при еднакви условия, ще се предпочитат български поданици.

Чл. 14. Високите договарящи страни се задължават да дадат заповед на техните провинциални власти да зачитат гробищата и специално гробовете на войниците, паднали на бойното поле. Властите няма да забраняват на родителите и приятелите им да пренасят останките на погребаните жертви в чужда земя.

Чл. 15. Поданиците на всяка една от договарящите страни ще могат както в миналото да пребивават и пътуват свободно в територията на другата договаряща страна.

Чл. 16. Българското царско правителство поема правата, тежестите и задълженията на отоманското правителство спрямо Компанията на източните железници за частта от линията, която тя има по концесия, и находяща се в отстъпените територии. Българското царско правителство се задължава да повърне незабавно взетия подвижен материал и други предмети, принадлежащи на казаната компания.

Чл. 17. Всичките недоразумения и спорове, които биха се появили в тълкуването или прилагането на членовете 11, 12, 13 и 16 от настоящия договор, ще бъдат уредени чрез антураж в Хага съгласно Компромиса, съставляващ приложение III от настоящия договор.

Чл. 18. Протоколът, отнасящ се до границата (приложение I); Съглашението, отнасящо се до мюфтиите (приложение II); Съглашението за арбитража (приложение III); Протоколът, отнасящ се до железницата и до Марица (приложение IV) и Декларацията, отнасяща се до чл. 10 (приложение V), се прилагат при настоящия договор и съставляват неразделна част от него.

Чл. 19. Постановленията на Лондонския договор, доколкото се отнасят до отоманското императорско правителство и царското българско правителство, остават в сила дотолкова, доколкото те не се отменят или видоизменят от горните постановления.

Чл. 20. Настоящият договор влиза в сила веднага след подписването му. Ратификациите ще се разменят в 15-дневен срок, начинаей от този ден. За удостоверение на което надлежните пълномощници го подписаха и положиха своите печати. Съставен в два екземпляра в Цариград на 16/29 септември 1913 г.

Подписали: *Савов – Г. Д. Начович – А. Тошев – Талаат – Махмуд – Халил.*

Д-р. Б. К е с я к о в. Принос към дипломатическата история на България 1878–1925 г. С., 1925, 58–69.

7. ПРАВИЛНИК

за доброволческите чети, които ще действат в Македония и Одринско в освободителната война – 17 септември 1912 г.

§ 1. Назначението на четата е:

В дадения ѝ район, както и по пътя, докато стигне в района, да разрушава мостове, железници, телеграфи, складове с храни и оръжие и шосета;

Да напада на обози и изобщо с всички средства да пречи на противника в движението, храненето му и в съобщенията по телеграфи, телефони, железници и шосета;

Да разузнава движението и числото на противника.

§ 2. Четата и членовете ѝ са военна команда и за престъпления подлежат на съдене от военни съдилища.

§ 3. Четата дава клетва, че ще служи на царя на всички българи и на отечеството и ще се жертвува за тях.

§ 4. За началник на четата се назначава един войвода, който има правата на младши офицер спрямо членовете на четата му. За бягство и неизпълнение заповедта на войводата образува се съд и осъжда виновния на смърт.

§ 5. Войводата се грижи за храненето и обличането на четата, като реквизира необходимото от населението в Турско срещу разписка.

§ 6. През който населен пункт мине четата, взема със себе си 1–2-ма куриери, за да я отведат до следващия населен пункт, след което се вземат куриери от последния пункт, а първите се освобождават. На освободените куриери се дава донесение: какво разрушение или общо действие е предприето дотогава и резултата; от събраните сведения от местното население, къде какви войски има наблизо около пътя на движението ѝ. От донесението да се вижда какви цели части има (роти, дружини, полкове, батареи, ескадрони). Донесението се пише на книжки за донесенията и се праща от пункт на пункт или направо на пограничния пунктов началник, който телеграфирва донесението до Щаба на армията, съобщава го на най-близкия военен началник, а самото донесение задържа при себе си; в донесенията се съобщава за изменението състава на четата.

§ 7. Ако войските са минали границата, четата праща донесенията си до най-близката войскова част.

§ 8. Четата според нуждата може да се подраздели на малки чети, както и няколко чети могат да се съединят наедно. В последния случай един от войводите се избира за общ началник, който се ползува с правата на ротен командир.

§ 9. Четите са длъжни да си помагат взаимно.

§ 10. Войводата при нужда присъединява при четата си въоръжено българско население.

§ 11. Четата се грижи и за запазване на българското население.

§ 12. Всеки войвода, като сформира четата си, дава подробен списък на щаба на отряда; такъв списък той изпраща чрез граничния пунктов началник и при преминаването на границата, за да се знае с кои хора е влязъл в Турция.

§ 13. Четник, който напусне четата преди да е минала границата, е длъжен да предаде пушката и патроните в щаба на партизанския отряд, като носи бележка от войводата си. В противен случай ще се привлича на военен съд за дезертьорство и разпиляване на оръжието.

§ 14. Четник, който по болест ще трябва да се върне в България, след като е минал границата, вземат му се пушката и патроните и се дават на някой българин от местното население, който ще го замества.

Войводата дава бележка на четника, защо го връща, която трябва да се представи от четника в щаба на отряда в София или гдето се намира тоя щаб.

§ 15. За отличилите се четници войводата донася в щаба на отряда, като описва подробно какъв е подвигът.

§ 16. Войвода, който разпилее четата си преди да е минал границата, ще се съди от военните съдилища.

§ 17. Войвода, който след боя с противника бъде принуден да отстъпи в България, длъжен е да влезе отново и да продължи задачата си в Турция.

§ 18. Запрещава се събирането на пари от населението в Турция.

§ 19. Във всяко село, гдето четата пристигне, образува местна чета от 10 души със специално предназначение да разузнава движението на войските, да разрушава близките съобщителни средства, да държи връзка между четите и да изпълнява куриерска служба.

Настоящият правилник е утвърден от щаба на македоно-одринските доброволчески отряди.

Освен това на всеки войвода се дадоха конкретна задача за целите, които му се възлагаха, кратка печатна инструкция за разрушаване

на железопътни линии и действие с бомбите и устни упътвания по устройството на разузнавателните пунктове, които се учредяваха на границата при Кюстендил, Бураново, Рила, Самоков, Лъджене, Чепеларе, Бургас, Текенджа и как да препращат сведенията за турците.

Дървингов, П. История на Македоно-Одринското опълчение. Т. I. С., 1919, 9–10.

8. ИЗЛОЖЕНИЕ

до генерал-губернатора в Лозенград за формирането,
състава и дейността на доброволческия отряд

МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ

Лозенград, 21 януари 1913 г.

Когато в България вероятността за обявяване на война на Турция почна да става все по-голяма и правителството прибягна до общата мобилизация на войската, Македоно-одринската организация и всички нейни стари и нови ратници намериха най-сгодния момент да образуват големи боеви четнически ядра, които да вършат своята специална работа при една евентуална война между България и Турция. Самата революционна организация, разнебитена и отслабнала подир неудачното въстание през 1903 г., преживяваше своя период на реорганизиране и не бе подготвена за една повсеместна революция, подобна на она, отпреди 10 години, която би улеснила най-добре похода на българската войска в турските предели. Затуй тя прибягна до организирането на големи чети в България, които да навлязат в Турция преди започване на самата война и попречат на турската мобилизация. Това можеше да стане чрез прекъсване средствата за съобщения: повреда на железопътни линии, мостове, тунели, телеграфи, телефони. След обявяването на войната четите трябваше да дразнят тила на турската войска, да нападат обози или отстъпващи малки войскове части, да обезвреждат въоръженото турско население и съобразявайки се с условията в момента на работата, да действат тъй, както би било най-полезно за успешния изход на войната и за запазване местното християнско население от изстъпленията на турската войска и башибозук.

Въоръжаването на тези чети стана от българското правителство посредством Изпълнителния комитет на македоно-одринските братства. Оръжието се предаде на стари изпитани работници. По състав четите се формираха от местни хора, предимно бивши и настоящи членове на Вътрешната македоно-одринска революционна организация, взели участие в движението през 1903 г. Тези чети заминаха за границата преди обявяването на войната и не бива да се смесват с до-

броволческите отряди, които заминаха много по-късно под началството на г. генерал Генов.

На 20 септември мен предадоха в София сто (100) манлихерови пушки, 30 000 патрона и 200 килограма взривно вещество „Цвят“ за образуването [на] един специален одрински отряд, който да действа отсам левия бряг на р. Марица, а предимно в Лозенградския санджак. Аз бях снабден и с една „Записка“ от Щаба на армията под № 100, която ме натоварваше със „специална мисия“ и ме улесняваше в отношенията ми с гражданските и военните власти в България. Заминах за Бургас, където до 25 септември 1912 г. организирах чета от сто (100) души, съставена в по-голямата си част от бивши работници на Одринската революционна организация. С цялата чета отпавих се за с. Урумкьой – централен пункт на граничната линия на Лозенградския санджак.

На 1 октомври 1912 г. всичко бе готово, за да преминем границата. Това обаче не сторихме преди обявяване на войната по следните мотиви: българското население в Одринския край изобщо и в Лозенградския санджак специално се намира при условия, нееднакви с ония в Македония. То нито в етнографическо отношение държи първо място, нито е пък компактно. Вън от това въстанието през 1903 г. го разнебити и значително го намали числено. Повече от 20 000 души българи от този край забягнаха в България, едва половината от които се завърнаха отпосле. Самото въстание бе една неизбежна грешка, наложителна даже. Като ръководител на това въстание аз съзнавах и предвиждах последиците му, но революционната организация в този край бе поставена пред алтернативата или да действа заедно със своята сестра в Македония и да подчертае еднаквостта на положението в Македоно-Одринско, както и еднаквостта на интересите на българското население в тия два края, или пък да пасува, без никога да протестира против несигурния политически и икономически режим в Одринския вилает. Въстанието в Македония избухна рефлексно, трябваше да избухне и въстанието в Одринско с всичките си грешни последици. Единственият резултат от това нещастно въстание в Одринския край бе този, че в национално отношение подчерта пред външния свят съществуването на българския елемент и даде български колорит на населението отсам левия бряг на Марица, опровергавайки по такъв начин даже официозните статистики на хора като Карайовев. Подкрепата, която въстаналото население очакваше от България, основателно или не, не дойде. То биде оставено на своята собствена съдба, а отпосле, когато реформеното дело в Македония бе поето от европейската дипломация, Одринският край биде забравен и за него никакви реформи не се предвиждаха и принесоха. Нещо повече: българските правител-

ства бяха пожертвали този край и настояваха повече за една автономна Македония, отколкото за една реформирана Тракия. В европейските конференции по източния въпрос никога не ставаше дума за Одринско – този край се жертваше на Турция и като компенсация за откъсването на Македония. Когато напоследък българското правителство постави решително пред Турция въпроса за реформи, всеки с право можеше да вярва, че при едно миролюбиво разрешение на въпроса Македония ще бъде единствената страна, която ще се реформира, и че войната само – и то победоносната война – може да измени реда на нещата в Одринско. Безспорно, че тъй поставен въпросът, аз бях решително против всякаква четнишка или въстанишка акция в Лозенградския санджак преди обявяването на войната и още повече, че начело на българското управление стоеше едно миролюбиво правителство, което неведнъж е избягвало въоръжените конфликти с Турция. Ако аз бях предприел дори най-малката терористична акция из този край и ако подир това войната пак се избегнеше, рискувах да изложа за втори път населението на сеч и изстребление, без да се добият абсолютно никакви облаги.

Това са мотивите, които ме принудиха да не минавам границата преди обявяването на самата война.

Нека мина сега към дейността на четата. Предвид обстоятелството, че местността, в която предстоеше да се действа, е обширна, а четата само една, разделих я на две части. Едната част поверих на запасния подпоручик от 24-ти полк и бивш организационен работник Д. Аянов, а другата взех аз, поех свое началство с помощник-войводата Стоян Петров. Двете отделения трябваше да минат през два различни пункта: първото през с. Текенджа, а второто през с. Аланкайряк (Острата чука) и да влезнат в свръзка или да се срещнат в с. Стоилово (Малкотърновско). Най-напред предстоеше да се прогонят турските войски от постове и заставите и после да се обезвреди въоръженото турско население, както и да се прекъснат телеграфните и телефонните съобщения между граничните пунктове и околийските центрове. Една от главните цели бе да се стигне зад тила на турските войски до железопътните линии Лозенград–Бабаески и Бабаески–Черкезкьой и да се повредят на няколко места. Между другото отделението, което аз ръководах, трябваше да нападне Граматишкия и Малкотърновския гарнизон, а отделението, което ръководеше подпоручик Аянов, трябваше да причака отстъпващите от Малко Търново за Лозенград турски войски и да ги нападне из засада, или пък да им постави фугаси. На 1 октомври двете отделения се разделиха, а на 5 октомври и двете минаха границата. За дейността на отделението, ръководено от подпоручик Аянов, оставям той сам да разправя в изложението си, което прилагам към настоящото. Аз ще опиша дейността на отделението, с което се движех.

Няколко дни преди обявяване на войната турците бяха се оттеглили от пограничните постове и се бяха събрали в своите застави. На 5 октомври пратих два разезда: към с. Граматиково, където квартируваха две роти войска, и към Струмица, където се намираше една застава от около 100 души. Когато разездът, който бе изпратен към Граматиково, се връщаше, биде срещнат от отиващия в Граматиково Стражишки гарнизон. Завързва се престрелка в здрачината, нашият разезд се изплъзва, а Стражишкият гарнизон заминава за Граматиково. Ние веднага тръгнахме за същото село. Когато пристигнахме на сутринта, съобщиха ни, че Граматишкият гарнизон заедно със Стражишкия избягал още същата нощ към Малко Търново. На 7 октомври пристигна изпратеният от мене по-рано разезд към Малко Търново и ми събщи, че и Малкотърновският гарнизон отстъпил към Лозенград. Това бързо отстъпление на турските войскове части забърка нашия план за действие и аз, вместо да отида към Стоилово, накъдето нямаше вече никаква войска, реших да замина към Василико и оттам край морския бряг да продължавам към М. Самоков–Мидия. Това сторих още по съображения, че към оня край, където има въоръжено турско население и войскове части, не бе пратена никаква българска войска и крайният ляв фланг на нашата настъпваща армия бе оставен свършено незащитен, даже без контрол. Познавайки добре местностите, аз предполагах, че неприятелят винаги можеше да стоварва по море големи войскове части било на Иняренския залив, било на Мидийското пристанище, и по такъв начин да застрашава тила на българския лев фланг. Както се знае, моето предположение отпосле се сбъдна, защото турците направиха десант в Мидия и усилиха своя десен фланг.

На 9 октомври влязохме в гр. Василико. Турската войска се бе оттеглила преди два дни към Ахтопол заедно с по-голямата част от турското население и всички граждански власти. Няколкото останали турци сами дойдоха и предадоха оръжието си, което отпосле оставих на назначените от мене градски комисии. На 10 октомври по обяд заехме гр. Ахтопол. Един ден по-рано турската войска заедно с турското население от Варвара и онова от Потурнаково и Василико бяха избягали към Резово–Лемана–Енияда. След назначаването на градски комисии в Ахтопол заминахме за Резово, където пристигнахме на 11 октомври. И оттам също неприятелят се бе оттеглил. Пратих разезди към Лемана и Енияда: донесоха ми, че една част турска войска заедно със забягналото местно население – въоръжено и то – били там. Преди да ги нападнем, предложих им чрез един пратеник да предадат всичкото си оръжие, след което ще бъдат оставени съвсем спокойни. Отказаха под предлог, че не сме били редовна войска – с четниците те били готови да се бият. На 13 октомври сутринта нападнахме едновременно с. Лемана и Енияда.

Подир няколкочасова престрелка една част от турската войска и населението отстъпи към Мидия, а другата забягна в готовите от по-рано големи лодки, с които намери прибежище в Мидия и Цариград. Преди и във време на сражението успяхме да разрушим телеграфните и телефонните съобщения между Енияда–Самоков–Лозенград, Енияда–Мидия, както и да хвърлим във въздуха фара на с. Лемана, който отпосле турската флота на няколко пъти се опитва да оправи, обаче ѝ бе попречено от резовското население, на което бях дал няколко пушки, както и от няколко мои четници, оставени за охрана в Енияда. Това ставаше по време маневрирането на турската флота из Черно море и бомбардирането на Каварна. На 14 октомври сутринта в Енияда бяхме нападнати от едно отделение турска войска, което не бяхме успели да преследваме по-раншния ден. Нападението отблъснахме и неприятелят се разбяга. Пратих разезди към Мидия, а с четата потеглих за М. Самоков, където обикновено квартируват един пехотен полк и едно отделение планинска артилерия. Поради умората, лошите пътища и лошото време стигнахме в Самоков едва на другия ден сутринта – 15 октомври. Един ден по-рано турската войска се била оттеглила към Виза. От получените из Мидия сведения се узна, че там турците са направили десант от много войска, едната част от която потеглила за Виза, друга към с. Пенека, по билото на планината, трета към с. Странджа, а четвърта останала в Мидия. Тези сведения, потвърдени от един заловен от нас турски пленник, намерих за нужно да съобща на началника на Трета армия г. генерал Радко Димитриев, към когото все повече и повече се приближавахме. Същия ден на пристигането ни в с. Малък Самоков едно доста голямо отделение турска кавалерия, вероятно отделена от Визенската войска, поиска да навлезе в града. Ние обаче успяхме да я отблъснем и тя се оттегли почти в безпорядък, като остави и няколко коня. По сведенията на различните разезди ние виждахме, че пред нас турските войски все повече и повече се съгъстват и нам е почти невъзможно да продължаваме напред към Виза или Мидия, защото бяхме малобройни: не повече от 70 човека. Подир нас нямаше нито един български войник, а населението бе почти без оръжие. Ако неприятелят насилеше малко повече, можеше да мине през трупове ни и да направи едно успешно обходно движение на левия фланг на действащата Трета армия при Парня. Вероятно той не е знаел нашата численост, която неговите разезди не са могли да проверят и съобщят. С второ писмо съобщих и това на г. генерал Радко Димитриев. Поисках същевременно и подкрепа, за да продължавам напред. Едва след пет дни пристигнаха две опълченски дружини, които оставих в Самоков, а четата потегли към Сарай–Сиюлий, за да се присъедини към главните войски, защото през това време узнах, че Мидийският турски гарнизон се е оттеглил, градът е свободен и следователно ня-

маше какво да се прави там. Из пътя за Пенека обаче ни застигна едно съобщение от щаба на Трета армия, с което ми се заповядваше да заминем за град Мидия заедно с другото отделение на четата, което бе наблизло, и 10-а погранична дружина, пазейки същевременно крайбрежието от някой възможен турски десант. На 22 октомври бяхме в Мидия. Два дни подир нас пристигна 5-и Дунавски полк. Храна нямаше никаква и отникъде не можеше да ни се изпрати. Получи се заповед да продоволстваме всички от околните места, където няма войска. Като запознат с местните условия, гарнизонният началник натовари мене и цялата чета с доставката на храни от околните села на реквизиционни начала. Едното отделение замина за Ятрос–Серген, а другото – за М. Самоков и околните му села и образуваха временни фуражировъчни отряди.

В продължение на един месец двете отделения на четата трябваше да се грижат както за своето продоволствие, тъй и за това на целия Мидийски гарнизон, който бе в невъзможност да я смени вследствие на появилата се между гражданите и войниците холера.

Напоследък заедно с 10-а погранична дружина и едно отделение планинска артилерия четата охраняваше брега между Подима и Караджакьой към Деркос, където получи съобщение и заповед от началника на действащата армия г. генерал Фичев да се разформирова. С това нейната дейност като отделна боева единица се смята за привършена и целта, за която бе формирана – постигната.

За тази нейна дейност – нека отбележа това накрая – тя биде наградена с 15 кръста за храброст.

Към настоящото изложение прилагам и това на началника на другото отделение от четата, зап. подпоручик Аянов. Прилагам също и списъците на доброволците, които са вземали участие във всичките походи и сражения на четата през време на войната.

Началник на доброволческите отряди в Лозенградския санджак:
(п.) М. Ив. Герджиков

ЦВА, ф. 40, оп. 1, а.е. 16, л. 746–752. Оригинал. Ръкопис.

II. Оценки на български военачалници за Балканската война

1. Ген.-лейт. РАДКО ДИМИТРИЕВ

План на войната

Както видяхме по-горе, изработеният преди няколко години оперативен план на българите свършваше със съсредоточението на армиите. Но вече самата групировка от силите показваше какъв може да бъде и планът на операциите. Предположението беше да се остави един минимум на сили за прикриването на столицата и комуникациите по долината на Горня и Средня Марица, а с всички останали сили да се настъпи стремително, да се търси и намери армията – живата сила на противника, да се разбие в открито поле. След това, като се заплашва Цариград, да се принуди Турция да подпише желания за нас мир. Колкото до крепостите, предполагаше се, съобразно с обстановката, да се заслонят Одрин и Лозенград, а ако бъде възможно, да ги изненадаме и да се атакуват с открита сила и двете или поред. Да насочим ли главните си сили по долината на Марица, или пък по изток, по долината на Тунджа и през Странджа, щеше да зависи от групировката на турските сили в момента, когато се завършваше съсредоточението на българските армии, а така също от силите и степента на готовност на турската армия.

Ако Одрин се окажеше не готов за сериозна отбрана, то българските армии трябваше да настъпят концентрически по долините на Марица и Тунджа и да ги завладеят с една ускорена атака за 5–6 дена. В противен случай, предполагаше се да оставим около Одрин една блокада или обсервационна армия, а с главните си сили да се хвърлим между Одрин и Лозенград, да скъсаме съобщенията Цариград–Одрин и сетне, като завърнем бърже с дясното рамо напред, да атакуваме и вземем Лозенград, да бием силите, които могат да се срещнат в полето, и да свършим войната нейде около Баба Ески или Люле Бургаз.

Сега този план според новата обстановка трябваше да претърпи съществени промени, а новото в тази обстановка беше, че благодарение на участието във войната на съюзниците, българската армия можеше почти цялата да се употреби на тракийския театър. На македонския театър ние можехме да оставим само една малка част от нашите сили. Сръбските, гръцките и черногорските контингенти се считаха напълно достатъчни както за да оперират срещу турската македонска армия, тъй и за да ни обезпечат столицата и комуникациите с нея. Само в малко вероятния случай, че турците ще изберат като главен театър Македония, само в този случай България се задължаваше да усили сръбската армия в Македония с наши 100 000 души.

Но както и трябваше да се очаква, турците избраха за главен театър Тракия, затова и нашите главни сили се събраха тук. На Струмско-македонския театър биде оставена само 7-а Рилска дивизия, която действаше в долините на Струма и Брегалница. Тя получи задача да обезпечавя левия фланг на сръбската армия и да облекчи операциите на гърците. В Родопските планини се изпрати 2-рата Тракийска дивизия със задача да очисти този район от противника и като проникне до Егейската приморска ивица, да обезпечи солидно както фланговете, тъй и тила на българската и гръцката армии.

II-рата наша армия, в състав 8-а и 9-а дивизия, получи назначение като действа по долината на Марица, да обсади града Одрин от северо-запад и от юг. Към нея беше придадена и конната бригада на полковник Танев.

I-вата армия се назначи да действа по долината на Тунджа със задача да обсади града от север и изток и да обезпечи десния фланг на III армия откъм одринския гарнизон.

III армия трябваше да премине през Странджанския гребен на изток от Бююк Дервент и да завладее Лозенград.

Планът на турците. Турският оперативен план повидимому се състоял в следующето: да се заслонят с частите от V, VI и VII корпуси, усилен с няколко редифски дивизии и отделните низамски – откъм Македония. Те обаче са считали, че и тази чисто пасивна цел ще се достигне най-добре чрез настъпление.

Главните турски сили, на брой около 300 000 души, след съсредоточението си да се насочат към София – България, да търсят и разбият в открито поле главния свой противник – българите. По този начин турският план беше проникнат с един настъпателен дух от началото и до края си. Но той беше основан на погрешни сметки, че тяхната армия ще може са се съсредоточи безпрепятствено. В действителност, както ще видим по-нататък, българите не дадоха време на турците да се съберат и вече на 18-ия оперативен ден бяха на границата.

едно бързо и стремително преследване след Лозенград унищожахме полската източна армия на турците.

Колкото до силите, които ние отделихме за обсадата на крепостта, то те в различно време бяха различни. В началото на блокадата те състояха от 80 дружини, 102 крепостно-обсадни оръдия, 250 полски и 11 ескадрона конница. По-късно, когато се реши да атакуваме крепостта, II армия на генерал-лейтенант Иванов състоеше от 160 000 души с 400 оръдия, в това число сръбски войски 47 000 и 98 оръдия.

Начело на обсадната армия стоеше генерал-лейтенант Иванов, който се отличаваше със солидни познания и забележително спокойствие и търпение. Негов помощник – душата на атаката, беше генерал-майор Вазов, комуто беше поверен в последния период на борбата източният сектор.

Той имаше твърде основателни познания и по стратегията и тактиката и особено по артилерийското и военно инженерно дело. Пламенен оратор, енергичен и самоотвержен, той умееше да говори с войските и да ги тласне на подвиг.

Из книгата на генерала от пехотата, бивш командващ на 3 отд. армия Радко Д и м и т р и е в: Трета армия в Балканската война 1912 година. С., 1922, 51–53, 375–377.

2. Ген.-лейт. НИКОЛА ИВАНОВ

XIV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Позволено е сега, след свършеното, да кажем на какво се дължи успехът, толкова скоро добит, и който учуди не само нас – дейците, – но и целия почти свят.

I. Като първа и най-важна причина за превземането на Одрин с открита сила трябва да търсим в самата крепост, като крепост на такова важно място, като крепост, предназначена да обезпечи на турците едно пълно съсредоточение на силите им от Азия, и най-сетне като крепост, която има назначение да пази Цариград и Дарданелите, тази крепост не беше подготвена, не само това, но тя не е била добре изучена от турците. Одринската крепост, създадена и допълнена при отдавнашното състояние на оръжието, не бе приспособена за съвременното състояние на оръжието. Одринските укрепления датират, когато артилерията имаше далекобойност, непревишаваща 4 километра. Фортификационните постройки – неприспособени да отговарят на съвременните фугасни снаряди. Въоръжението много старо, повечето образци от 70-те години. Нито мястото на повечето от укрепленията, нито въоръжението гарантират безопасността на вътрешността на крепостта от бомбардировката. Фактът, че ние успяхме още в първия период на войната да бомбардираме града, доказва казаното. Между това, средства са отпущани достатъчно. И тия именно средства, както и умението на турците да пазят укрепленията си от окоито на чужденците, бяха създали у нас, в нашия Щаб на армията, убеждението за неатакуемостта на крепостта. Ние имахме описание на Одринската маневрена крепост и подробен план, които се раздадоха в частите на войската скоро преди войната, а в някои части и в самата война. Описанието е много добро и вярно, с твърде малки и почти нищожни изключения, но то не е било сериозно изучено, макар че често се възвестяваше в пресата за сериозните стратегически и тактически занятия в Щаба на армията. На тези занятия се е гледало повечето като на ефектни похвати в ръководенето на някаква военна игра, с които да се убие всеки зародиш на самостоятелност у младите и жадни за подвизи офицери от Генералния щаб и

на които, уж да се привие някаква си доктрина, да не се позволява да имат мнение противно на онова, което има началството. Ето, по този начин успя да се вкорени в мнозина идеята, че Одрин е непревземаем. Затова и във всяка наша комбинация атаката на Одрин е била изключвана. Наистина, че ние нямахме един обсаден парк, какъвто би трябвал за подобна атака, но щом нуждата от такъв не се е чувствала, то и стрелението за придобитие на такъв е липсвало. Ако в меродавните кръгове въпросът за Одрин би бил добре изучен, то сигурно и е щяло да се помисли за обсаден парк.

Заклучението по този въпрос ще бъде, че турците не бяха подготвили Одрин да създадат от него една съвременна крепост, затова пък и ние не познавахме, това поне за ръководящите кръгове е вярно, състоянието на Одрин и го считахме по-силен и съвременен укрепен пункт, отколкото е, и си създадохме убеждение за невъзможността да се вземе другояче, освен с глад.

2. Важно условие в превземането на Одрин чрез атака с открита сила е сполучливо избраният пункт за атаката. И наистина, гдето другаде да бяхме атакували и при сполука, резултатите не можеха да бъдат така бързи, както чрез заемането на Айваз Баба и Айджи Йолу, пунктове, командующи на цялата фортова линия и даващи възможност да се вземе във фланг и тил целият източен и до известна степен северозападен фронт.

Изборът на този пункт за атака беше не само поради важността си, но и поради достъпността. Нигде другаде не беше възможно така незабелязано и така удобно да се настанят на позиции нашите оскъдни обсадни средства и да останат на една дистанция, досегаема от огъня на крепостта, невредими в течение почти на два и половина месеца, някои (бомбардирующите батареи) даже пет месеца. Този участък ни даваше възможност да разположим нашата артилерия във вид на обхващающа дъга, което помагаше да съсредоточим огъня на много батареи фронтално и флангово на желания пункт и да пренесем нашето надмощие там, гдето в дадената минута се яви нужда. Противникът, напротив, бе принуден да разсейва своя огън, а като така той, ако и обладащ повече артилерия, не можеше да я използва по същия начин.

3. Взаимодействието на родовете оръжие – пехота, артилерия и пионери – бе доведено до съвършенство. Не като тъй пехотните войници са целували гаубиците, които са наричали „гълъбици“. Ние не знаем в тази война друг случай на такова взаимно подпомагане, което достига до желания идеал. Нашите артилеристи, в желанието си да подпомогнат пехотата, отиваха до забрава, дотолкова те бяха амбицирани да покажат силата си и въодушевят със своите действия пехотата. И за тяхна чест, трябва да се признае, те изпълниха блестящо длъж-

ността си. Това еднакво се отнася и до обсадните и полските батареи. Пехотата в свой ред не остана по-назад. При всичко, че има минути на трепване, но тя с не по-малко самоотверженост изпълни своя дълг. Загубите, които ще изложим по-долу, ще потвърдят това.

Трябва да се признае, че при всичките вземени мерки за избягване на нещастия, не могло да се мине без тях, и то при атаката на форта Айджи Йолу, гдето една наша батарея, догдето бъде предупредена, е дала няколко изстрела по своите.

4. *Духът на войските.* Дългото стоене в почти бездействие под крепостта има своето влияние върху моралното състояние на войските. От друга страна, неуместните, неподготвени и несвоевременни действия в първите дни на ноември бяха създали една атмосфера не особено благоприятна за духа на войските. А да се повдигне този дух можеше само с действия, и то действия сполучливи. Това състояние на духовете бе използвано от някои страхливи и злонамерени елементи да създадат агитация и да разпространяват между частите памфлети със съдържание: „Ако ви кажат да вървите напред, вие вървете назад; повечето офицери са на същото мнение.“ Обиколките, които направи командующият армията с началника на щаба и началника на източния сектор, имаха своето влияние да се осигури поне почването на движението напред. Еднъж това сторено, нямаше никакво съмнение, че моралът ще се възстанови и повдигне до желаната висота. Както видяхме по-горе, в това отношение началствущите лица не се излъгаха. Ние отбелязахме дошлото от доле желание да се отива на фронтната линия след завземането на предните позиции. Атаката не можеше да се предприеме, ако у войските липсваше този устрем. Трябва да се даде пълна похвала на близките началници, че те съумяха да използват майсторски достигнатите успехи и да покажат даже на страхливите, че дяволът не е тъй страшен, както го рисуват. Това се касаеше до изкуствените препятствия. В това отношение, както видяхме по-рано, самите турци ни помогнаха.

От една страна, ако духът у нас се повдигна, по-скоро събуди – защото той беше в един вид летаргия от бездействието, – то у нашите противници той ежеминутно падаше. Постоянните дезертирания и разказите на дезертърите, че цели части били готови да бягат, даваха да се разбере, че у защитниците на крепостта вследствие безизходността от положението, в което се намираха, моралът не е висок и във всеки случай много по-долен от нашия. Това бе едно важно в наша полза условие за успеха.

5. Изненада за противника. Противникът бе изненадан от предприетата атака и той не можа своевременно да се ориентира върху пункта на атаката, която се водеше от всички страни с почти еднаква настой-

чивост. Той биде толкова заблуден, че разхвърли и малките си резерви, които имаше, като по-рано ги прати на южния сектор, гдето със стрелителните и кървави боеве 8-а дивизия ги привлече и само когато вече се убеди, че атаката се води на източния, прати няколко батальона, но те не можаха да вземат участие, а бяха увлечени в отстъпление от отстъпващите в паническо бягство войски от фронтовата линия. Изненадата е важно условие за успеха, само когато бъде своевременно използвана и в това отношение решението да не се спираме на предните позиции, а на един замах да се отиде докрай, без да се даде на противника време да се окопите, трябва да се признае за важно условие в успеха.

Вечерта, на 12 срещу 13 март, по сведения, черпани от одринския валия и други близки до Шукри паша, последният е предполагал, че българите са уморени и че те ще почиват през нощта, а за сутринта може би да възобновят действията. В това той бил въведен в заблуждение от намаляване интензивността в действията след пладне на 12-и вечерта. Затова той никакви мерки не взема през нощта, а тази нощ беше решителната.

На основание едва-що казаното трябва да се добави, че за успеха в атаката помогна много и пасивността на противника, която в значителна степен беше известна в щаба на 2-ра армия.

За да завършим, мислим, че се налага още един въпрос за атаката на Одрин. Въпросът е, дали трябваше да се атакува Одрин и кога. За атаката на Одрин ние се произнесохме и сега потвърждаваме, че тя освен полза военна и политическа, нищо друго не щеше да донесе. В политическо отношение турците сякаш да се намерят пред свършен факт и нямаше да упорстват толкова за приемане на нашите предложения за мира. Задържането на Одрин в турски ръце е може би една от причините на превратата в Цариград, станал в първата половина на януари чрез свалянето кабинета на Кямил паша. Одрин паднал не щеше да има онова значение в мюсюлманския свят, чрез което младотурците успяха да извършат превратата, па най-сетне и за тях самите, щом Одрин паднеше; не съществуваха причини да държат толкова на него. Турската психология е такава: със сила сме го взели, със сила ще го дадем.

Ролята, която има Одрин в преговорите за мира, указва че колкото по-рано той се вземеше, толкова по-добре щеше да бъде, и ние мислим, че това трябваше да стане още в първия период на войната. Както упоменахме на съответното място, ние пропуснахме да вземем Одрин още в самото начало, защото не знаехме истинското състояние на крепостта, но и след това никога не беше късно да се атакува. След пленяването на Явер паша 2-ра дивизия, която него време беше в Деде Агач и се изпрати в Узун Кюпрю, беше една дивизия здрава и още в нищо не пострадала. Можеше тази дивизия, па и Македоно-одринските бригади да се насочат

към Одрин. Втората дивизия можеше много по-рано да дойде в долината на р. Марица, а с това и въпросът с Явер паша щеше много по-рано да се разреши. Следователно до примирието Одрин можеше да се атакува. Но нашето мнение е, че Одрин трябваше да се атакува преди Чаталджа, за което не трябваше да се взема 9-а дивизия, която за боевете при Люле Бургаз и Бунар Хисар не пристигна, а да беше се задържала на източния сектор, гдето тя можеше да бъде подкрепена даже с части от 3-та дивизия. Със свършването с Одрин цялата втора армия и обсадната артилерия се освобождаваше и в няколко дена сякаш да бъдат при Чаталджа и ако турците не предложеха мир, форсирането на Чаталджа се налагаше и щеше да се извърши с грамадни шансове за сполука. Ръководящите военни сфери не можаха да схванат това положение на работите. Това личи и от отказа да се приемат предложенията на Кямил паша за мир. За голямо съжаление трябва да се признае печалният факт, че нашата политика и стратегия не вървяха в един път и към еднаква цел.

По едни или други причини, всички показващи нашата непредвидливост, ние пропуснахме случая в първия период на войната.

Вторият период на войната трябваше да се почне от Одрин. Всички други армии трябваше да държат строго отбранително положение и да се отделят трите бригади, които по-сетне се дадоха за усиляване 2-ра армия, която пък в толкова време, както и командующият армията бе заявил пред Министерския съвет в Караагач на 2 януари, щеше да се свърши и не щяхме да дочакаме на позициите февруарските снежни бури и студове, които причиниха толкова жертви от измръзване. Взехме Одрин, през последната третина на януари и опитите на турците за десанти сякаш да се осуетят, и Чаталджа щеше да бъде сериозно застрашена и при нужда атакувана, а всичко това щеше да доведе по-скоро до мир. По-сетне вече, когато настъпи лошавото време и теренът стана непроходим, естествено бе, че атаката трябваше да се отложи за догдето се поправи времето.

Решението за атаката само на предните позиции видяхме с какви мъки успя да се изтръгне, и то пак трябва да се каже „Слава Богу“, защото още най-малко един и половина месеца щяхме да чакаме гладът да принуди коменданта да се сдаде, а дотогава не се знаеше до какво морално разложение щяха да дойдат нашите армии. На цялата армия тежеше Одрин – то не бе само на блокадата – и това ще се види от онова ликуване на всички армии след получаване вестта за падането му.

Из книгата на Н. И в а н о в, генерал от запаса, бивш командващ 2-ра армия: Балканската война 1912–1913 год. Действията на 2-ра армия, обсада и атака на Одринската крепост. С., 1924, 312–317.

3. Ген.-лейт. ИВАН ФИЧЕВ

КРАЯТ

На 29 юли 1913 г. се подписа в Букурещ договорът за мир между България и съюзниците и от този ден този договор влезе в сила. Въз основа на него се поставиха новите граници на балканските държави и в името на някакво законно равновесие се ошетиха българските идеали.

Този ден трябва да бъде ден на дълбока печал за българския народ. Балканският мир, който от заинтересуваните страни се посрещна с удоволствие и повишено чувство, в България се посрещна с горчивина и като неизбежно зло, защото с него се запечатваше нашето окончателно поражение. Този мир осуetyаваше последните ни надежди и разпръскваше великите ни илюзии, като причини изчезването на великите български начертания, които за момент почти бяха се осъществили.

Ние, българите, станавме жертва на нашите недостатъци и на собствените си грешки. Трагедията на един народ заслужава обаче уважение, независимо от причините за нея. В този момент България оплакваше 50 000 покойници, които бяха оставили костите си на бойното поле; тя стоеше пред осуetyаването на народния идеал, който ред години вълнува сърцата на нейните чеда, които от своя страна приложиха всичката си воля, действаха с всички енергия, проливаха кръвта си и разходваха богатствата си да последната стотинка.

Ние видяхме българската мечта да блесне като метеор на слава с един великолепен блясък. Той изгря в източното небе, запали всяка българска душа и със светлината си разгорещи умове и сърца, като предизвика ентузиазъм и героизъм. Всичките аспирации на българския народ бяха почти осъществени, и най-смелите идеали ставаха достижими с магическата сила на победата. После метеорът изчезна. Изгрял на изток, към Турция, той залезе на запад, в Македония. Вчера имаше още някаква последна светлина, крайно бледна – една последна надежда, към която се обръщаха погледите на измъчения народ. Днес обаче няма нищо! Мрак покри цялата повалена България, в дълбините на който потънаха идеалите на три поколения.

Ние, българите, претендирахме за Солун и загубихме Кавала; настоявахме за Битоля и се задоволехме със Струмица; достигнахме до вратите на Цариград и бяхме пропъдени от Лозенград и от Одрин; окупирахме бреговете на Мраморно море и сега не се чувстваме сигурни в старите си граници; завладяхме обширни земи и бяхме принудени да отстъпим късове от собствената си територия. Всичко това правеше ужасен този печален момент от нашата история. Катастрофата дойде, когато народът вярваше в триумфа.

Велика България живя само няколко месеца. Тя възкръсна, господарува, разклати се и се повали; но ние не можем да обвиним фаталността като причина за нашите нещастия. Трябва да признаем, че ние слепешката сами се хвърлихме в пропастта.

Вината за нашата катастрофа се отдава на правителството на г. Данев. Това обаче обвинение не може да се счита напълно справедливо. Данев беше крив само по това, че той вярваше в онова, в което вярваха и всички негови съграждани; че той искаше това, което и те искаха, и правеше това, което те претендираха. Като държавен мъж обаче, той беше длъжен да има по-верни понятия за нещата, трябваше да има уравновесен ум. Трябва обаче да признаем, че за един обикновен човек беше много трудно да се измъкне изпод влиянието на лудешката илюзия на цял народ. Победата беше преобразила нас, българите.

Пред целия свят ние, българите, минавахме като раса, надарена с търпение, умереност и предпазливост. Българинът изглеждаше като сметач на възможностите, сръчен в подготовката на работата си, таен в намеренията си, в търсенето на нужната подкрепа, упорит и постоянен в преследването на поставената си цел. Българина считаха за разумен, който нищо не оставя на случайността, който действа само в подходящите моменти, и то със сигурност.

Съединението на Източна Румелия с Княжеството, обявяването на независимостта, извършени с такова умение и сполука, предизвикаха да се създаде в Европа мнение за нашите положителни способности. И до последния момент, когато нашето положение изглеждаше все тъй критическо, в Европа вярваха за нашия триумф, като предполагаха, че ние, българите, всичко сме претеглили и предварително подготвили и че трябва да има някои непознати неща, на които ние сигурно разчитаме. Европейците не искаха да съдят от привидностите, а очакваха самите факти да потвърдят българската мъдрост.

При всичките тези мнения на чужденците ние не оправдахме нашата прочутоост за обладаването на политически гений; ние се оказахме хора само на нашите селски добродетели – лукавство, недоверие, ориенталска ловкост и потайност, без нужния политически усет.

Войната избухна. Дойде победата: велика, решителна, славна, и българският народ се преобрази. От ден на ден той ставаше все друг. Бяхме обхванати от голямо опиянение. Нам се зави свят от височината, на която се бяхме

покачили, и заведнъж почнахме да се усещаме не като другите, но по-големи от тях. По този начин ние, българите, изгубихме абсолютно понятието за собствената сила, като си присвоихме велики качества и всички възможности.

Европа остана изненадана от нашата неочаквана победа, защото ние победихме първата армия на света, каквато се считаше турската. Доказателствата за нашето превъзходство бяха неоспорими и следователно всички други армии лесно могат да бъдат победени от нас. Ние бяхме пияни от гордост: на българските войници и на науката на нашите генерали се приписваха свръхчовешки качества, макар че много от нашите сполуки се дължаха на дезорганизацията на турската армия, на нейната неподготвеност и на грешките на нейните водачи.

Развитието на събитията през време на войната не послужи за поука на ръководителите на нашия народ. Несполуката при Чаталджа и безпомощността на Булаир не им отвориха очите върху същинското положение. Публичното мнение обвини Русия, че турила veto за влизането ни в Цариград, и прокле вчерашната покровителка на България. Слабостта и изтощението на българската армия не се призна и я считаха винаги готова за нови жертви и нови победи. Отбелязаните граници преди войната за бъдеща велика България станаха много тесни. Всичките краища и всичките градове непременно трябваше да принадлежат на бъдеща обединена България. Ние настоявахме за Битоля и Скопие въз основа правото на расата и договора, за Солун по търговски съображения, за Родосто поради географическото му положение. Всеки българин по картата търсеше идеалните граници на България. В тази епоха ние престаняхме да бъдем мълчаливи и издигнахме високо гласа си за нашите ревандации, които справедливо трябваше да бъдат удовлетворени, за нашите големи жертви, които понесохме във войната против Турция.

В този момент благодарение на нашия манталитет, който не познава условията, изведнъж се обърнахме към политическата страна на въпроса. У всеки гражданин изведнъж се появиха аспирациите за политически човек. Всички бяхме съгласни да рекламираме правата на България. Кой може да ни се противопостави? Сърбите ли? – Но те бяха бити от нас при Сливница. В чувствата на армията и народа самият съюз се считаше като сторена грешка, защото Турция можеше да бъде бита само от нас, българите. Гърците ли? – Само една българска дивизия ще бъде достатъчна да стигне до Атина. Това беше почти една формула. Румъните ли? – Но те не ще имат куража да се повдигнат против една победоносна армия и рискуват да загубят тяхната си Добруджа.

Тези неестествени разсъждения се правеха от правителствените хора и от българските дипломати; но те бяха и мечтите на тылпата и показваха твърдата и решителна воля на народа, като служеха за аргументи при всички разговори. Те съставяха завършените убеждения на българския народ и се

чуваха от устата на студенти, депутати; те циркулираха като мълва по кафенетата, по разходките, в клубовете, изобщо вредом. Ние, българите, говорехме вече само за политика.

Ние не искахме да се откажем от нищо, категорично въставаме против каквато и да било жертва от наша страна. По този начин, съвсем заслепени, ние не виждахме опасността от сблъскване със сърби, гърци, румъни, които щяха да задушат България при една сигурна намеса на Турция. На направените възражения ние се отнасяхме с подигравка, като сочеха, че Наполеон не се ли е сражавал против европейската коалиция и все пак основна една империя?

Заслепението беше толкова голямо, че нищо не се взе във внимание. Средствата на страната бяха почти изчерпани, превозни средства липсваха, защото воловете, които обслужваха обозите в първата война, бяха измрели от умора; войските бяха уморени и намалени от болестите, липсваха най-после достатъчно бойни припаси, а артилерията беше се повредила от лошите пътища. Но какво важи това при мисълта да се постигне едно всемогъщество, една хегемония, която проповядваше открито помощник-главнокомандващият на България? Преди да бъдем неумолими към неприятеля, ние бяхме жестоки само към себе си: страдания, глад, липса на болници, на лекарства, на помощ – всичко това не ни занимаваше. Победата преди всичко и тежко, и горко на оногова, който падне.

Ако и да имаше противници на това мнение, те нямаха куража да говорят високо, понеже щяха да минат за дефетисти. Някои даже вярваха в някакви си лукави комбинации на дипломатията. Мислеше се, че Русия няма да позволи намесването на България и че Австрия няма да се съгласи за увеличаването на Сърбия. Европа беше длъжна да направи всичко за нас. В същото време ние не съгледахме, че сме изгубили всички симпатии; че сме отчуждили печата на всички страни с нашите предизвикателства и брутална грубост; че сме отдалечили старите си приятели със своята неблагодарност, без да сме спечелили нови; че сме въоръжили против себе си всичките дипломати с нашите амбиции и непримиримост.

Никога една страна не е била завладявана от по-голяма слепота. Съюзът между Гърция и Сърбия се очертаваше вече по-рано, преди даже да бъде сключен мирът с турците, а ние, българите, продължавахме неразумната си политика на заплашвания. Някои от нашите министри, Гешев между другите, много добре чувстваше опасността от тази яростна непримиримост, но не можа да се противопостави поради своята природна слабост. Кой би бил в състояние да убеди публичното мнение за нуждата от преговори? Българи биха извикали тогава, че това е предателство. И Щабът на действащата армия, соб-

ствено помощник главнокомандващият, върху когото трябваше да се опре правителството срещу едно пакостно решение, беше най-върлият партизанин на една неотстъпчива политика и борба докрай. Моят опит да въздействам на правителството и публичното мнение се оказа несполучлив и без никакво влияние. Бясът беше изместил всеки разум.

Наистина, г. Данев, ако е мислил като Гешев, би следвало да умее да се пожертва. Един министър винаги има възможността да поправи общественото мнение; но като че ли г. Данев сам беше обхванат от фурията на неотстъпчивостта и клонеше към начина на силните средства, за да се ликвидира разпратата с нашите съюзници. Имаше един момент след убийството на крал Георги, в който България почувства, че Солун се изтръгва от ръцете ѝ. Една по-ясна идея за положението, ако тя добре се информираше, можеше да намери прием обаче в едно незначително малцинство между народа. Всичко тласкаше към катастрофа. Когато армиите на старите съюзници се намираха една срещу друга, вече беше късно да се избегне войната. Сполучливата настъпателна война против турците накара българските генерали да мислят, че нападението върху съюзниците е единственият изход из това критично положение.

Фатална грешка!

България, опиянена от славата на победоносната война, се хвърли съзнателно в пропастта. Нейната грешка обаче завинаги ще остане като доказателство на юнашка смелост, на голяма вяра в собствената си сила, на беззаветно самопожертване. Нашите войски имаха наистина несполука при войната с нашите съюзници; но те не бяха поразени и съумяха да отстъпят в ред, винаги горди и готови да почнат отново упорита борба.

Не можем да не си спомним с възхищение за онези скромни и търпеливи български граждани, които дадоха скъпи жертви и поне-соха небивали изтезания, както и за ония, които проляха кръвта си по обширните полета на тяхното отечество и които политиката изгуби само поради един луд замах.

На българските герои, паднали в борбата, вечна памет!...

Из книгата на генерал о. з. Ив. Ф и ч е в, бивш началник на Щаба на армията: Балканската война 1912–1913. Преживелици, бележки и документи. С., 1940, 473–479.

СЪДЪРЖАНИЕ

Към читателите на Известия на Тракийския научен институт / 5

СТУДИИ И СТАТИИ

I. Балканската война 1912–1913 г.

Георги Първанов – Уроците на Балканската война / 7

Иван Филчев – Балканската война 1912–1913 г.: Величави победи и трагични последици / 10

Димитър Гоцев – Четите на ВМОРО в Балканската война / 33

Тодор Петров – Създаване, структура и въоръжение на Македоно-одринското опълчение / 40

Румен Николов – Генерал Никола Генов – живот и дейност / 46

Иван Иванов – Бойни знамена на Македоно-одринското опълчение (1912–1913) / 55

II. Трагедията на Тракия през 1913 г.

Делчо Порязов – Погромът на тракийските българи през 1913 г. – разорение и изстребление / 66

Божидар Димитров – Вината на българските политици / 99

Петър Петров – От агресия към геноцид / 105

Маруся Любчева – Европейски ли е въпросът с имуществото на тракийските бежанци / 120

Делчо Балабанов – Западнотракийската турска република / 125

Митрополит Кирил – Народ, църква, държава / 136

Стоян Райчевски – Документи за разорението на българите в Източна Тракия – 1903–1904 г. / 143

Златко Попчев – Ролята на войводите Димитър Маджаров и Русн Славов в спасението на българщината през 1913 г. / 161

- Невена Даскалова – Отзвукът на трагедията от 1913 г. в живота на тракийските бежанци и техните потомци / 177
- Мария Бакърджиева – Село Доганхисар – защита и погром / 189
- Димитър Шалапатов – Българските християнски селища в Западна Тракия / 194
- Христина Стоева – Исторически събития в тракийския календар / 202
- Таня Марева – Село Караачкьой, Гюмюрджинско – разорение и бежански неволи / 214
- Геновева Чонкова – Проучвания на Георги Попаянов за български селища в Лозенградско / 227
- Папани Козарова – По пътя на тракийската трагедия. Събития, договорености, уроци / 245
- Георги Донжоров – За нашата родина. Село Еникьой, Узункюприйско / 260
- Красимира Узунова – Хасковският дипломат д-р Георги А. Кожухаров и неговата дейност в подкрепа на българските бежанци / 267
- Красимира Дякова – Историята на един тракийски род – Балабанови / 279

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

I. Военни договори и документи за Балканската война

1. Договор за приятелство и съюз между България и Сърбия / 285
2. Договор за отбранителен съюз между България и Гърция / 293
3. Договор за мир, сключен между Турция и Съюзниците в Лондон на 17/30 май 1913 г. / 297
4. Гръцко-сръбски договор от 19 май/1 юни 1913 г. / 299
5. Договор за мир между България, от една страна, и Гърция, Черна гора, Румъния и Сърбия – от друга / 302
6. Цариградски договор между България и Турция от 16/29 септември 1913 г. / 306
7. Правилник за доброволческите чети, които ще действат в Македония и Одринско в освободителната война – 17 септември 1912 г. / 313
8. Михаил Герджиков – Изложение до генерал-губернатора на Лозенград за формирането, състава и дейността на доброволческия отряд / 316

II. Оценки на български военачалници за Балканската война

1. Ген.-лейт. Радко Димитриев / 322
2. Ген.-лейт. Никола Иванов / 327
3. Ген.-лейт. Иван Фичев / 332